
Irodalom történet

1979 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. 2. szám

*

Új folyam XI. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefón: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

SÍK CSABA: „Nem harcoltam, csak nézelődtem” (A regényíró Móra Ferencről)	213
HALÁSZ LÁSZLÓ: Kilátás az Arabs Szürkéből (Alkotás és személyiség pszichológiai megközelítése Krúdynál)	231
KISPÉTER ANDRÁS: „Amit akartam, teljesen akartam” (Széljegyzetek Fodor József lírájához)	248
DÁVIDHÁZI PÉTER: Arany János kompozícióelmélete	270

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

„NEM HARCOLTAM, CSAK NÉZELŐDTEM”

A REGÉNYÍRÓ MÓRA FERENC RŐL

„Dani körmefeketéjének egyetlen villanásával felmetszette a nyarat-szaki csibeként elébealélt hercegasszony hasát, átgázolt két uralkodó hercegen, majd vérbenyihant szemmel palánkhoz kente a szembejövő népiescheket, a tömörkényt, a gárdonyit meg a mikszáthot, s ballagott tovább, népiesch irányban.”¹

Jólnevelt irodalomtörténész először csóválja a fejét, aztán beismeri, Karinthy a tudományos kritikát jócskán megelőzve, a történeti igazságnak megfelelően írta le Móricz szerepét irodalmunkban, legfeljebb az sch-t javítja s-re, majd némi tűnődés után azt is elhagyja. Valóságos vér talán nem folyt az s-ért, mint hajdan az i miatt, bár forgatták ezt is fegyverként s nemcsak irodalmi ütközetekben; mindenesetre Mórának szerencséje volt, hogy akkor szegődött a három „népiesch” nyomába, amikor Turi Dani már megbékélten üldögélt az irodalomtörténetben. Egyben tragédiája is, hiszen mesterei az 1920-as évek elején a múlt és félmúlt el-eltünedező alakjai voltak csupán. Ő azonban rátarti szerénységgel vállalta velük a rokonságot, noha Gárdonyiban, aki ellentmondó ösztönzések között bizonytalankodva, széleskörű ismeretek birtokában is dilettáns próbálkozásokba fojtotta tehetségének zseniális villanásait, s bár impresszionista volt, Székely Bertalan vagy Lotz Károly is csak jobb napjaiban lett belőle, inkább figyelemzetető példát láthatott volna. Mikszáthoz rokonságnál több,

¹ Karinthy Frigyes: *Így írtok ki*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szász Imre. Bp., 1954. 133–134.

tanítványi alázat fűzte, pedig a nagy érdemű tanárnak a hajdani osztályelső, Krúdy is rég hátat fordított. Móra megtanulta tőle a kíméletlent és húsbavágót félreszóló, tréfás példázatokba rejteni, a politika maró savát az anekdota cukrosvizében feloldani, a „korlátolt hazugság”-ban, ahogy Nagy Lajos az inkább magatartásból mint az életanyag hiteles ábrázolásának kényszeréből fakadó módszert szókimozdó egyszerűséggel nevezte.² Móra elfogadta örökségként a technikát és a magatartásból fakadó szerepet egyaránt, holott bizonyára igaza van Karinthy-nak, akarni

„nem akarta, csak vállalta . . . Vállalta, mint a valódi színész, akit tulajdon becsvágyán túl a mű érdekel elsősorban, ez a mű a Magyar Irodalom Folytonossága volt, s könnyen múlhatott sikere az együttesen: az együttes összhangja érdekében Móra Ferenc, akinek volt áttekintése, mint rendező és szereplő úgy látta talán, hogy a mikszáthi szerepkört neki kell átvennie, mert nincs nála jobb, s mert a szerepkörre szükség van”.³

A fogalmazás homályos, a szerepnél nincs jobb, vagy a szerepre nem akad? Az első kérdésre az irodalmi fejlődés és paródiájával maga Karinthy is tagadó választ adott, Mórának azonban hiába volt áttekintése, vállalta, kétségkívül tudatosan. A legszembeötlőbb bizonyítékok stilisztikaiak, a tanítvány elvéteszthetetlenül személyes hangjában nem nehéz a mester beszédmodorának egyéniesített változatát felismerni.

Mondataiból mindenki zenét hall ki, Kosztolányi⁴ a nádihegedűt, Juhász Gyula⁵ a gondonkát, Karinthy⁶ a mester-

²Nagy Lajos: *Író, könyv, olvasó*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Gordon Etel. Bp., 1966. II. 136.

³Karinthy Frigyes: *Miniatűrök*. Összeállította és az előszót írta Szalay Károly. Bp., 1966. 295.

⁴Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta, és a jegyzeteket írta Réz Pál. Bp. 1977. 291.

⁵Juhász Gyula: *Örökség*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Péter László. Bp., 1958. I. 329.

⁶Karinthy Frigyes, i. m. 294.

hegedűt, a botfűlű Herczeg Ferenc⁷ pedig a tárogató öblös basszusát, ráadásul, kibontott zászlók selymének nehéz suhogását is. Nem hangversenyen vagyunk, tehát a hallgatót jellemzi, nem a muzsikust, ki milyen hangszeren hallja szólni a dallamot; a példa mégsem tanulság nélküli: Móra irodalmát műfajra, műre tekintet nélkül minden méltatója egységes egésznek tekinti, s varázsának titkát az előadásmódban fedezi fel. Regényei, elbeszélései, tárcái, cikkei szövete valóban egy-neműnek tetszik függetlenül a tartalomtól. Móra beszélget az olvasóval, eltűnődésre készítő szünetekkel, kérdő fejbólintással kísért emelkedő-ereszkedő hangsúlyokkal, óvatosan többértelmű célzásokkal adja tudtára, amit nem akar nyíltan kimondani. Szóképei, hasonlatai, szólásszerű idiomái a tárgy körülírását, a figura jellemzését csakúgy megkönnyítik, mint az írónak az elmondottakat értelmező közbeszólásait. Nemcsak maga kommentál, hanem az egyes szám első személyt a harmadikkal s a többes elsővel váltogatva kommentáltat is, megtámogatva saját véleményét a közösséget képviselő figuráival. A váltás stilisztikailag oly könnyed és természetes, hogy eszünkbe sem jut kételkedni: valóban az objektív igazságot mondja a közbeszóló? Az igealakok cserélgetésével hangsúlyt ad a kommentároknak, s előbbre is lendíti a történetet, a cselekményszöves ugyanis nem erőssége. Olvasás közben persze nem gondolunk arra, hogy fogyatékoságot pótol a fogás, elbűvöl a mondatok komótos muzsikája, egyszer hétköznapi egyszerűsége, másszor mellékmondatot mellékmondatba fűző, a szereplők elmetáncoltatásába az olvasót is bevonó játékosága, amelyben elválaszthatatlanul elegyedik tréfás és komoly, édes és keserű. Móra Ferenc „az önmagáért való beszéd pompázatos, keleti módját műveli”,⁸ mondja Kosztolányi, megáll, vargabetűt tesz, gondolatjelbe foglal, zárójelet nyit, elsüllyedt emlékeket ébresztgetve, mint a „cigányzene”. Móricz nyelvének játékos-

⁷ *Emlékkönyv Móra Ferenc 30 éves írói jubileumára*. Móra Ferenc emlékkönyv szerkesztőségének kiadása. Bp. 1933. 43.

⁸ Kosztolányi, i. m. 293.

ságát, szögedi filozófiáját, mindennél inkább humorát dicséri, aminek titka „az életben való elbúvás és az élettől való megszelídültség”, a bölcsesség, hogy ostyába csomagolja a keserűt, tréfába a fájót. Bóka László az egyetemes emberi műveltség s a népi elbeszélő stílus harmóniáját megteremtő nyelv kivételes művészenek tartja, aki fölényes tudatossággal alkalmazta mindazt, ami Mikszáthnál, Móricznál csak „olykori zseniális találat” volt.

„Akik a *Nyugat* stílushagyományából nem tudtak kitörni, regionálisnak érezték ezt a stílust, holott ez egyszerűen magyar volt. Móra úgy beszélt és írt, mintha előképe lett volna annak a népből szakadt értelmiséginek, akiben nyoma sincs európaiság és magyarság, urbanizmus és népiség konstruált hamis ellentétének.”⁹

A Nyugat stíluseszményének rabjaként nevezte volna Schöpflin Aladár Mórát „a regionális irodalom legnépszerűbb írójának”¹⁰ Elfogultságból tárgyalta irodalomtörténetében Csathó Kálmán és Komáromi János között csupán néhány mondatban, ötletről ötletre, anekdotáról-anekdotára váltó társasági csevegésként jellemezve írásmódját, amelynek inkább „derűs világszemlélete adja varázsát, mint amit elmond”?

Humoros, filozofikus, behízelt, cigányzene módján távoli emlékeket ébresztő előbeszéd, tartja az egyik vélemény, párja nincs nyelvi szintézis a másik szerint – mindezeideig azonban Schöpflin az egyetlen, akit nemcsak a hogyan érdekelt. Sőtér István, bár jelentékeny író becsül Mórában, éppen hangját érzi vidékiesnek, előadásmódját naivan patriarchálisnak, elmélkedései gyakori laposságát, közhelyszerűségét modorából következőnek. Mégis – teszi hozzá – hányszor lesz a közhelyből igazság, milyen sokszor telitődik modorossága és körmönfontossága költészettel, színnel, eleven impresszióval, mennyi benne a

⁹ Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, az utószót írta Sík Csaba. Bp. 1966. 1253.

¹⁰ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp. 1937. 289.

felelősségérzet, a részvét Tömörkény példájára a Szeged-környéki szegényparasztság iránt! A három „népiesch” közül Sötér az ő hatását érzi „döntőnek és útmutatónak”¹¹ Móra számára.

Írói világuk földrajza azonos, figuráik társadalmi helyzete, származásuk meghatározta életsorsa megegyező, előadásmódjukban is sok rokon vonást fedeztek fel kritikusaik. Tömörkény nyelve is az előszó varázsával hat, ám sem az élmény, sem az emlék nem társíthat ilyen vagy olyan hangszert hozzá. Az anekdotázó hangja mindig személyes, a tónus, amellyel elnémitja, melódikussá tompítja a valóság fülsértő zörejeit, pontosabban jellemzi egyéniségét az elbeszélés tárgyánál. Tömörkény még akkor is, ha az író torkát két szó között elszorítja a részvét, ha „belesír az elbeszélésbe”, mint Vas István írja, engedi a társadalmi végzet könyörtelen munkáját véghezvinni, a tragédiából nem vesz el, nem tesz hozzá, tárgyilagos még akkor is, ha ihlete lírai, ha alakjaival együtt maga is szenvedő részese a történeteknek. A „népiesch” kismesterként számontartott Tömörkény eredeti novella-modellt alakított ki, „a meglepetés új fortélyá”-val, amely „mellékesnek látszó mozzanatokkal tereli el az olvasó gyanúját, hogy aztán hirtelen, mintegy oldalról, robbantsa be a csattanót, a meglepetést – a történet lényegét”.¹² A lényeg: a társadalmi elrendeltetés kényszere előidézte látványos vagy csak a lélek egyensúlyát feldúló elbukás; a feketét itt nem enyhíti a megváltás rózsaszíne, mint oly sokszor Móránál. Tömörkény novellája a látszólag mellékesben is élesen megvilágított pillanatkép, az egymás mellé vagy után fényképezett részletek zárt egységgé állnak össze és a mellékesről, amiről azt hittük, csupán az anyag gazdagsága miatt, az író részletező kedvéből került a történetbe, kiderül, ha az olvasó látóteréből kieső oldalról és szinte véletlenül is, a dráma beteljesülését segítette elő. Legjobb

¹¹ Sötér István: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 40.

¹² Tömörkény István: *Válogatott novellái*. A válogatás és a jegyzetek Vas István munkája. Bp. 1977. 999–1000.

novelláiban azokat a mélységeket járja, ahol jó és rossz, remény és reménytelenség egy anyagból van, mint a *Barbárok*-ban.

Miért kente volna hát „tömörkényt” is a palánkhöz Turi Dani?

„Forrásmunkája lesz ez annak az életnek – írta Móricz a *Népek az ország szolgálatában* c. posztumusz Tömörkény-kötet előszavában –, mikor a magyar nép életfelfogása s maga az egész élete tökéletesen átalakult, mikor nemcsak új ideák, de egészen új világnézet, új filozófia kezdi gyökeresen kifordítani sáncaiból a magyart, Tömörkény István nem kísérhette el ezen az úton a magyar népet . . .”^{1 3}

Mórának megadatott, hogy elkísérje. Elfogadta a mikszáthi szerepet, nekiveselkedett a Móricz jellemezte feladatnak, amely Tömörkényre várt volna: művének ellentmondásait stilisztikájánál egyszerűbben magyarázza szerep és feladat összeegyeztetlensége. Persze pályakezdése is, indulása szellemétől ugyanis sosem tudott egészen megszabadulni. Önáltatás lenne csupán irodalompolitikai kényszert, az írói megmaradáshoz szükséges taktikázást sejteni Rákosi Jenőről, Zempléniről, Pósáról, Szemere Pálról, Békefi Antalról vagy bátyjáról, Móra Istvánról ejtett tisztelgő szavaiban. Mesterei voltak ők is, a gondtalan öregek, akik a kalapot már nem is látták, csak a bokrétát rajta s hitték: a valóság az, amit ők annak látnak, az az igazság, amiben ők hisznek, s a forma, amelybe rózsaszín világképük öltözik, az egyedül üdvözítő. Móra Ferenc, a költő, látásmódja az apákéhoz, bátyjakéhoz hasonlóan az együgyűségig egyszerű, a pántlikás csomagolás is kételyek és kétségek nélkül igazodik az ódon tekintélyekhez, akik közül néhányan még azt sem vették észre, hogy Ady, Babits már kiseprűzte őket az irodalomból:

„Álomkristályból palotát faragott,
 Álomsarlóval rózsát aratott,
 Álomparipákból tartott fogatot,
 Hát persze, hoppon is maradt.

^{1 3} Móricz Zsigmond: *Tanulmányok. I.* Összegejtötte, szerkesztette és a szöveget gondozta Szabó Ferenc. Bp. 1978. 347.

... O álmok, álmok, drága álmok,
 Mi panasz lehetne rátok?
 De ha ti már mind elfogyátok,
 Mit érnek a való világok? ”

– idézem *Önarckép* c. versét. Ebből a bezápuftságból nézve nem csak az csoda, hogy egy költő verset ír a fénytelen anyagról, ami csupán a távoli fényforrásból kiinduló energiát visszaverve látszik világosnak – micsoda merészség tudományos megfigyelést, tételt költői tárgyá tenni, rajong Babits *Feketeország-áról* Ignotus¹⁴ –, hanem csodaszámba mennek Móra ifjúsági könyvei is. Bár a *Rab ember fia* átkölti a történelmet, átlátszó regénytechnikai trükkjeit megneemesíti a pedagógiai-erkölcsi cél, hogy a népi emlékezet és képzelet mintájára a történelminél mélyebb, meseibb igazságot mondjon el; a *Csilicsali Csalavári Csalavér* a Róka-regény egyszerű allegóriájából a létezőnél igazságosabb társadalmi rend megvalósulásának reményét bontja ki; a *Kincskereső kisködmön* valóságot és paraszti babonát egymásra vetítő, változó értékű epizódSORát a szeretet hatalmába, a szegények emberibb élethez való jogába vetett hit prózakölteménnyé emeli, amely gyermekirodalmunkban először ábrázolja reálisan a feltörekvőt fenyegető morális válságokat, osztálykonfliktusokat. Tömörkény elbeszéléseiben – *Így volt rendelve* c. novellájában például, amelynek alaphelyzetét Móra több változatban is újraírta – könyörtelenül érvényesül a társadalom törvénye, míg a *Kincskereső kisködmön* írója kézenfogva vezeti vissza hőSét szülei viskójába, nyitva hagyva előtte a felemelkedés útját, nem a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad etikája és esztétikája szellemében, hanem a mesében mindig valóságérvényű csoda lehetőségében bizakodva. Mórát az emberi lét alaptörvényeinek művészi ábrázolása teszi a gyermekirodalom klasszikusává, a veszélyből a szeretet, az önfeláldozás, a tisztesség, a munka erkölce vezeti biztonságosabb talajra kis hőseit. Mivel saját sorsának konzekvenciája ez,

¹⁴ Ignotus: *Kísérletek. Cikkek és képek*. Nyugat, 1910. 154.

nem kényszerül gyűgögsre, leereszkedésre, tudja, hogy a gyermeklélekben minden emberi lehetőség benne rejlik, a gyermeki világkép – ha öntudatlan is – teljes, bár megérintette a társadalom, még nem torzította el. Az öntudatlant tudatosítja mindig vallomásértékű elbeszélésében, megmutatja a félig értett mindennapos megrázkódtatások mögött rejtőző társadalmi törvényeket, anélkül, hogy egész kegyetlenségüket feltárná vagy a megváltoztathatatlanságukba való beletörődésre készítetne. Típusokat teremt, hiteles emberi viszonyokat, ideális erkölcsi normákat ábrázol reális fonákjukkal együtt, fogékonnyá téve olvasóit a kendőzetlen igazság majdani felismerésére. Igazságtévő művészet az övé, gyerekkönyveiben hibátlanul az, mint a népmesében, amelyben természetes, hogy a fele királyság a legkisebbet illeti. Mikor ifjúsági könyveit írta, az oktatás, nevelés, a gyerekeknek szóló irodalom eszménye a herbarti filozófia – az érzéki világ csak jelenség, a létezés abszolút és változást nem ismerő pozíció – és pedagógia volt, amely a polgári társadalom rendjét és érdekeit tiszteletben tartó „erkölcsös” jellemeket akart a maga bornírt, germán módján gyártani; ezt a metafizikai idealizmust és embertelen gyakorlatát senki sem tagadta hevesebben Móránál.¹⁵

¹⁵E tagadásnak, mint erre Keresztury Dezső és Nagy Péter figyelemztetett, ifjúsági regényeivel felérő dokumentumai tankönyvei, amelyek oly nehezen, megszágyenítő küzdelmek után kerülhettek csak az ifjúság kezébe. Nem csoda, hogy a hivatalos pedagógia ódzkodott tőlük, hiszen kifejeződött bennük Móra – racionalista, a tanok és a szervezet naiv miszticizmusától fölényesen tartózkodó szabadkőművességétől elválaszthatatlan – humanizmusa és liberalizmusa. S kifejeződtek az ifjúsági irodalom fejlődés-történetéből, amit talán ő gondolt végig nálunk elsőként, levont tanulságok is. A magyar ifjúsági irodalmat a felvilágosodás szelleme szülte, a reformkor népiessége és romantikája adott irányt kísérleteinek. A kapitalista fejlődés, az üzletté vált könyvkiadás tette az irodalom önálló ágazatává: az iparosodás megköveteli az általános tankötelezettséget, a rendszeres oktatás és pedagógia számára pedig ez a mankó nélkülözhetetlen. Egyre több író érzi ki szívből, ki üzleti megfontolásból fontosnak a fiatal közönséghez szólni: a gazdagodásnak mihamar több veszélye mutatkozik, mint haszna. Az oktatást és

A háború azonban megcáfolta a mese igazságát, viszonylagossá tette a benne érvényesülő erkölcsi ítéleteket, megingatta az emberi lét alapjait. Móra megpróbált az új történelmi útra terelt magyarság krónikása lenni, de felemás viszonya a változásokhoz s tehetsége mértéke is bizonyára, megakadályozta egy felnőttekhez szóló *Csilicsali Csalavári Csalavér* megírásában.

Pedig első regénye témájában Füst *Ádventjénél*, Kosztolányi *Nérójánál* nyíltabban és egyértelműbben szóló politikai dráma rejlett s egy kis irodalmi forradalommal felérő technikai újítás ígérete is.

1921. júl. 13-án Tápé közelében agyonlőtték Heller Ödön festőművészt, dróttal összekötözött holttestét három nap múltán a Tiszából fogták ki. Nyilvánvalóan politikai gyilkosság történt – erre vallott a módszer is –, még inkább, hogy a festőnek hamarosan hadbíróági tárgyaláson kellett volna tanúskodnia: Szegeden azt suttogták, Heller terhelő adatokat tudott az ellenforradalom hadseregében vezetőszerepet játszó néhány tisztről, akik közönséges bűncselekmények sorát kö-

az ifjúsági irodalmat egyaránt áthatja a kapitalizmus eltökélt érdekvédelme – mi szolgálhatná inkább e célt, mint a valóságot illuzórikus pszeudó-valósággal helyettesítő germán pedagógia, német tekintélytisztelet, szentimentalizmus, veritékszagú kedély? Senki sem látta Móránál világosabban, hogy az ifjúsági irodalom társadalmi-erkölcsi eszménye válságba jutott, önmaga karikatúrájává vált. A polgári életeszmények ellen a népmese igazságot kifejező szellemét, technikáját, hangját állította szembe; sajnos akkor, amikor e válság elleni harc már korszerűbb, a technikai fejlődésnek, az osztályviszonyok megmerevedésének megfelelőbb fegyvereket igényelt volna. Tankönyvei azt bizonyítják, túlnézett az ifjúsági irodalom horizontján. Az első volt, aki számot vetett, ha csak kérdés-formában is, az ifjúsági irodalom külön kifejtést érdemi paradoxonával: miért lesznek a világirodalom nagy, nem egyszer a legkeserűbb művei ifjúsági olvasmánnyá, miért válik néhány fiataloknak írott könyv a felnőttek szellemi táplálékává? Tankönyvei a kor szintjét meghaladó pedagógiai szemléletről, ifjúsági irodalmán túllépő igényről és izlésről tanúskodnak, s bizonyítják: a gyermekek Móra bácsija át gondolt és tudatos írói programot szolgált.

vették el. Hamarosan letartóztatták a festő modelljét és annak férjét; a vádhatóság szerint a gyilkosság oka a földéhség volt, Heller ugyanis ígérete ellenére sem íratta Török Vicára kis tanyáját és birtokát. A fellebbviteli tárgyaláson bizonyítékok hiányában felmentették a vádlottakat – a festő halálának rejtélyére sosem derült fény.

„Egy nagyobb regény kompozícióját hordozom a fejemben, amelynek témája szegény Heller Ödön festőművész tragédiája lenne” – nyilatkozta Móra a Szegedi Híradó körkérdésére adott válaszában. – „Gyönyörű lélektani probléma ugyanis, ahogyan a városi, finom művész lelke falusi környezetéhez asszimilálódik, és így kettős életet él: egy városi, kifinomultabb kultúreltetet és egy rusztikus, paraszti életet, és hogyan alakul ki ennek a kettőnek összeütközéséből a művész tragédiája.”¹⁶

Móra festőjének története egyedi esetként elképzelhető ugyan, tipikusként semmiképp.

A festő halála négy lazán kapcsolódó szálát fon egybe. Az első réteg a nyomozás története, a regénybeli író megkísérli a festő halálának okát kideríteni. Közben elmélkedik a művészi és tudományos alkotásmód különbözőségéről, elválaszthatatlanságáról a modern író gyakorlatában. (Sajnos, a kávéházi csevely szintjén: „Jókai is úgy festette meg az *Aranyemberben* a balatoni rianást, hogy csak tíz esztendővel később látta életében először a Balatont. Hát ez bizony gyerekes és értéktelen dolog volt. Mi, akik a Flaubert és a Zola iskolájába jártunk, tudjuk, hogy stúdium nélkül egy sort sem szabad leírni; ma már nemcsak kísérleti fizika van, hanem kísérleti regény is. Ha én akarnám leírni a rianást, én meteorológiai műszerekkel mennék le a Balatonra és logarléccel”, ha pedig ironiának szánta, amit valószínűsítek, hogy a „modern” író módszeréről csak kommentárban esik szó, annál szomorúbb.) Móra, bár a technika a legszabadabb alakítást is lehetővé tenné, a mindenható és mindentudó író pozíciójából kanyargatja a történetet, engedtlenséget nem tűrően kormányozza hőseit, akiket jól

¹⁶Idézi Vajda László a *Négy apának egy leánya (A festő halála) – Hannibál feltámasztása* c. kötet utószavában. Bp. 1960.

ismerünk abból a kelléktárból, ahonnan Gárdonyi is előintette alakjait. A cselekmény mozzanatait, előre látott, noha véletlennek feltüntetett helyzeteit, a figurák viselkedését ugyanúgy ítéli meg, mint olvasója, akiről feltételezi, véleményét a társadalmi hierarchia változtathatatlanságába vetett hit, a világ rendje és az erkölcsi érték közé tett azonosságjel határozza meg. A festő szükségszerűen elzúllik, ha úri mestersége helyett a földet túrja, modellje-szeretője, Pengáló Mári, szintén, legfeljebb nem lefelé, hanem fölfelé, élete mindegyiknek kibillen a sínról, amin a történelmi predestináció kényszeréből futnia kellene. A változás csak tragédiát vagy giccset eredményezhet. Az eleve elrendeltetés törvénye köti össze az első szálát a másodikkal, a falu mindennapi életével. A paraszti civilizációt megrontotta, önnön paródiájává silányította a város hatása, kultúrája természetlen babonákká korcsosult. Meglepő mennyire hiányzik Mórának az a képessége, hogy etnológiai műveltségét irodalmában kamatoztassa – nem a rianás leírásához, a paraszti kultúra elsivárosodása történelmi okainak feltárásához lett volna szükség tudományos segédeszközre. A harmadik szál szintelenebb az elsőnél, másodiknál is. A nyomozás közben születgető regénytervet szembeesíti a valósággal, pontosabban: a tervezett regény valóságát a valóság örökölt irodalmi előképével, ami végül magához hasonítja nemcsak a tárgy kínálta eredeti lehetőséget, de a Móra-féle változatban rejlő, ha a korra szűkebb csóvát is, mégiscsak fényt vető személyes gondot, az író birkózását anyagával, a téma és a választott módszer s technika összeegyeztethetlenségével. A szálát végigtapogatva eljutunk az érdektelen befejezéshez, az ostoba véletlen ugyanis, melynek a festő áldozata lett ok és okozat logikájával nem magyarázható, az író pedig csak ebben a rendszerben tud gondolkodni. A regénybe egy szerelmi románc is szövődik, mintegy a különböző rétegek összefoglalásaként, s óhatatlanul bele is süllyedne a giccsbe, ha a finom önirónia időnként nem figyelmeztetné az olvasót, moziban látottakra gondoljon inkább, mint az életre, a történelemre.

A téma „a” művész lélektani tragédiájánál súlyosabbat kínált, Mórát azonban már formálgatása közben elcsábította a múlt századi regényesség, a hagyományos módszer, amely a valóságot az író egyénisége tükrében elmosódó, tetszés szerinti alakot öltő fantomképként veszi szemügyre, holott az elirodalmasítástól megóvott, hiteles tények és bizonyított adatok céltudatos csoportosítása megmutathatta volna a Móricz emlegette „teljes átalakulás” irányát és végzetes perspektíváját. De a valódit álkonfliktussal helyettesítette, noha ifjúsági regényeiben, publicisztikai írásaiban már megmutatta, város és falu, értelmiségi és paraszt ellentéte tényleges ugyan, de nem végzetszerű. Nem is sikerült az ismert részletekből kibontania a bírósági tárgyaláson elkendőzött teljes igazságot a történelem logikája szerint elkerülhetetlenül bekövetkező kataklizma expozíciójaként, a történetet sem egész sorsként ábrázolnia.

A *Hannibál feltámasztásában* ugyanúgy elvész a politikai szatíra, mint *A festő halálában* a dokumentum. A regény szellemes, az írónak a történet epizódot epizódba fűző kanyargatásához szabad kezet adó, a Horthy-Bethlen korszak „neobarokk”, azaz fasizoid ideológiáját bátran leleplező ötletre épül. A hadifogságból hazatérő tanárka pergamenekre bukkant egy karaita templom padlásán, amelyek kétséget kizáróan bizonyítják, Hannibál az arisztokrácia követelésére bevezetett új adórendszer miatt kirobbant forradalomnak esett áldozatul. Az iratokat ismertető dolgozatát közzéteszi az iskola értesítőjében, a publikációt azonban tudományos elismerés helyett parlamenti interpelláció fogadja. A szerzőt zsidóberencnként leplezi le képviselővé avansált hajdani osztálytársa, mint az árja faj veszedelmes ellenségét, a sémi világalom propagátorát. Eddig kitűnő a könyv, Móra vitriolba mártott tollal rajzol karikatúrát a mocskos árral úszó, rettegésében végképp elbutult középosztályról, az új rezsim aljas haszonélvezőiről, hangadóiról, tovább azonban nem tud anyagával mit kezdeni. A legfőbb gondot a történet befejezése okozza neki. Ha az adórendszer buktatta meg Hannibált, úgy véli, a leleményt a cselekmény

lezárásához újra elő kell vennie. A satíra éle itt kicsorbul, az indítás és befejezés közti ív szűk ahhoz, hogy a történetté is alig teljesedő ötlet akár az allegória értelmében teljes képet adjon a fehérterror Magyarorszájáról. A részletek csupán a felszín jelenségeit leplezik le, de érintetlenül hagyják a történelem valóságos mozgatórugóit. Móra a társadalmi piramisnak csak egy szeletét látja vagy akarja meglátni, a kispolgárságot, ami fölötte és alatta van, a hatalom birtokosait és igazi áldozatait, nem. Anekdotikus cselekményvezetéssel a kor lényeges kérdései megválaszolhatatlanok, sőt, fel sem tehetők, az írói technika leegyszerűsíti a valóságot. Az anekdota Móra előadásában nemcsak leleplez, de el is leplez, érezzük, jóval többet tud annál, amit elmond. A lényeges események sorsformáló következményei olyan világban, amely a szabad, sőt a kényszerű tett elé is gátat emel, inkább a tudat változásaival ábrázolhatók, mint cselekvéssel, ezt pedig csak kommentárral, írói széljegyzettel tudja jellemezni.

Legnépszerűbb regényének gazdag, monográfiához elegendő anyagába beleszótt érzelgős szerelmi történet, *A festő halála* kispolgári idilljének párja, szintén megváltoztatja a regénybeli valóság természetes arányait, s azt a látszatot kelti, hogy egy világpolitikai korforduló oka éppúgy lehet az egyedi, mint az általános, a kuriózus részlet, mint az egész. 1933-ban tartott zeneakadémiai előadásában a készülő *Aranykoporsó*ról elmondta, témáját Gulácsy Irénnek köszönheti. Tőle hallotta a legendát, miszerint valaha Nagyváradon őrizték Szent Bertalanak, Diocletianus centuriójának holttestét, aki szerencsét hozó ereklyével akarta szerelmét megajándékozni, de a keresztények vesztőhelyen tanúsított bátorsága annyira meghatotta, hogy önként vértanúhalált halt. A keresztényüldözés áldozata lesz Quintipor is, a császár rangrejtve nevelt fia, aki elvesztvén szerelmét, öngyilkossággént a vértanúságot választja, anélkül, hogy őszintén hívő lenne, Sappho versének bátorítására: „életemet szerelem tenéked ajánlom, / Mert a halált te legyőződ”. Szepessy Tibor szerint a korról szóló történelmi regényekben

„a kereszténység harcának idealizálása azt a látszatot kelti, mintha a kereszténység győzelme okozta volna az ókori civilizáció bukását”.¹⁷ Móra is idealizálja ezt a védekezve támadó ideológiai háborút, csodálatos, még a lélektani indoklást is mellőző megtérésekkel, ám jobb történész annál, hogy az okot összekeverje az okozattal. Tudja, a késő-császárkor legdrámább politikai kérdése a hatalom kétségbevonhatatlan jogfolytonosságának biztosítása volt, a világrésznyi birodalom egy akaratot érvényesítő kormányzása érdekében.¹⁸

¹⁷Szepessy Tibor: *Klasszikus ókor és a történelmi regény. Móra Aranykoporsója*. It. 1955. 495–503.

¹⁸A hatalmat már Valerianus megosztotta fiával az impérium hatékonyabb igazgatását biztosítandó, megtartván magának a keleti, Gallienusra bízva a nyugati provinciákat; ezzel, mint Ferrero – alighanem Móra egyik legfontosabb forrása – írja, „alapvető változásnak engedett utat a birodalom hajdan egységes műveltségi viszonyaiban”. (*Az ókori civilizáció bukása*. Fordította Schmidt József. Bp. 1924.) Idegen kultúrszok, kulturális szokások gyökeresedtek meg, a keleti luxus elharapódzó divatjából általános elszegényedés és építészetben, művészetben, életmódban egyaránt visszataszító ízléstelenség következett, az adóterhek fokozódásával természetesen nőtt az infláció. Aurelianus látva, hogy a hatalom megosztása magában rejti a birodalom széthullásának veszélyét, a misztikus abszolutizmust tette a legitimitás elvévé, államvallássá nyilvánította a Sol Invictus, a latinósított mithraizmus kultuszát. Diocletianus már kénytelen volt egyesíteni a két megoldást: egyeduralkodói szerepének megőrzésével – ő a Jovius, társcsászára, Maximianus, a kisebb rangot jelentő Heraclius melléknevet viselte – biztosította magának a döntő szót az utódlás kérdésében a terrarchátus révén, az olajozottan működő bürokrácia segítségével pedig az egységes és hatékony kormányzást. Ázsiai monarchiává formálta a római birodalmat, szakított a társadalom arisztokratikus tagozódásához, a sokistenhíthez ragaszkodó antik hagyománnyal, amely ellen a kereszténység is támadt, noha nem egy ideológiai érvét éppen ebből a még mindig szívós tradícióból merítette. A kereszténység mégsem lehetett Jupiter földi képmásának szövetségesevé, mert az állam létére tört szociális szervezetként, a vallási eszme által összekovácsolt politikai hatalommal bíró közösségként is Diocletianus kezdetben óvatosan, később egyre határozottabban támadni kényszerült; a birodalom sorsát mégsem a kereszténység előretörése pecsételte meg, a történelmi korszakváltást ideológiainál nagyobb erők idézték elő.

Móra hiába látja világosan a történelmi viszonyokat, ha a valóságost álkonfliktussal helyettesíti, a történelem csak díszlet, bár korhűre festett díszlet lesz a „regény”-ben. Kitalál a császárnak egy fiút, az utódlásért folyó hatalmi harcot ezzel már-már családi torzalkodássá egyszerűsíti, a kereszténységet pedig egy különös öngyilkosság poetikus eszközévé. Ami hiteles írói közlésként, kommentárként, hiteltelenné válik az ábrázolásban: „miért ne lehetne a bankvezér lánya, a császár lánya?”¹⁹ kérdezi a *Nyugatban* Illés Endre a történelmi regény divatját és a divatos történelmi regényeket elemezve. A kérdés Móra irodalmának lényegére, ismeret és fantázia, tény és fikció, tárgy és előadás ellentétére mutat. Illés szerint az *Aranykoporsó* már nem regény, csak megregényesített római régiség-tan, „a könyvespolcokon Gárdonyi történelmi regényeinek közelében a helye”. Érdemes lenne a helyhatározót elemzés tárgyává tenni, bár az összehasonlítás aligha ütne ki Móra javára, hiszen tudását „szelíd tanári szóval közli az olvasóval”, Gárdonyi pedig mégiscsak épkezláb cselekménybe, helyzetekbe, a nemzeti érzést megragadó sorsokba foglalta.

Múlt és jelen belső megfelelését hiába keressük az *Aranykoporsó*ban, Diocletianus kora és a regény keletkezésének ideje között még parabolisztikus összefüggés sem fedezhető fel. A múltból csak egy keserűen személyes vallomás erejéig szól ki az író, amit akár élete és műve summájaként értelmezhetünk: „én . . . nem nyerhettem diadalt, mert nem harcoltam, csak nézelődtem” – írja Bion, a matematikus, a kereszténnyé lett rétornak, Lactantiusnak.

A szemlélődő, megfáradt Mórával találkozunk legigényesebb írói vállalkozásának, az *Ének a búzamezőkről* c. terjedelmes regénynek lapjain, fontos szerepben, amit bizonyára nehezebb volt vállalnia, mint Bion tógáját viselnie: ő a szerkezet erővonalainak keresztezési pontja. Figyelmesen hallgatja szereplőit, amit mai író egyszerű belső monológgal oldott volna

¹⁹ Illés Endre: *A történelmi regény konjunktúrája*. Nyugat, 1933. 364–371.

meg, ő elmondhatja magának. Hallgatásának, a vallomástevőt faggató kérdéseinek keserűségét csak ritkán enyhíti a humor bölcsessége, az *Énekben* szereplő igazgató már nem ugyanaz az ember, aki a proletárdiktatúra első napjaiban így írt a Szegedi Napló vezércikkében:

„... sohase volt a történelemben még diktatúra, amely ilyen megalakúvástalan kemény és mégis istenesen emberséges lett volna . . . A diadalmas proletariátus nem vérre szomjas, hanem boldogságra, s abból mindenkinek juttat annyit, amennyi megilleti”.²⁰

A parasztot, úgy tetszik, nem illette meg semmi. A „kome-nista”, a *Hannibál*-beli Bierhuber alteregója, aki kocsmái hallgatóságát szédítgeti ugyan a földosztással, a fehérterror győzelme után ébredőként bukkan fel – mindkétszer a parasztot ámító pantallós városi ember szerepében. Móra úgy látja, az anyagi és szellemi nyomorúság társadalom alatti mélységében nem terem meg az élet jobbra fordulásának hite, a tanyasi Mátyások el sem tudnak képzelni olyan világot, amelyben nincs úr és paraszt.

A regény tárgya: a háború nem ér véget a békekötéssel, szedi az áldozatokat a fegyverek elhallgatása után is. Főhőse Ferenc, a paraszti self made man, akit a történelem végleg kikököntetett hajdani világából, igényeket ébresztett benne és emberi öntudatot. Móra társadalomfelfogásának ideálját teremtette meg Ferenc alakjában, aki a kapitalizmus kínálta lehetőségekkel élve kikönyökli a maga érvényesülését, de osztályostársait sem hagyja cserben. Az anyagi gyarapodás megváltoztatja a regényhős társadalmi helyzetét – a sorsfordulat közvetlen oka a vagyoni helyzet kedvező alakulása Móra s a kor felfogása szerint –, de a lélek válságától nem kíméli meg.

„... A legnagyobb emberi háború sokat próbált, sokat kóstolt parasztja, akinek esze élesedett, az értelme szélesedett, a művelődéshez való ösztöne felébredt, a szíve emberibb lett és az ideglete megkezdődött, talán meg is romlott . . . aki a háború előtt a dugott bálban vagy a

²⁰ Móra Ferenc: *Memento*. Szegedi Napló, 1919. ápr. 1.

kocsmai verekedésben nem is haragból csak virtusból, gondolkodás nélkül szíven szúrt volna egy másik parasztot és soha nem érzett volna érte több lelkifurdalást, mint egy csó lopott kukoricáért; ez beleőszült és majd beleőrült abba a gondolatba, hogy ő a gyilkos, mert a maga életének megmentésére éhen halatta egy embertársát”.

Az író személyes – világnézeti, művészi – konfliktusa megoldhatatlan, mint hőseié. Móra tudja, a világról szerzett új ismeretek éppúgy átformálják az egyéni lét társadalmi-erkölcsi értékrendjét, mint a vagyoni helyzet alakulása – de mi jön a változás után? Hőseinek el kell bukniok, mert vétettek a paraszti világ mítikus erejű – eredetű? – törvénykódexe ellen. Pirosnak, Ferenc feleségének pusztulása saját tudata szerint könyörtelenül logikus és törvényszerű, mondhatnánk: antropológiailag indokolt, ő nem ismeri a társadalom új viszonyai biztosította kibúvót, mint *A festő halála* Pengáló Mária, aki egy korabeli filmvígjáték grófnőjeként megszökik a pödrött bajszerű inassal. Ferencet a lövészárkok és a hadifogság erkölcsi kódexe elleni vétség kergeti a halálba, kulákként sem képes a kapitalizmus homo homini lupus törvényéhez igazodva élni.

Móra hősei szigetlakók. A sziget hagyományos élete nehéz, örömtelen, de a szigetre érkező idegenek teremtette változások azt, ami csak nehéz volt eddig, elviselhetetlenné teszik. Szigetlakó voltuk létüket inkább meghatározza, mint személyiségük; ha az egyén találna is egerutat a menekülésre, a közösséghez való tartozás végzetszerűsége legfeljebb egyéni változatban, de ugyanazt tartogatja mindenki számára. A zárt paraszti világba erőszakkal behatoló idegenek a történelmi változások megszemélyesítői – a szigetre éppúgy a véletlen veti őket, mint Pénteket, de csak rombolni tudnak, építeni nem. Móra nem lát perspektívát a paraszti osztály előtt, aki javítani próbál sorsán ebbe, aki beletörődik a változatlanba, hát abba pusztul bele. A forradalom távoli reményként sem merül fel – Móra dilemmájából valóban nincs kiút.

Ezért kell a vérlázító helyzetképeket humorral enyhíteni, a reménytelenséget az anekdota kedélyességében feloldani. Az

Ének a búzamezőkről öreg Mátyását a rekviráló suhanc-hivatalnok leguggoltatja, hogy hátáról ugorjon fel a padlásra kukorica után szaglászni – illyési jelenet, de Móra megnyugtatta az olvasót, az öreg paraszt ravaszabb a rekvirálónál. A tényeket mégsem költi át, természetüket sem változtatja meg vigasztaló szava, legfeljebb a következtetéseket hallgatja el, bízza az olvasóra. Olyan írásai azonban, mint a *Földhözragadt János története*, *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* még *A boldog ember*, a *Kiskunhalom*, a *Puszták népe* árnyékában is csillogó tanúságtételei az emberi-írói tisztességnek.

HALÁSZ LÁSZLÓ

KILÁTÁS AZ ARABS SZŰRKÉBŐL

ALKOTÁS ÉS SZEMÉLYISÉG
PSZICHOLOGIAI MEGKÖZELITÉSE KRÚDYNÁL

A kezdő újságíró Krúdy alteregóját, Józsiás urat szerelme a Régi Arabs Szürkéhez címzett vendégelőben várja, és közben tekintete elidőzik a halottszállító kocsisokon, akik ide térnek be iddogálni, öngyilkosok tetemével terhes kocsijaikat megállítva. A szerelmespár egyetlen helybéli ismerőse egy temetkezési vállalkozó segédje, aki haldoklókról, halottakról beszél nekik. Egy ízben meghívja őket egy hullaházba. Az úton a fiatal író megkérdi a halálmadarat, tudja-e titkát, hogyan lehetne megszökni a halál elől? A hosszú hullaházi séta végén pedig iszonyodva pillantja meg egyik hűtlenül elhagyott szerelmét, aki öngyilkos lett. Józsiás a büntudattól összeroppan.

Az 1922-ben írott *Hét bagoly* egy fejezetét idéztük fel. A szerelem társaságában, de legalábbis közelében felbukkanó öngyilkos halál motívuma az író korábbi regényeiből és több Szindbád történetből is jól ismert. Rezeda és a Madame szerelmi bánatukban egymást múlják felül öngyilkossági kísérleteik leírásában (*A vörös postakocsi*, 1913). Az Álmos család „minden férfitagja önkezével vetett véget életének”, „körülbelül száz esztendeje . . . ünnepélyesen, megfontoltan haltak meg ugyanazon betegségben. Nő miatt, szerelemből . . .”¹ Első Álmos öngyilkos lesz, hogy elnyerje Evelin szerelmét, majd mielőtt a nő kéri, hogy térjen vissza, mert szereti, kiszáll koporsójából. Pistoli nagy szereíme is öngyilkos lett (*Napraforgó*,

¹ *Nyolc regény. (Szerk. Fábri Anna). Bp. 1975. 206.*

1918). A nőtlen, szomorú útitárs szintén az öngyilkosság gondolatával foglalkozik (*Az útitárs*, 1918).

Szindbád ötödik útja a halálhoz vezet; egy fiatal virágárus-lányhoz, aki öngyilkos lesz (*Szindbád útja a halálnál*, 1911). Szindbád szerelmi kalandjai végeztével maga is öngyilkosságot követ el, hogy a temető kriptájában leljen nyugalmat, majd innen keresse fel egykori szerelmét (*Az éji látogató*, 1915). Máskor éppen öngyilkosságba készülõ szerelmét látogatja meg, aki azt akarja, hogy együtt haljanak meg. Egyébként ennek a novellának a címe – *Szökés a halálból*, 1915 – tér vissza az Arabs Szürkébõl a hullaház felé ballagó Józsiás úr kérdésében.

Néhány év elteltével ismét a korábbi színhelyen vagyunk. *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (1927). Pusztán a cím olvasása is felidézheti az utolsó vacsorát, Jézus elárulását, halálát. A halál ezúttal nem fiatal embert ér utól, bár a korosodó ezredesnek egy fiatal újságíró kellene párbajban agyonlõnie. Azt követhetjük nyomon, ahogyan a sebezhetetlen párbajhõs szerepet cserél leendő áldozatával.²

Az erõs szerepének cseréje a gyengével, a túlélõé a halálra-ítélttel hatalmas lélektani távolság szokatlan irányú áthidalása. Elkerülhetetlenül az eredeti szerep megtagadását jelenti. A meghasonlásról, a nem vállalásról árulkodik, amint az ezredes vezeklésrõl beszél, bár õ maga „igazán ártatlan”. Az mond

²Egy ízben már próbálkoztam Móricz, Kosztolányi és Nagy Lajos egy-egy elbeszélése mellett Krúdy szóbanforgó elbeszéléseinek pszichológiai elemzésével a feszültségkezelés szempontjából. (Halász L.: *A feszültségkezelés útjai*. In: *A novellaelemzés új módszerei*. [Szerk. Hankiss Elemér] Bp. 1971. 19–30.). Bár néhány megállapítást felhasználok ebbõl, az író számos mûvével való pszichológiai összefüggések körvonalazása miatt jelentésük eltér a már kifejtettektõl. Most egyrészt az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* címû elbeszélést fogom fel olyan háttérnek, amelyen élesebben kirajzolható az író más mûveinek és alkotó személyiségének néhány pszichológiai alapvonása, másrészt megfordítva, a többi mûvet tekintem háttérnek, hogy segítségükkel e kulcs-elbeszélésben implikált pszichológiai problémákat jobban kibonthassam.

ilyet, aki lelke mélyén kételkedik büntelenségében, aki tart lelkiismeretétől, szorong valamiféle megfoghatatlan felelősségre vonástól.

A szerepcsere a másik szokásainak, viselkedésmintáinak, helyzetének képzeletbeli átvételén keresztül azonosulást tétel fel. Nem ritka, hogy az agresszor elleni védekezésékként öltözéke, modora, szokásai átvételével próbáljuk elnyerni kegyét. Az ezredes ennek fordítottját éli át: az agresszor azonosul a neki kiszolgáltatottal. Csakhogy e végletekig polarizált páros viszonyoknak a tétje egyikük élete. Az azonosulásnak maximális az ára. Az eredetileg másakra irányuló agressziót önmaga ellen fordítja; azaz az öngyilkosság egy fajtáját készíti elő.

Többnek, értékesebbnek megszerzésére-fogyasztására nem alkalmasan, saját halotti torán kebelezi magába az életet. Azonosulásának is ez az elemi megélés- és kifejezésforma a legplastikusabb módja: ugyanazon a helyen, ahol a másik szokta, ugyanazt fogadja be a testébe. Civilizatorikus jelentősége sokatmondó, hiszen ugyanazzal a „nyelvel”, mint a kannibalizmus ellentétes tartalmat közöl. Úgy szerel le valakit, úgy teszi tulajdonságait, tapasztalatait magáévá, hogy nem őt eszi meg (pusztítja el), hanem magát adja fel és ezzel együtt annak a körnek a normáit árulja el, amelyhez maga is tartozott. Noha az ezredes a hosszú elbeszélés első sorától az utolsó szivarra gyújtásig mindig jelen volt, az író teljesen megfoszt attól, hogy küzdelmében és halálában részt vállalhassunk. Már csak a kocsmába estefelé betévedő egyik hullaszállító kocsis melleleg odavetett szavaiból mint idegen tárgyról, szó szerint holt testről hallhatunk róla.

Krúdy feltűnően, nála szokatlan módon könyörtelen hőséssel, és éppen egy olyan művében, amelyik drámai feszültségével is kiemelkedik eddigi munkásságából. A nevében és legjellegzetesebb kellékeiben ismétlődő színhely, a – mégha most áttételesen öngyilkos – halál és a büntudat-szorongás ismétlődő motívumaival szintén felhívja magára a figyelmet. Tovább fokozza ezt, hogy Krúdy, aki hőse minden rezdülése mögöttes

tartományát bámulatosan feltérképezte, egy ponton fogódzó nélkül hagy. A Kaszinó embertelen és anakronisztikus szellemsége szerint élő parazita ezredes már régóta rászorgált az ítéletre, és végrehajtásához korábban sem hiányzott a megfelelő alkalom. Miért éppen most tört palcát felette az író?

Ha a mű nem ad választ, rajta kívül kell próbálkoznunk. Kutató tekintetünk megakadhat az ezredes „öszülő bajszán”, amilyent fényképei tanúsága szerint élete delelőjén Krúdy is viselt. Az író szintén többször párbajozott, nagy barátja volt az ételeknek-italoknak és jónéhányszor megfordult az egykori Arabs Szürkében az Üllői úton. Ezek azonban pusztán külsődleges elemek. Mélyebbre visz annak ismerete, hogy az író mindössze néhány hónappal első összeroppanása, közelgő halálának első megrázó támadása után és a második előtt vetette papírra művét. Méltán láthatjuk tehát benne a súlyos állapotával járó – ráadásul kétségbeejtő anyagi gondokkal megtetézett – közérzés nagysodrású projekcióját. Feltevésünket erősíti a majdnem ötvenéves írónak ugyanebből az időszakból származó vallomása, amelyben kritikus fiatal éveire emlékezve megjegyzi: „Érdekes, hogy abban az időben soha sem gondoltam az öngyilkosságra, mint későbbi életemben annyiszor.” (50-ik Karácsony, 1928)³ A fejében már korábban is megforduló öngyilkossági gondolatoknak tehát most lett akkora feszítő erejük, hogy rövid időn belül közvetlen személyes vallomásra és az ördögűzés leghatásosabb módjára: műalkotásban való eltávolítására serkentik.

Az ezredes nem most halt volna meg és halálba menő figurája nem is lett volna ilyen árnyalt és súlyos formába öntve, ha Krúdy nem éppen most fáradt volna halálosan bele az életbe. Krúdy egyszerre érezhette közelinek és távolinak teremtményét. A benne élő ezredest ki akarta írni-űzni magából. Azt az együttérzést, megbékélést, amelyet hőse végzetes azonosulásában nem tudott ellenfelétől megtagadni, ő tökéle-

³ Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szindbád*, Bp. 1975. 236.

tesen megtagadta hősétől. Lenyűgöző okkal és joggal tehetette is, mert a halál szorításában is győzelmes alkotóereje minden biológiai-alkati hasonlóságot megsemmisít közöttük.

Ezzel a művével újfent tanúságát adta, hogy művészként most is, továbbra is a kommunikáció egyik legértékesebb és bizonyosan legsokrétűbb formájának létrehozására képes – szemben azzal, aki csak egyetlen hiteles és bensőséges módon: az evéssel tud kommunikálni; egy újabb nagyhatású üzenetet képes útnak indítani életről és halálról – szemben azzal, aki mindaddig, amíg az Arabs Szürkébe be nem tért „legfeljebb annyit szokott gondolkozni az élet és halál dolgai felett, mint egy bástya a sakkjátékban . . .”⁴

Az Arabs Szürke másik vendége, az áldozatul kiszemelt fiatalember csak futólag bukkan fel. De ez is elég, hogy felfedezzük: kora, foglalkozása, megjelenése, ruházata, egész viselkedése Józsiásra emlékeztet. Krúdy azonban nem éri be ennyivel. Mielőtt az ezredes utolsó óráit megírta, elbeszélte a történetet a fiatal újságíró szempontjából is. Így tudjuk meg, hogyan sikerült *A hírlapíró és a halál* (1927) hősenek valóban megszöknie a halál elől, aminek titka Józsiást is annyira izgatta. Az ezredes és az újságíró párosa távoli, de most már makacs asszociációt ébreszt: ez is egyfajta találkozás egy fiatalemberrel.

A többszörösen ismétlődő motívumoknak a sűrűszövési hálózata pedig rendkívül erős élménygócra utal. Ezen belül az ikerelbeszélések szembeszökően eltérnek. *A hírlapíró és a halál* híven követi az említett műveket abban, hogy a halál közelében ott a szerelem, nem így az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Viszont olyan középponti helyet foglal el benne az evés, amire az eddig figyelembe vett művek nem adtak példát. A mindent be- és kitöltő evés a lappangó büntudat és a halál árnyékában.

⁴ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Elbeszélések. (Szerk. Barta András.) Bp. 1965. I. 286.

Az ezredesnek az Arabs Szürkében tett látogatása táján az író ugyancsak körüljárta a vonatkozó lehetőségeket. A nagy étvágyú Tiroli különböző betegségeket vesz meg pénzért, hogy így hárítsa el azokat, mígnem rettenetes görcsök között belehal egy megvásárolt gyomorbagyba (*Az ember, aki mustármag volt*, 1926). Az ötvenéves Dominó úr már csak álmában képes elfogyasztani mindazt, amit korábban, amikor még nem tudta, hogy „gyomra, veséje, epéje és főleg szíve is van” (*Magányos ember álma*, 1928).⁵ A rövid időn belül immár többször is kórházi-szanatóriumi ágyhoz láncolt, mozdulatlanságra kárhozott, félordali szélütéssel is sújtott író három évvel ezelőtt még hetykén vallotta; „... nem voltam mértékletes, mert ennek nem éreztem sohasem szükségét. Kehelyből, női szájból ittam...” (*A 47-i esztendő dicsérete*, 1925)⁶

Szortiment, a gyomorbeteg szerkesztő egyszer alaposan kirúg a hámból, többfogásos – nem kimondottan diétás – villásreggelit eszik. Éjjel frakkba öltözik és szíven lövi magát (*Böske, vagy a szerkesztőség pesztonkája*, 1926). De a délelőtt és az éjjel között valami történik délután is. Szortiment fájós lábát áztatja, amikor egy csinos kisasszony érkezik a szerkesztőségbe, ő azonban társaitól eltérően lemondani kényszerül, hogy neki is az ölébe üljön és a nőt a fiatal beszélyíró gondjaira bízva. A nemi motívum tehát ismét felbukkan; így az evés, a szerelem (illetve a rájuk való képtelenség) és a halál egyszerre adnak egymásnak találkozt. Szortiment hosszú villásreggelije közben megfigyeli, hogy az egyik vendég „megfordította a húst, hogy alulról is szemügyre vehesse éhes szemével, mint ahogy egy nőszemélyt szokás megnézni tetőtől-talpig”.⁷ És baljós jel, hogy ettől Szortiment étvágya megy el.

Egy másik elbeszélés hőse azon medítál, hogy a gomba „íze a férfi és a nő íze, aki már túlesett az első fiatalságon”, valamint hogy a káposztának a „szívgyökerei fiatal korukban

⁵ Uo. 340.

⁶ *Vallomás*. (Szerk. Kozocsa Sándor.) Bp. 1963. 142–143.

⁷ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 99.

vetélkednek az első szerelem ízeivel” (*A kidobott vendég*, 1927).⁸ A „csókokban és csóktevésben nagy mester” Szindbád elmeséli, hogy egyszer látott egy embert,

„aki a fehér mellényére esett paradicsomfoltot az evőkéssel ügyesen levette, azután a szájába vette... ez az ember az utolsó cseppig, legkisebb porcikájáig ki tudja élvezni az élet örömeit. Az ilyen férfi... minden vőlegényi napnak megtalálja a maga üdvösségét... Az ilyen kanalas ember mindig talál valamely izgalmasságot a házaséletben...” (*Útnak, szónak, házasságról való tanácskozásnak nincs vége*, 1925).⁹

Az érett Krúdy számos hősénél a nemi éhség kétségkívül nem pusztá metafora; a száj, a nyelv és a velük kapcsolatos asszociációk hangsúlyos szerepe szerint a szerelem is minde- nekelőtt bekebelezés, magábaszívás, lenyelés. Az öreg Rimaszombati a csokolódzásról tartott terjedelmes értekezésében többek között megállapítja, hogy

„Bizonyos szájak csokolódzásra születtek... Szívják, szívják egymást az ajkak, amíg néha a vér is kicsordul, amit a legédesebbnek mondanak meleg állapotban... Teszem azt, megunná a nyelv, hogy mindig csak az ajkak felől jövő ízeket, nedveket vegye át... Azt mondják, hogy a nyelvnek nincs szeme, és csak vaktában indul el kalandjaira. Dehogyan nincs szeme a nyelvnek!” (*Zöld ász*, 1930).¹⁰

E képek felidéznek egy másik Krúdy teremtmény gondolatait, amelyeket a közelébe lépő nő cipősarkának kopogása indít el:

„Meggzabadítaná egy erős férfikar a gyenge sarkokat a jól fejlett bokáktól, amelyek úgy duzzadtak, mint a lábszárnak ajkai, bizonyosan beszélni is tudtak... a férfikézhez... A lábaknak külön nyelvük van... Nincs szemük a lábaknak, de sohasem tévesztik el az utat... végigszaglásszák, végigsimogatják egymást... és elválnak egymástól búcsúcsókkal...” (*Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban*, 1921).¹¹

⁸ Uo. 170., 173.

⁹ *Szindbád*. (Szerk. Kozocsa Sándor.) Bp. 1975. 426–427.

¹⁰ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 601.

¹¹ *Mákvirágok kertje*. Öt kisregény. (Szerk. Barta András.) Bp. 1961. 419, 440–441.

A szerelmesek lábai tehát szájakká és nyelvekké válnak, és mint ilyenek az érzékelés legbensőségesebb, egyszersmind legmegbízhatóbb formáiként jelennek meg, amelyek a látás, tapintás, szaglás funkcióit is ellátják.

Az emberi csecsemő fejlődésének jellegzetes szakasza az orális fázis, amelyben a táplálékon túl a legkülönbözőbb tárgyak és testrészek szájbavételével, érzékelő-mozgásos megragadásával a száj kitüntetett tájékozódási- és élvezetforrás. Freud értelmezésében a nemi libidó elsődleges terepe. A felnőttel azután alárendelt részként beleszerveződik a szexuális készletrendszerbe. Kivéve, ha valamilyen kóros zavar ezen a korai szinten rögzíti a fejlődést, illetve ha súlyosabb testi-lelki sérülések, betegségek, elöregedés hatására regresszió következik be. Ekkor ismét az orális gyönyörszerzés válik egyeduralkodóvá. Így térhet be Ilondai egy kiskocsmába, zsebében egykori szerelmei leveleivel, hogy valamilyen étel alakjában – jelképes kannibalizmussal – megegye és végleg elfelejtse a hozzá valaha közelálló nőket. Most Szekond Irma van soron:

„... volt valami fűszere szegény Irmának, amely fűszert a malacpörköltben szokott érezni az ember. Kis csontjai voltak, de csak térdig volt karcsú a lába, mert azután már a zsírok és húsok következtek... Szeretném tehát, ha a csontosabb darabokat válogatná ki a részemre a pörköltből...” (*Előhang egy kispörköltöz, 1931*).^{1 2}

Látjuk, még a legbeszűkültebb, legtehetetlenebb figuráknak sem csak az evésen jár az eszük. Evésük-ivásuk sorozatos pótcselekvés, és gondolataikat át meg átszövi, nem egyszer gerjeszti a szimbolikus nemi pótkielégülés. A „gyomornovellák” azért is „az élet igazi álmairól való elbeszélések” – ahogy az író nevezte őket –, mert nemcsak „az evésről, emésztésről, borról, betegségről” szólnak (*Egy könyv margójára, 1932*).^{1 3}

Visszapillantva, az ezredes történetét sem véljük olyannyira deszexualizálnak, amennyire a szöveg szó szerint mutatta. A

^{1 2} *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. II. 41.

^{1 3} Krúdy Zsuzsa: i. m. 302.

halál közelségét érző ezredesre rátörő farkaséhség frenetikus rohamai és pillanatnyi kielégülésük a nemi ösztön paroxizmális fellövelésének és időleges kihúnyásának az ívét mintázzák. A nagytermészetű ezredes bizonyára úgy vethette rá magát korábban a nőkre és fogyasztotta el őket, ahogy most az ételeket-italokat.

A kört gondosan bezárta az író. Ha szerelem és öngyilkosság illetve gyilkossági szándék átbillenése öngyilkosságba oly mélységesen az emberi lélek lehetőségei, mint hőseinél, úgy szerelem és gyilkos agresszió, szerelem és halál képei nemkevésbé összefolyhatnak. Horváth kisasszonyhoz írt levelének tanúsága szerint ezt már Rezeda Kázmér is pontosan tudta:

„Régi Werndl-féle fegyver megtöltve fekszik díványomon, csak azt sajnálom, hogy csúnya lesz a póz, amidőn lábam ujjával meghúzom a ravaszt . . . Olykor éjszaka gyilkosságra gondoltam a látott nők miatt. Ilyenkor voltam a legboldogabb. A kést a bal szembe ereszttem, ameddig csak lehet. A pisztolyból a golyót a két szem közé küldöm. Kemény öklömmel a gyomrára és az orra irányítom a célzást. Vagy kardpárbaj lesz az ismeretlen nők ismeretlen férfijaival . . . Gyilkosság, halál, valakit megölni . . . orrot leharapni, fület letépni, fogsort széjjelzúzni” (*A vörös postakocsi*).¹⁴

Abban a világban, ahol az egyik hős, Álmos Andor

„ . . . a nyírségi kurtanemes szívesen felhasította volna a mellét, hogy Rizujlett kibuzgó vérében áztassa meg csodálatos kis lábát”,

természetes, hogy a másik hős, Pistoli így ír szerelmének, Evelinnek:

„A szerelmet, amelyet a gyilkosságtól csak egy keskeny mesgye választ el, úgy nézegettem, mint valami mirákulumot.” (*Napraforgó*)¹⁵

És az esküvői társaság bemutatásában a főszerep ki másnak is juthatna, mint a temetésrendezőnek:

„ . . . a nők a belső hévtől kipirulnak és csak az a csodálatos, hogy fehér ruhájukon át nem bújnak elő rejtett, nedves hajzataik, izgalmas bimbó-

¹⁴ *Nyolc regény*. I. m. 168–170.

¹⁵ Uo. 302., 373.

ik, vágyaik, epekedéseik, álmatlan éjszakáik. Sok szép halott telt volna ki a társaságból.” (*Asszonyságok díja*, 1919)^{1 6}

De a szerelmesek maguk sem idegenkedhetnek e nézőponttól, hiszen a temető a párok kedvelt helye. Csókolódzás előtt a férfinak fel is ötlük, hogy

„A halál és a szerelem nagy rokonságát leginkább akkor tudhatjuk meg, ha elhagyott temetőben nővel sétálgatunk.” (*Valakit elvisz az ördög*, 1928)^{1 7}

Az intim aktushoz az útitárs is egy kriptába viszi szerelmét, aki azért tiltakozik, mert

„... nem is gyóntam és meg sem áldoztam... ki tudja, hátha meghalok azután?” (*Az útitárs*)^{1 8} És Vak Béla, aki előtt „... már alig volt... valamely titok, amely a holtakat az élőkől elválasztja... , nemegyszer érzett gyöngéd szerelmet a fehér sírkövek alatt nyugvó, fiatal nők iránt...” (*Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban*)^{1 9}

Ha a nekrofiliába átcsapó állapot csak ezt a Krúdy alakot jellemzi, kóros torzulatok másoknál is szemünkbe tűnnek. Az ezredes sír felé tartó útján az egyensúly elvesztésére, a szorongató erők súlyára az orális regresszióval együtt a hasonszenvi mágia felülkerekedése figyelmeztet. Ennek következtében eljárása- szemléletmódja a kisgyerekek, a primitívek és bizonyos elmebetegek színvonalára épül le. Nyilvánvaló az is, hogy Tirolinál sincs rendben minden akkor sem, amikor még teljesen egészségesnek tartja magát.

„Az étvágy az emberben, Tiroli felfogása szerint, egy másik embert jelképez, aki mindig velünk jár, mindenhová elkísér, helyet foglal asztalunknál...” (*Az ember, aki mustármag volt*)^{2 0}

Személyisége megkettőződésével Étvágy úrnak hívja ezt a másik lényt. E hősöktől hallucinációk, téveszmék sem esnek távol.

^{1 6} Uo. 545.

^{1 7} Uo. 1010.

^{1 8} Uo. 510.

^{1 9} *Mákvirágok kertje*. I. m. 278., 280.

^{2 0} *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 142.

„Gyilkosok vesznek körül. Isten kegyelmezzen nekik. A kutyahangú ember az emeleten üvöltöni kezdett” – vetette papírra, igaz nem az egyik Krúdy figura, hanem az író maga (1929 július 8. naplójegyzet)²¹, amikor 51 évesen idegei is felmondták a szolgálatot.

„... minden bűnömért vezeklek, amit valaha az életben elkövettem... olyan elmeháborodottnak érzem magam, akit kénye-kedve szerint dobál, labdáz az örület hulláma... A megvetett halál megváltásként terjeszti felém a karját”²² –

vallotta, ezúttal nem az író maga, hanem a hozzá hasonlóan magas, megtört és lesoványodott Galgóczi a *Zöld ászban*. Az ital rabja Galgóczi úgy érzi, mintha „mindene, amit az ember magáénak mondhat” meghibbant volna. Vagyis mintha idegen erő működne benne. A történet végén testének egyik fele – amelyik éppen benn áll egy templomban – galambfehérre változik, a másik vörösarna maradt. A személyiség ismét megkettőződik, a megváltott és a bűnös, e két szembenálló lény különválik és félreérthetetlenül meg is jelöltetik.

„Valamit tehettem, ami törvénybe ütközik, mert különben még nem volna kurázsijuk velem szemben ilyen eljárást tanúsítani, mint egy fegyencsel, aki hatalmukban van... A törvénykönyv tele van paragrafusokkal és büntetésekkel, valamelyik majd alkalmazható lesz Betegemberre, aki... valóban és komolyan bűnösnek érezte magát... Törvénszéki tárgyalást tartottak felettem... , miközben hajamnál fogva végighurcoltak néhányszor... a szobán... Ez a tanács testem bűneit kereste, mert büntudatom révén igenis rájöttem, hogy testileg sokat vétkeztem a fennálló erkölcsi törvények, de még a büntető törvénykönyv paragrafusai ellen is, amely szabályok éppen a nők és férfiak közötti érintkezést szabályozzák... .

Meghalni! Meghalhatni!

Ez volt a leggyönyörűbb érzésem... szökevény módjára eltűnök mindenféle üldöztetés elől... .”

A lelkiismeretfurdalását, büntudatát idegen, irracionális hatalommá kivetítő Szindbád szól így a *Purgatórium*, a posztumusz

²¹ Krúdy Zsuzsa: i. m. 250.

²² *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 604.

mű különböző helyein.²³ Mintha a *Zöld ász* és Kafka *Perének* egyes passzusai folytatódnának; egyszersmind kórosan kinagyítva és felerősítve ezen az egy művön belül is monomániásan azok a motívumok ismétlődnek, amelyekkel már az Arabs Szürkébe betérő fiatal Józsiás és utazásain a fiatal Szindbád is küszködött. Akinek ilyen purgatórium jutott, annak a pokol bugyraiban is mélyre, az eddig láthatóknál is mélyebbre kellett alászállnia. A nők és férfiak közötti kapcsolat mely szabályainak áthágására gondoljunk? Pusztán a női remények megcsalása és rendszeres italozás kisztílú, banális és jellegtelen bűnök, aligha állnak arányban Krúdy méreteivel, a mardosó önváddal és végtelen szorongással.

„... én nemcsak férjed vagyok, de atyád is” – mondja a férfi az asszonynak (*Az arany meg az asszony*, 1913).²⁴ Frimet elmeséli szerelmének, hogyan csábította el idősebb rokona, a fülébe súgva,

„... hogy már gyermekkorom óta gondol reám, és feleségül is venne, ha anyám beleegyezne... Végül még attól sem riadt vissza, hogy közölje velem: azt hiszi, ő az apám... Miután szerencsétlenségbe estem: jól megismertem férfi-rokonaimat, testvéreimet, atyáimat... Látam, mint veszik szemügyre gömbölyű tagjaimat... az est jöttével mindnyájan... előnyöket akartak élvezni”. (*Mit látott Vak Béla szerelmében és bánatban*)²⁵

Szindbád törvénytelen fiával betér egy fogadóba. A fogadósnőnek a fiúval egykorú lánya van Szindbádtól. Őt ez nemcsak nem tartja vissza, de egyenesen azért hozza ide fiát, hogy beleszeressen lányába, azután majd megmondja neki, hogy „... nem szabad szeretni, mert az ő testvére.” Miközben Szindbád a szolgálólánnyal tölti kedvét, a fiatalok meg is szeretik egymást és a végén anyjuk nem is bánja, mert „A nők az ilyen dolgokban engedékenyek”. Eltávozóban Szindbád megkérdi fiától, miért nem udvarolt néha egy kicsit a fogadós-

²³ *Szindbád*. I. m. 746., 750–751., 752–753., 743., 737.

²⁴ *Az arany meg az asszony*. Bp. 1954. 7.

²⁵ *Mákvirágok kertje*. I. m. 301., 309.

nének is? (*Valamely szívhez szóló történet*, 1925).²⁶ Egy másik útja elején Szindbád fia tünődve kérdezi apját: „Vajon melyik régi szeretőjének akar már megint elsózni?” (*Jobb lábbal megbotlani, mint nyelvvel*, 1925)²⁷ és ismét egy másikban újra a kérdés: „Nem félt-e, hogy atyja ilyen bevezetés után majd valamelyik régi szeretője elvételére akarja rábírní?” (*Az üveglopó*, 1925)²⁸

Patkó Bandi egymásután csókolózik a két Régensburger lánnyal, majd hazaérkező anyjuk mellé ül. Miután ő a fiatalember nyakát csiklandozza, az megcsókolja arcát, amit ugyan szóbeli tiltakozás követ, de az asszony a férfi vállára hajtja a fejét (*Valakit elvisz az ördög*). A Zöld ász Galgócziának hallucinációjában két nő, egy tapasztalt öregasszony és lánya szaladnak fel a padlásra, Galgóczi feje fölé, ahonnan együtt rávizelnek. Szent Mihály beteg anyósa, „(régiszerelme, kedvese, mindene . . .)” hátát markolássza, élvezve, hogy „. . . még mindig asszony-színe volt a hátnak és a többi hozzátartozó részeknek”, miközben felesége a konyhában végzi dolgát. Az asszonynak semmi kifogása nem lenne, ha férje, mint szokás, egy feslettképzű nőszeméllyel csálná meg, de azt nem tudja elviselni, hogy a saját édesanyjával teszi ezt (*Nézd meg az anyját, vedd el a lányát*, 1932).²⁹

Akkor is személyes érintettségre kellene gyanakodnunk, ha nem tudnánk, hogy az író első házassága idején, – egy kivétellel – a most idézett művek megszületése előtt beleszeretett az egyik budapesti szálloda igazgatójának feleségébe, majd lányába, akit később feleségül is vett.

„Rezsám, te Álmom, te valóra váltott messi Csillagom, amely csüggedt, fáradt életem felett messze ragyogtál . . . te Reményem, aki mellettem voltál talán már akkor is, midőn öngyilkos kezét emeltem magamra . . . Te miattad maradtam életben . . .” (*1915 szeptember 1-i levél*). „Mit

²⁶ *Szindbád*. I. m. 349.

²⁷ Uo. 440.

²⁸ Uo. 470.

²⁹ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. II. 162.

tettél velem? Nem ismerek magamra . . . Szégyen az én koromban ennyire megbolondulni. De te vagy az első szerelmem . . .” (1918 Augusztus 24-i levél).³⁰

Érzései tartósságában, legbensőségesebb kapcsolatai hitelességében, felelős emberi tartásában való kételkedésre, megrendülésre Krúdynak úgy is kellő oka lett volna, ha az anyához és lányához fűződő viszony nem ilyen gyorsan követte volna egymást; ha nagyobb megalázások és megrázkódtatások nélkül tudott volna első feleségétől (három gyermeke anyjától) elválni illetve leendő felesége anyjával szakítani; nem utolsó sorban, ha új házasságán viszonylag hamarosan nem jelentkeztek volna – első házasságára sokban emlékeztető – súlyos törések.

De a vérfertőzés több perspektívából feltoluló képzetek műveiben élete távolabbi éveibe nyúltnak vissza.

„Istenem, hogy hasonlít apjához! – mondták a nők, akiknek egykor udvaroltam. Az apámra – az úrra, gavallérra, a nagyszerűre – olyan büszke voltam lányos házaknál, mintha az apámon kívül több férfi nem is lett volna a világon. Minden nő előbb volt szerelmes belé . . .” (Önéletrajz II, 1913).³¹

Lehetetlen nem gondolnunk a nők között legfontosabbra: az író édesanyjára is. Együttal – most a feltűnően éles kontraszt miatt – felötlenek egy másik író apjához írott sorai:

„ . . . Már pusztá testiséged is nyomasztott . . . Én sovány, gyöngc, vézna voltam, Te erős, nagy, terebélyes . . . az zárja el tőlem a házasságot, hogy ez épp a Te legsajátabb területed.”

Az író nevét – a munkásságát Krúdyétól elválasztó hatalmas különbségek ellenére egy lényeges ponton való találkozás miatt – egyszer már említettük: Kafkának hívják.³² Nőekkel való kapcsolatának súlyos zavarait apja benne kialakuló képétől elválaszthatatlan szorongásos neurózisára vezeti vissza.

Krúdy viszont – alaki hasonlóság és modellkövető azonosulás folytán – a legkevésbé sem szenvedett attól, hogy úgy érzi,

³⁰ Krúdy Zsuzsa: i. m. 18., 24.

³¹ *Vallomás*. i. m. 10–11.

³² Kafka, F.: *Levél apámhoz*. Nagyvilág. 1963/8 2. 241., 252

apja megelőzte őt. Sőt, ez szabadította meg gátlásaitól – ha voltak ilyenek. Mintha személyében a bálványozott apa cselekedne. És ha ifjúkorát maga mögött hagyva, már elmaradtak azok a nők, akiknél apja nyomdokait követhette, e kötődés mintája reprodukálható ellentétes irányból is: anyához és lányához, netán lányaihoz egymás után fűződő kapcsolattal. Ezért is találunk visszhangra benne ifjúkora atyai – (a kifejezés nem frázis: „minden férfibarátom neki köszönhettem – előbb ismerte őt”) – jóbarátjának szavai:

„– Egyetlen nőbe kell az igazi férfinak szerelmesnek lenni. Egyetlen egybe – mégpedig a törvényes feleségébe . . . A többi nőt csak akkor szeretheti, ha egy és más rokonvonal, némi hasonlatosságot . . . felfedez . . . Így tehát igen gyakori eset, hogy az okos ember szereti az anyósát, szereti felesége nőtestvéreit! . . .” (*Krúdy Gyula látogatásai*, 1930).³³

Hiába azonban hetykeség és kérkedés, az alkalmanként feltörő és – jórészt alkohol segítségével – elfojtott szorongás, büntudat illetve velejárói és következményei végül kóros állapotba torkollottak. Egyszerre töltötték be a magán- és az alkotószemélyiség tudatát. Láthattuk, a lelki vasegészség látzata mögül hogyan tűntek elő az egyértelműen patológikus jegyek. Orvosi szakvéleményből azt is tudjuk, hogy a testi vasegészség szintén látszat volt. Krúdynamak

„. . . szervi szívbaja volt, súlyos kéthegyű billentyű elégtelenség és szűkület, ami egész életén keresztül, fizikális szempontból hendikepet jelentett neki.”³⁴

Ez jóval betegsége nyilvánvalóvá válása előtt is küldhetett olyan jelzéseket, amelyeket meglehet, a pesti éjszakák daliás alakja nem, de a mindenre szuperérzékeny művész igen pontosan feldolgozott.

„Maga talán már tudja, hogy a szívem már rossz, mint az ócska vekker? Kihagyogat, egyetlenlenül jár fulladozik, liheg, s néha igen nagyokat kell lélegzenem, hogy tovább bírjam . . .”

³³ *Vallomás*. i. m. 239.

³⁴ *Krúdy világa*. (Szerk. Tóbiás Áron.) Bp. 1964. 570–571.

— mondja Pistoli közvetlenül halála (Maszkerádi kisasszony halálos csókja) előtt. (*Napraforgó*).³⁵

A vizsgált motívumok nem a romantikus szerepjátszás kellékei voltak — ezzel legfeljebb Krúdy nyugtathatta volna magát egy ideig —, hanem a halálos bűnnel és halálos betegséggel tartósan együttélő, azoknak kiszolgáltatott író legvalóságosabb késztetései jelentek meg bennük. Ezért nem tud megírásuk, kiírásuk ellenére sem szabadulni tőlük. És ugyanezért képtelenség arra gondolni, hogy műveit a nagyobb hatás kedvéért vonta be csillogó freudista mázzal. Eltekintve attól, hogy szerelem és halál társas viszonyára vonatkozó gondolatait Freud később publikálta, mint idézett művei egy részét Krúdy, semmi jele, hogy a pszichoanalízis megalapítója munkáinak odaadó tanulmányozója lett volna.

Amit ismerhetett a pszichoanalízisből, jobbra társaságban hallhatta, illetve Ferenczi Sándorral való személyes találkozásából kaphatta. Freud közeli munkatársa Krúdy második felesége családjának illetve kórházi belgyógyászának régi ismerőse volt és az író súlyos betegségét követően ő is megpróbált — egyébként nem sok sikerrel — javítani állapotán.³⁶ De ha Ferenczivel Krúdy már korábban is eszmét cserélt volna a lelki élet rejtelméről, akkor is csak megerősíthette, ám nem vezette volna új utakra abban, ahogyan az őt — láttuk miért — foglalkoztató pszichológiai alapkérdéseket műveiben kezelte. Krúdy is azon művészek közé tartozott, aki szuverén látomásában érzékeltetni tudott olyan történeteket, összefüggéseket, amelyeket párhuzamosan a pszichoanalízis más természetű hatására is átvilágítani törekedett.³⁷

³⁵ *Nyolc regény*. I. m. 381.

³⁶ Krúdy Zsuzsa: i. m. 216. Krúdy világa. I. m. 664.

³⁷ A tematikai és szemléleti rokonságok illetve megfelelések egyetemesebb háttéréről és viszonyáról lásd Halász L.: *Irodalompszichológiai vizsgálatok*. Tankönyvkiadó. 1971. 159–185, illetve *Irodalom és pszichoanalízis*. Helikon 1963. 12. 3. 227–245.

Vizsgálódásunknak természetesen nem az volt a célja, hogy az író munkásságát, akárcsak egyetlen szakaszát, annak egy bizonyos művét kielégítően megmagyarázzuk. Mindössze azt kívántuk bizonyítani, hogy a reflektorfénybe állított tényezők – nemhiába esett rájuk az Arabs Szürkéből oly jó kilátás – elengedhetetlen elemei az életmű hiteles megértésének. Krúdyt a lelki élete mélyéről felszakadó affinitások irányították olyan hősök és helyzetek megteremtésére, amelyekkel az őt szülő köznemességben, kora széteső, értékvesztett világában való kiábrándultságáról illetve ambivalenciájáról rá és csak rá jellemző módon adott számot.

Egyszersmind a hősökben és helyzetekben rejlő mélyrétegek következménye, hogy a condition humaine oly marandóan szólal meg bennük. Persze, ami egy meghatározott kor néhány évtizedéhez, vagy évszázadához kevésbé köthető, az sem időtlenül örök; csak más léptékegységre kell váltanunk. Egészen a történelemelőtti időkig kell visszamennünk, amikor kannibalizmus, emberáldozat, incesztuózus kapcsolatok, a halállal és a bűnnel való drámai szembekerülés, az élet, a szerelem, az erő mulandóságára rádöbbenés, a szorongás elidegenítő kivetítése és azt levezető kultuszok, a visszahozhatatlan megörökítése és az első műalkotások minden valószínűség szerint összefonódtak. Akárcsak az állatáldozat az ezt követő torral, vad szeretkezésekbe torkolló orgiával, amik a természeti népeknél a rituális táncokhoz, a görögöknél a fallikus körmenetekhez, misztériumjátékokhoz és végül az orgiasztikus zárójelenetet, valamint a hős halálát és feltámasztását magába foglaló ösdrámához vezettek.³⁸

Azért is olyan felkavaró, megrendítő, ahogyan nemiség, halál, étvágy, büntudat-szorongás motívumait Krúdy meg-megújuló képekbe rendezi; mert pszichológiai mélységei történeti mélységekből táplálkoznak. A kulturateremtés és részeként a művészet egyik, ha ugyan nem legősibb forrásából merítenek.

³⁸ Vö. Zolnay Vilmos: *Pokoljárás*. Bp. 111–115., 207., 274–276.

„AMIT AKARTAM, TELJESEN AKARTAM”

SZÉLJEGYZETEK FODOR JÓZSEF LÍRÁJÁHOZ

Fodor József nem tartozott az életükben mellőzött költők közé, néhány rövidebb időszaktól eltekintve benne élt, szerepet vállalt a közéletben, s mint alkotót is számon tartották, megbecsülték. Igaz, sohasem volt szélesebb körben népszerű, de a szűkebb versértők mindig elismerték rendkívüli művészi adottságait, elhivatottságát, csodálták gazdag képalkotó fantáziáját, nyelvi erejét. Már indulásakor észrevették nála az „oroszlán körmöket”, s az is elhangzott róla, hogy verseiből „a nagyság lehelete csap ki”, de mindenki inkább csak a benne rejlő „lehetőségekről”, nem a „megvalósulásról” beszélt. Szenvedélyes viták soha nem kavartak körülötte, a főbb kérdésekben a kritikusok egyetértettek, legfeljebb az árnyalatokban voltak eltérések. Fodor félszázados pályája során mindig ígéret maradt, valójában sohasem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Önkénytelenül vetődik fel a kérdés: egy félbemaradt, derékbatört pályával állunk-e szemben, vagy a költő életművében lényegében megvalósultak a benne rejlő lehetőségek? Idősebb korában írt memoárjai (*Felkavart világ, Egy költészet története*) tanúsítják, hogy Fodort is foglalkoztatták, gyötörték ezek a problémák, életpályáját, saját költészetét olykor szinte viviszekciót hajtva végre önmagán elemezte.

A válasz mégsem egyszerű, hiszen egy kor művészete a burjánzó őstermészethez hasonlít, ahol az adott körülmények végtelen sokasága határozza meg melyik egyedből fejlődik ki a fajtája legjobb adottságait magában sűrítő Növény. Vannak költők – ahogy Juhász Gyula mondja –, akiknél a vers „ünnepi

est”, életművük vékonyka kötetbe belefér, az irodalmi, a művészi életben mégis irányjelzőként tartjuk őket számon. Mások – mint Fodor is – életüket teszik fel a Nagy Műre, „minden izmot megfeszítő” küzdelmet folytatnak érte, és bár tehetséges, vérbeli művészek, hiába írnak közel negyvenezer verssort, művüket nem érezzük kiteljesedettnek, hiányoznak náluk a csúcscok, melyek az igazán nagyokat jellemzik.

A műalkotásban mindig viszony fejeződik ki: az alkotónak a világhoz való viszonya. Szubjektív viszony ez, melyet a külvilág felé irányuló vágyak, az ezek teljesüléséből, vagy nem teljesüléséből fakadó életérzés és a tudatosult világnézet alakítanak, formálnak ki, s végülis meghatározza a művész látásmódját, világképét, állásfoglalását, melynek alapján létrehozza, megalkotja a végtelen lehetőségeket rejtő jelrendszerbe kódolt művet. E viszony realitása, mélysége, milyensége, és természetesen a művész kifejezőképessége adja a műalkotás esztétikai értékét. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt a modern művészet esetében, amikor az addig többé-kevésbé egységes világkép felbomlott, s a művész egy széttöredezett, csak részeiben felfogható világgal áll szemben. Ilyen kibogozhatatlan, kaotikus, széteső világban találták magukat a Nyugat második generációjaként számon tartott, a húszas évek elején induló költők, írók is. Természetesen ki-ki a maga módján, egyéniségének, temperamentumának, világnézetének megfelelően, próbálta tisztázni viszonyát e világhoz, de a füllesztő, nyomott, perpektívátlan kor kiváltotta életérzés mindannyiuknál közös volt.

Ekkor robban be Fodor József „kiforrott”, „kész” költői eszközök birtokában az irodalmi életbe nyolc verssel Az Est hasábjain. Kevés költő dicsekedhet olyan sikerrel, ahogyan az addig soha nem publikáló huszonöt éves fiatalembert fogadja az irodalmi közvélemény. A költő visszaemlékezése szerint Mikes Lajos, Az Est-lapok szerkesztője Babitscsal és Tóth Árpáddal tanácskozta meg „felfedezésének dolgát”. „1923. június 29-én az összes Az Est-lapok írtak” róla. Tóth Árpád mutatja be *Új magyar költő* címmel, és olyan tulajdonságokra

hívja fel a figyelmet, „melyek egy csapásra lírikusaink első sorába emelik ezt a kezdő költőt.” Hogy Tóth Árpád e véleményével nem áll egyedül, tanúsítja az induló József Attila nővérehez írt levele is:

„van egy Valaki – írja –, akivel érdemes felvenni a ‚nemes’ versenyt, különben ez a Valaki nagy súlyával belém fullasztja a szót, az én gyönyörű igéimet egy másik igehirdető: Valaky Fodor József.”

Mit hoz tarsolyában a fiatal Fodor József, amiért annyira lelkesednek a kortársak? Kifejezi a helyüket nem lelő, talajvesztett írók bizonytalan, kilátástalan életérzését, fiatalos hévvel, merészen hangot ad a nyomasztó légkör elleni lázadásnak, olyan vágyakat szólaltat meg, melyek másokban is élnek, de ilyen egyértelműen nem kerülnek kimondásra: „Sűrű és súlyos itt a levegő, / A lélegzések szűrők, nehezek” – írja –, „Vakítva, tikkasztva, kötözve, / Száj szólani nem bír, moccanni láb, / Mert jaj, ha felnyögsz, mozdulni mersz, / Reád fullad az egész világ!” (*Verseim*). Ki ne ismerne ebben a hangban Ady bátor szókimondására, expresszív kifejező erejére? Már Tóth Árpád bemutató cikkében Ady-tanítványként emlegeti, igaz hozzáteszi, „új vonások gazdagsága teszi egyénivé”, „nem üres utánzó, hanem lélek szerint való rokon”. A fiatal József Attila rajongásában is közrejátszhatott az „adys-attitűd”, hiszen ő maga is próbálkozott ezidőtájt hasonló hangnemben írni. Ady próféta, az embertelenséggel szemben az emberi méltóság nevében kétségbeesetten tiltakozó háborús költészetének folytatóját vélték többen Fodor verseiben felismerni. Bár tanítványként, mégha egy zseniális költő tanítványaként is, emlegetni valakit sohasem jelenti a teljes elismerést, mégis a húszas évek elején – az erősödő Ady-kultusz idején – volt ennek némi nemes csengése.

Adyt követni azonban rendkívül veszélyes volt, ezt a fiatal József Attila idejében felismerte. Az induló Fodorra olyan súllyal nehezedett ez az örökség, hogy megbénította, „agyonyomta”, gátolta a benne valóban meglévő kvalitások kibonta-

kozását is. Ennek a veszélyét ő maga is felismerte, 1930-ban Berlinből ezt írja Hatvanyinak:

„... lehet, hogy azt hiszi rólam, hogy új szóvirágokkal felspékelt darab Ady, – afféle Ady utáni Ady – bál utáni dühödt, komikus magában táncos, ki a nagy sztárok számjait rágja.”¹

Memoárjában keserűen említi, hogy „felfedezése” után „hétről hétre . . . új és új verscsodákat kellett volna” produkálnia, „de Mikes és Tóth Árpád csalódására” erőlködni kellett, és sokszor rosszakat írt, úgy, hogy Tóth Árpád már azt is mondta: – Sajnos, lezüllött.”² Hogy a „hozzáfűzött reményeket” „nem váltotta be”, abból is kitűnik, hogy hamarosan napirendre térnek fölötte, s kötete csak négy év múlva jelenik meg elég szerény sikerrel. „Engem . . . kihasználtak reklámnak és félredobtak” – panaszojza Hatvanyinak.³

Fodor József, amikor Ady hangján szólal meg a húszas években – Turóczi-Trostler József szavaival: „az Ady utáni megmerevült lírában valami „Durchbruch’-ot” csinált. Arra azonban nem futotta erejéből, hogy Adyt „meghaladva, megőrizve” csak Fodor József legyen, és ittmaradt – ismét Turóczi-Trostlert idézve: „egy nagy szobor alatt és egy nagy hagyománnyal, unokátlanul, egy – gyökereit magával együtt elveszejtő – árvaságban.”⁴ Persze a kérdést úgy is föl lehet tenni: lehetett-e a húszas években – Kassák és az avantgard után! – Ady hangját folytatni? Lehet-e egyáltalán egy költőzsenit folytatni? Petőfinek sem voltak „folytatói”, csak epigonjai, akik igazán folytatták, nem az ő hangján, szóltak. Vajon Ady; ha tovább él, hogyan folytatta volna? Gondoljunk arra, hogy költészete a *Versektől A halottak élénig* milyen jelentős változáson ment keresztül. Már Szabó Lőrinc felfigyel rá, hogy a fiatal Fodor József „adys-hangja” nem természetes,

¹ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Bp. 1967. 427. old.

² Fodor József: *Egy költészet története*. Bp. 1975. 45.

³ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. 423.

⁴ *Egy költ. tört.* 49.

bizonyos mértékig póz, magára vállalt szerep: „naiv lélek – állapítja meg a *Lihegő erdőkről* írt kritikájában –, aki korlátokat emel maga köré, a kései Ady világában él . . .”⁵

De vajon Ady igazi szellemét folytatja-e az induló Fodor? A felfokozott, feszülő indulatok, biblikus-prófétás hangvétel kétségkívül Adyra emlékeztetnek: „Beléd ütve titkos pecsétet, / Hol van az üzenet, Küldött? / Hát elfeledted küldetésed?” vagy: „Oh, lelkem, lelkem, mit rád bíztak: / Hová tetted az Isten titkait?” (*Szomorú az, hogy te úgy hallgatsz*) Képei, nyelve, szófűzése gyakran Adyé, nem is mindig a késői Adyé, hanem a *Vér és arany* költőjéé: „Csókoknak csillogó fürtjei / Szeretek bennük fürdeni / Ajkodon százszor és százszor.” „Be szeretem én gyászoló hajam, / Rázkódva, suttogva, mámorosan / Egybefonni a tiédde.” (*Dal*); „Előre, előre, álmod lovai: / Éljen az éles, nagymámorú út!” (*Kicsi házak, töppedt emberek*); „Szívem túlért, ne bántsátok, / Szívem túlért, alig függ szárán”, „Mint kései körte, pogány-arany, / Ég ízekkel teli, lobogva”, „Csitt – most őrizzük az álmodó álmot!” (*Délelőtti dal*); „Én akkor láttalak, Bál Isten, / E rőt felhő volt a szakállad”, (*Bálhoz, a vér istenéhez*) stb. Lehetetlen észre nem venni, hogy a *Lelkem napos ormain* mintája *A vár fehér asszonya* volt:

Úgy jársz a lelkem napos ormain,
A lábad régi avarban tapog . . .
...
Megmozdulnak bent a havas hegyek . . .
...
Taposó, apró lábaid alatt,
Felnögnék bennem az avarpillás,
Álomszuszék, öreg domboldalak . . .

(*Lelkem napos ormain*)

Fodor is kedvelte a szimbólummá növesztett, nagybetűvel írt fogalmakat: Álom, Titok, Csoda, Végtelen, Fény, Szépség, Természet, Lét, Sors stb., és nem utolsó sorban Adyra emlé-

⁵ Szabó Lőrinc: *Lihegő erdők*. Pandora 1927.

keztet lírájának rendkívüli módon felfokozott, gyakran már „önistenítő” *én*-központúsága. De éppen e téren tűnik ki minden külsődleges hasonlóság mellett a két költői világkép közötti áthidalhatatlan szakadék. Adynál a felfokozott, szimbólummá emelt *Én* ellenére sohasem csak valami elszigetelt, társadalomtól elvonatkoztatott *Én* és a *Világ* viszonyáról van szó: lírájában az egész magyarság, a parasztság, a munkásság önmagában sem tudatosult vágyai, álmai, életösztone fogalmazódnak meg. Az ő szimbólumai ezért nem válnak soha elvont általánosságokká: a magyar élet, a magyar sorskérdések konkrét, véres valóságában gyökereznek. Ady sírása egy nép siratása, átka a magyarság átka, harca a „magyar pokollal” van, egy emberségesebb világ, szabadon kibontakozó „teljes élet” nevében.

Fodor József *Én* és *Világ* viszonyában azonban egy izolált, talajtvesztett, társadalmon kívüli ember anarchista lázadása jut kifejezésre. Hiányzik belőle valamilyen közösséghez, néphez, osztályhoz való sorsszerű kötöttség, haragja elvontan az egész gonosz, kegyetlen világ ellen irányul, mely nem engedi megvalósulni az ember, az individuális ember, legszebb álmait. Igazságai ezért válnak legtöbbször helyhez, időhöz konkrétan nem kötődő általánosságokká, „féligazságokká”. A konkrét társadalmi valóságtól elszakadást kritikusai gyakran szemére hányják Fodornak. Már Szabó Lőrinc megállapítja róla idézett kritikájában, hogy: „kívül áll az életem”, „a Kozmoszban él, melyhez a fantázia fűzi, s belső kozmoszban, mint az álmodó szerelmes”, „roppant kifejező gazdagságát prófétikus általánosság konklúziójába” szegényíti. Vas István „megfoghatatlan, metafizikai lebegés”-ről beszél az *Utóhang* (1936) című kettőről írt kritikájában, s ő is úgy látja, a „tiszta költő” távol áll „a barbár ösztönöktől, indulatoktól dúlt” világtól.⁶ Mindegy, hogy Vas István ezt dicséretnek, vagy kritikának szánta, a lényege ugyanaz. Komlós Aladár ezt, szintén pozitívumként

⁶ Nyugat 1936. I. 474., 475.

fogva fel, úgy fogalmazta meg, hogy Fodor „nem osztályköltő, hanem örök, nagy tárgyakhoz nyúl”.⁷

Fodor költészetének tragikumuma abban van, hogy egy életen át kereste, de valójában sohasem találta meg önmagát. Igaz, a bizonytalanság érzés korjelenség volt, de ebből is kinőhetett volna, mint ahogy ki is nőtt számos esetben (l. pl. az induló József Attila, vagy Szabó Lőrinc költészetét, de lehetne folytatni a sort Illyés Gyulával és másokkal is) jelentős lírai oeuvre, csakhogy ehhez nem volt elég egy „szoborra merevített zseni” álarcát felolteni mégoly jelentős költői kvalitások mellett sem. Mert Fodor végeredményben ezt tette. Noha állandóan küzdött a legigazabb önmagát adni, egy életen át szerepet játszott. A félreértések elkerülése végett: nem komédiázott, valóban hitt a szerepében és vérremenő komolysággal tette, amit tett. A komédiázásból még lehetett volna igazán nagy költészet (számos példát lehetne erre is felhozni), de így igazat kell adnunk Szabó Lőrincnek, amikor szemére vetette, hogy „fascinálólólag hatnak rá a nagy példák”.

Fodor tudatosan vállalta Ady szerepét, anélkül, hogy észrevette volna, hogy Ady egyéniségének éppen a leglényegesebb vonása hiányzik belőle: a hallatlan intenzitással átértett életközelség, a határozott társadalmi, politikai célratörés.

„Ady Endre szelleme éltet engem is – írja Hatvanyinak –, ez a szellem, amit ma divat megtagadni és előny, hogy boldoguljunk. Én a mellemre akarom tűzni a meggyalázott címereket.”⁸

E levél hangja 1930-ban, a Kosztolányi által megindított Ady-revizió körüli vita után, nyilvánvalóan a Babits-iskola és Kosztolányi ars poétikája ellen irányul, de mutatja azt is, hogy Fodor még mindig nem érzékeli az Ady és a saját költészete közötti lényeges különbséget. Az Ady-póz egyébként nemcsak fiatalkori költészetében lelhető fel: végigkíséri egész életén, a köteteiről írt kritikáknak is állandóan visszatérő motívuma. S

⁷ Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Bp. 1977. 282.

⁸ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. 423.

mégcsak azt sem mondhatjuk, hogy ennek az adys magatartásnak semmi alapja nem volt. Vajda Endre a lényegre tapint, amikor 1958-ban az *Idők útján* című kötetéről írván a két költő viszonyát így jellemzi:

„... az én és a világ állandó konfliktusa, az a hajlam, hogy a saját személyét mindig középpontban tudja, sőt nem egyszer mitológikusan felnagyítva, Ady alkati párjává teszi, és ez amennyire lendítőereje, ugyannyira tehetétele is költészetének.”⁹

Fodor költészetének gyökerei a századelő szecessziós szemléletéhez nyúlnak vissza, oda köti felfokozott *én*-központúsága is. Nála azonban – szemben Adyval – a felnagyított *én* befelé fordulást is jelent. Babits már 1904-ben „börtön”-nek érzi „énbezártságát” (*A lírikus epilógja*). Fodor két évtizeddel később tudatos költői programot csinál belőle, büszkén vállalja a társtalanságot: „Népeket átélt lelkem visszahull / Magamba...” – írja. – „Én egyedüliségem! Csak önmagam / Megértettjeként maradjak így [. . .] Öleljem át didergő sorsomat.” (*Nincsennek már kiáltók*). Komlós Aladár találóan állapítja meg 1936-ban, hogy „Fodor sértett költő”. Valóban az: az egész világgal szemben. A pusztában van „negyven éjjel”: „Mint a kemény / Próféták, akik lángoló szemekkel / Futottak az emberektől”, csakhogy, ő ott is önmagának, befelé kiált: „Így kiáltok én hozzád, emésztő Erő! / Így kiáltok én hozzád, Igazság! / Így terülök elédbe: Lelkem!” (*A pusztában*) „A költőnek megértője, barátja / Híve, segítője nincs senkise!” – panaszolja egyik versében. Befeléfordulása tulajdonképpen „önmagakeresés”: „Válogass ki engem magamból [. . .] Valaki, ki tudod, ki vagyok én [. . .] Te, igaz, kegyetlen önszeretet.” (*Válogass ki engem magamból*) „Szeretem és sajnálom magam” – vallja máshol (*Panaszolni szeretnék*).

A „sértett-költői-magatartás” végigkíséri Fodort pályáján. Költői hangja – több kritikusa észrevette – Vajda János magá-

⁹ Élet és Irodalom 1958. júl. 27.

nyos, világgal perlekedő, tragikus-pátoszú hangjára emlékeztet. A nagy átkokat szóró poétát juttatják eszünkbe kedvelt kozmikus képei, hasonlatai, metafórai is. Vajda a fenséges, magából tűzcsóvát kibocsátó, magányos, soha vissza nem térő üstökös pályájában a saját sorsa szimbólumát látja, Fodor a hidegfényű csillagok, a „Jövő magányos messzi nép”, az „Emeitfejű idők / Bíbor orionjai” zord társának érzi magát. Rokon vonás a két költőnél az Igazság, a Lét, a Végtelen, a Titok állandó szenvedélyes kutatása is. Költészetének e tulajdonsága miatt emlegették Fodort egyes kritikussai filozofikus, bölcselő költőként; valójában nem az ő sem, Vajda sem: keresők, kérdezők mindketten, de a válaszig soha nem jutnak el. Olykor az az érzésünk, mintha Fodor Vajdának darabosságát, versritmusának ügyetlenségeit, zökkenőit is örökölte volna. Igaza van Vas Istvánnak:

„... néha bámulnunk kell, hogy ez a sok szempontból nagyszabású költő ügyetlenül botladozik ott, ahol jelentéktelen rímelők is fölényesen, egyenetlenül tudnak járni”.¹⁰

A felfokozott *én-központúság* és *küldetéstudat* mellett másik jellemzője, mondhatnók központi „értékkategóriája” Fodor költészetének a fanatizmussá növesztett szépségkultusz. Gyökerei ennek is a szecessziós látásmódhoz, életérzéshez nyúlnak vissza: „Feldagadt undorral” menekül a hétköznapi szürkeségéből, unalmából, a „hitet, Istent / Pénzért áruló”, „tompult fejek, / Szűk ég, üres szívek” művészet és szépségellenes „Kárhozott fészék”-ből:

Csak innen el,
E semmiből, unalomból,
E porból, zűrzavarból, emberekből,
Kiknek rikácsoló, egymást túlzúgó
Zaja belémfojtja a lélegzetet!

(*Indiába, Braziliába*)

¹⁰ I. m.

Csodák után vágyik, melyek kiragadnák „rút környezetéből”, s mivel a „racionális” emberi világ ellensége a fenségesnek, a szépnek, a természethez, a mindenséghez menekül:

... – Oh, ég, föld! s mint ragyog
 Annyi szépség felém! Mi forr
 Minden percben, mennyi szín,
 Változat: és úgy ki liheg
 Csodákért, mint én! ...

(Uo.)

Mintha a fiatal Babitsot hallanók, aki „Irisz koszorújának” káprázatos színpompáját csodálja és állítja szembe az élet szintelenségével. Babitsra emlékeztet az a gondolat is, hogy a durva tömeg nem érti meg a szépet, nem veszi észre a csodálatost, a nagyszerűt: „... elfullaszt a tömeg mindent, mi szép, / Mindenhol?” – kérdi kétségbeesve, és arra a következtetésre jut: „Csak az álom szépíthet elém / Mesét, távont, / De rút a való / Mindenütt rút...” (Uo.). A *Felkavart világban* így emlékezik vissza induló éveinek a világhoz való viszonyára: „Első verseim témakörét, a szülőföldi természet képeivel keretként, a szűk és tágabb – egy egész világ – környezetem elleni lázadás adta.”¹

Adys hangvétele mellett nyilvánvalóan szépségkultusza is közrejátszott sikeres költői „berobbanásában”. Nem csoda, ha a kissé konzervatív ízlésű, az új művészi jelenségekre kevésbé érzékeny Mikes Lajos, akinek példaképei Petőfi, Vajda János, Ady és a Nyugat első nemzedéke voltak, elragadtatással beszél az általa felfedezett „új zseni”-ről, s egyik fő erényének éppen azt tartja, hogy „bele tud gyűmni mindent a régi, becsületes formákba, amelyek újjáélednek, megfrissülnek szenvedélye viharzásában”.² Az is elképzelhető, hogy a szépség bűvöletében élő Osvát Ernő valóban – amint Fodor visszaemlékezik rá

¹ Fodor József: *Felkavart világ*. Bp. 1972. 198.

² Pesti Napló 1927. május 28.

—: „1927 nyarán, az Abbáziában a *Lihegő erdőket* az „Ady utáni legjelentősebb, új költői tett”-nek nevezte . . .”¹³

Kedvez e szépségimádatnak Fodor valóban egyik legjelesebb költői adottsága: rendkívül gazdag képalkotó fantáziája. Ezen a téren gyakran mesterein, a nyugatosokon is túlszárnyal: tobzódik a képekben, zsúfolja, gyömöszöli őket a versbe, egymásbafolyó, szokatlanul merész szókapcsolataival, véget nem érő hasonlataival, metaforáival szinte kifulladásztják az olvasót. Nem egyszer úgy hat, mintha önmaga is el volna bűvölve saját hangjától, s nem tudná befejezni a verset. Tóth Árpád „valami sajátos, barokk pompá”-t és „zsúfoltság”-ot emleget nála már a bemutatató cikkében, „melynek ő az első magyar képviselője”.¹⁴ „Bőség és bőség — el sem fér magában . . . — írja Szabó Lőrinc. — Káosz ez a stílus, bozót és mámoros erdő . . .”¹⁵ Komlós Aladár úgy véli: „Eret kellene vágni e vérbő lírán, rögtön elevenebben mozogná.”¹⁶

A szépséget Fodor számára eleinte a látvány, a természeti szép jelenti, innen veszi gazdag, színárnyalatokban pompázó költői képeit is: „Feltündökölnék a hold mezőin” verseiben, és „Fellángolnak a távoli világok”. (*Esti dal*) „Ezüstös ormú vén hegyek alatt” „Zeng az ég-trombita, tenger dalol”, és a költő rohan „száz fénytől csillagosan” (*Beolvadás*). Társadalmonkívüli, embernélküli szépség ez, ahol csak a vegetatív, buja természet és a csillogó, zordon kozmikus világ van jelen, és a költő mindenséget-magábaszívó felfokozott énje, amely telve: „mint a bányák arannyal, / Mint őszi gyümölcscsel a fák” (*Mint őszi gyümölcscsel a fák*).

Az önmagát kifejezni vágyó Fodort azonban ez az impressziókból összeálló szépség nem elégíti ki, rádöbben, hogy e „csaló dolgok” csak a felszín, hiszen „Ezerféle a szépnek arca”, és úgy érzi: „A szépség ellensége a mélynek” (*Gyűlöle-*

¹³ *Felkavart világ*. 141–142.

¹⁴ Az *Est* 1923. jún. 29.

¹⁵ I. m.

¹⁶ I. m.

tes nekem a szépség). Valójában nem gyűlöli ő meg sohasem a szépséget, de valami maradandóra, örökérvényűre vágyik, s ezt mindinkább a költészetben, a múlt nagy örökségében találja meg. Így válik számára példatárrá az egész kultúrtörténet: Homérosz, a görög dráma, Shakespeare, de főként az angol romantika nagy költői: Keats, Shelley, Wordsworth. Ez utóbbiak különösen erős hatással vannak nagyratörően szárnyalni vágyó, elvontságra hajló, patetikus költészetének alakulására.

Szecessziós szépségkultusza, adys énközpontúsága, befeléfordulása, romantikus pátosza, elvont általánosságai kétségkívül anakronisztikus vonások Fodor költészetében. Ennek ellenére nem válik epigonná: a világgal szembeni lázadása, ha kezdetben nem több is anarchizmusnál, sértődöttségnél, egyéni karaktert biztosít lírájának, és rangos helyet a magyar irodalomban. Igaz, lázadása túl általános, megfoghatatlan: a „rossz világ” ellen, amely ellensége a Szépségnek, a Jóságnak, az Igazságnak, mégis ítéletet, etikai magatartást fejez ki. S ha ez az általánosságba vesző humanizmus a húszas években nem tűnik is többnek különködésnél, nélkülöz is minden konkrét társadalmi alapot, később igen jelentőssé válik. Ha eleinte „próféciai”, a „bűnös világra” szórt átkozódásai üresen konganak, frázisszerűen hatnak is, a harmincas évek közepén ez a magatartásforma szükségszerűen „átértékelődik”, „korszerűséget” nyer. Ekkor a „világ elleni lázadás”, a fasizmustól elkülönülést, az ellene lázadást, tiltakozást is jelent. Nem véletlen, hogy az önmagával meghasonlott, az öngyilkosság gondolatával foglalkozó Fodor kétségbeesést, reménytelenséget sugárzó kötete, az *Utóhang*, szemben a korábbi kettővel (*Lihegő erdők*, *Falevelekre ird*) oly élénk kritikai visszhangra talál. A verseiről korábban lekicsinylően nyilatkozó Komlós Aladár most elismerő kritikát ír róla: „Fodor komor, mazohista göggel, mint megtagadott istenek papja, néz el a gyakorlatias, pigmeus nép győzelme fölött.”¹⁷

¹⁷ Uo.

Már első kötetéről írván többen emlegetik Adyval rokon, mítikussá felnagyított váteszi, prófétai küldetéstudatát, bibliás, ótestamentumi, átkokat szóró, retorikus hangját. Mikes Lajos „vergődő, vívódó, hívő lélek”-nek mondja, aki „az ószövetségi próféták és Savonarolák fajtájából való”¹⁸ Fenyő László kiemeli, hogy „vállalja az ostorzást és a prófétaságot”, „nem kell neki e földön egyéb, csak Isten sugalmának hű vagy gyarló ajka lenni.”¹⁹ Az *Utóhang*ról Forgács Antal azt írja, hogy Fodor „Jeremiásként szórja átkait e ‚szürke’, ‚zürös’ korra”.²⁰ Féja Géza úgy látja: „Isten neki adta a nagy bárkát, ahol magában van, csak a holnapra méltó sarjakat vitte magával, s az egész „vízözön” rémségét is beláthatja.”²¹ A váteszi magatartás Fodor lírájának valóban szembetűnő vonása: „Oh, népem, furcsa nép, hol csak úzötten / élhetett az igaz . . .” – írja – „Ál-nagyságok világa: mennyi nagy van / Körülöttem! [. . .] e törpe kornak / Bálványai [. . .] Mert kit pusztulni rendelt bús haragja, / Az Isten azt először megvakítja / És vele ál-prófétákat csudáltat . . .”, „. . . ha szólok: magammal / Vívodom csak még, mint Jákob az angyallal / Nagy árnyával . . .” (*November végén*) „Minket – kesergi másutt – a vég előtt jött / Próféták sorsa ért: remeg betűnknek / Oszlopa s rendül, mint Ágyúzva szétlőtt / Katonák rendjei . . .” (*Az éjszaka dalai*).

Az *Utóhang* fogadtatásával azért szükséges részletesebben foglalkozni, mert bizonyos fordulatot eredményezett Fodor írói magatartásában. Saját visszaemlékezése szerint különösen Méliusz Józsefnek az erdélyi Korunkban megjelent kritikája gyakorolt rá erős hatást:

„Az individualizmus meddő kétségbeeséséből kikeveredve – vallja – új, harcos utat láttam magam előtt, éreztem, sohasem volt nagyobb dolog költőnek lenni, mint most . . .”²²

¹⁸ I. m.

¹⁹ Nyugat 1928. II. 486–488.

²⁰ Válasz 1936. 56–57.

²¹ Magyar Írás 1936. okt.

²² *Egy költ. tört.* 95.

Méliusz nem kevesebbet hány Fodor szemére, minthogy: „költészete azt a széthulló, oszló osztályt idézi, mely tragikus erejű költőjét szükségszerűen önmagába fojtja”. Megállapítja, hogy „a kiútnélküliség nála tudatos”, és: „Negyvenedik évéhez közelgőn, egy individualista költői pálya csúcán fel kell fedeznie, hogy téves volt élete minden csapása, amelyen járt.” Mindez annak a következménye, hogy Fodor „egyetlen biztos pontra sem talált, mit ha megragadna, önmagát menthetné át egy új világ derengésébe”. Gide, Romain Rolland példáját idézi, akik, mint számosan „a szellemi alkotók legjobbjai” megtalálták a kiutat.²³ A kritika Fodorra gyakorolt hatását legbeszédesebben Gaál Gáborhoz írt levele tanúsítja, melyben ilyen lelkes sorok olvashatók: „Új világ felé megyek – a kor lelkiismereti férgén túl az új idők hangja akarok lenni . . .”²⁴

Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy az *Utóhang* ilyen meleg fogadtatása a baloldal részéről nemcsak – és talán nem is elsősorban – a kötet művészi értékeinek szólt, külső körülmények is közrejátszottak. Nem sokkal a kötet megjelenése után történt ugyanis, hogy Fodor visszautasította a József Attilával együtt neki ítelt Baumgarten-„kisdíjat”. Ez a – Fodor szerint is – sértődöttségből származó, nem is teljesen végiggondolt „gesztus” óriási feltűnést keltett annál is inkább, mert József Attila átvette a díjat. A jobboldali sajtó szenzációt csinált belőle, a Babits ténykedését egyébként is kritikus szemmel néző baloldal pedig merész tettként könyvelte el. A Korunk szerkesztősége is ennek kapcsán figyelt fel Fodorra. A folyóirat februári számában Méliusz József a Baumgarten-díj odaítélése miatt Babits tevékenységét keményen bíráló cikkében ez áll:

„Még vigasztaló, hogy akad karakán magyar író a díjazottak között – a neve Fodor József –, aki egy tiltakozó gesztussal visszautasította a neki kiutalt ezer pengőt, ezzel tüntetve a kitüntetettek megválasztásának módja ellen.”²⁵

²³ Korunk 1936. ápr.

²⁴ Id. Antal Gábor: *Fodor József*. Bp. 1976. 124.

²⁵ Korunk 1926. febr.

Két hónappal később közölte a folyóirat áprilisi száma Méliusz idézett kritikáját az *Utóhangról*.

Fodor nem túloz, Méliusz bírálata valóban komoly hatással volt rá, noha költészetében „gyökeres” változásokat nem idézett elő. Átértékelődött azonban és tudatosult a költőnek a világhoz való viszonya: az elszigetelt egyén anarchikus lázadása társadalmi értelmet, célt kapott, egyértelműen a fasizmus ellen irányult. Ekkor kezdődik harcos publicista korszaka, kapcsolatba kerül az antifasiszta mozgalmakkal, rendszeresen ír a Korunkba, a Válaszba, a Gondolatba, a Népszavába, szerepel a munkásírók kiadványaiban, hozzászól a vitákhoz. Magányossága azonban ekkor sem oldódik fel, nem csatlakozik egyik baloldali csoportosuláshoz sem, de a humánus nevében felemeli szavát minden embertelenség ellen, „Aki él, vallania kell – írja egyik cikkében –; s amit belülről hall, el kell mondania. Szét kell kiáltania, ha Tátrákat halmoznak is számunkra máglyául . . .”²⁶

Szemlélete bizonyos kérdésekben, így a népi irodalom megítélésében is, az urbánusokéhoz áll közel: Türelmetlenül reagál a népi írók olykor nacionalista színezetű, a faji gondolattól sem mindig mentes megnyilatkozásaira, s ilyenkor szem elől téveszti a mozgalom valóban népi, demokratikus jellegét is. Kulturális törekvéseikben az egyetemes európai kultúrát leszűkítő provincializmust, muccsaiságot véli fölfedezni, s felfogása itt, akaratlanul is, nem egyszer egybecseng Szekfű Gyula hasonló nézeteivel. Gúnyosan teszi fel a kérdést:

„. . . mi a ‚népi’ irodalom? Melyik írás nem az, mely egy nép nyelvén íródik, annak lelki, szellemi szükségletéből, nyelve, élete talajából emelkedik?”²⁷

Elfogultságában egészen odáig megy, hogy a „munkásírók”-ról vitázva még a tehetséget is elvitatja a népi íróktól, Szabó Dezső-epigonoknak nevezi őket, akik „a jó közepes polgári

²⁶ Fodor József: *A történelem sodrában*. Bp. 1961. 17.

²⁷ Újság 1939. júl. 18.

írók színvonalának” sem felelnek meg.²⁸ És mindezt a népi írók legjobb műveinek megjelenése után, s Révai József róluk írt elemző könyvének ismeretében (melyről egyébként ő írt méltató bírálatot!) jelenti ki.

Nem tartozott azonban az urbánusok köréhez sem. Amint memoárjában visszaemlékezik rá: taszítja tőlük az az érzés, hogy miközben „az egyoldalú s mind rikitóbb fajisággal szemben” a „leszámolás igényével” küzdenek, „a „fürdővízzel” együtt öntik ki a magyarságukat is”. Gyökértelennek, vértelennek, jellegnélkülinek találta az urbánusokat, s „egy minden valóban értékes nemzetivel szemben való fölényes cinizmust”, „kozmpolita nagyképűséget” vélt náluk felfedezni, akik „nagyvilágiaskodó” fogalmazásukban megtagadják az „éltető hagyományt”.²⁹ A nemzeti hagyományok, a múlt kulturális örökségének tisztelete, őrzése, féltése választotta el az urbánusoktól. Igaztalanok voltak, akik őt költészetének általános, elvont humanista tematikája miatt kozmpolitizmussal vádolták.

Kívülről, bizonyos fokig felülről nézte tehát mind a népi tábort, mind az urbánusokat. Egy késői interjújában „tulajdonképpen a Korunk-hoz”³⁰ tartozónak vallja magát, s ez több pusztán érzelmi kötődésnél. Ha ideológiailag, világnézetiileg több tekintetben különbözött is a marxista igényű folyóirat irányvonalától, megalkuvást nem ismerő antifasiszta magatartása, írásainak következetesen baloldali hangvétele, olykor inkább türelmetlen, anarchizmusba hajló megnyilatkozásai beleillettek abba a népfrontos politikába, amelynek alapján Gaál Gábor a Korunk írógárdáját igyekezett összeverbuálni.

Természetesen a fasizmus erősödése idején nem csak Fodor-nál lehetünk tanúi bizonyos aktivizálódásnak, hanem minden etikai beállítottságú, humanista művésznél, pl. Babits Mihály-

²⁸ Független Magyarország 1943. júl. 19.

²⁹ *Felkavart világ*. 438–439.

³⁰ Id. Antal Gábor i. m. 145.

nál is, aki még a „prófétaságot” is vállalja. Fodor esetében mégis többről van szó: őt „dühödte szerelem” fűti „tenni, zúgni, változtatni itt”: „Hang űz, tenni kell! / Hatni, tépni, sírni, üvöltöni, / Hiába élt jók sorát tölteni!” (*Próféta*). Ezidőtájt közvetlenül hangot kap verseiben a társadalmi elnyomás elleni tiltakozás: „A robot népe, Ádám átkával a vállain” húzza az igát, „A paraszt, az árva, örök cseléd” stb. (*Szél a tarlókról*). Foglalkoztatja a haza, a magyarság sorsa: „Haza! Nem voltam olcsó / Prófétád soha!”; „... hős / Magyarságunk akarni: a szabadság!” „A Magyarral – az Emberért!” – fogalmazza meg költői ars poétikáját (*A magyarral az emberért*).

Ez a közvetlen, tárgyiasabb, egyértelmű fogalmazás azonban ritka Fodornál, nem jellemzője költészetének. Lírája ekkor is közelebb áll a tizenkilencedik századi nagy romantikusok pátozához, amely – meg kell mondanunk őszintén –, a harmincas évek vége felé, a negyvenes években már gyakran üresen cseng, szólamszerűnek tűnik nála. Már Shelley magasröptű szárnyalásától ihletett ódáinak a címeit is anakronisztikusnak érezzük: *Óda a távozó naphoz*, *Óda az emberi haladáshoz*, *Óda a Szabadsághoz* stb. Nem hiteles az ezen ódákból sugárzó általános, „szebb világba” vetett hit megéneklése sem: „Csúf, rossz a ma: de nézz magasra el csak – / Jövők csillognak, mint bűvös hegyek”; „Az embernek el kell érnie, amit / Szellemével nagy sorsa kiszabott: / A száz egy-nép-testvér lakta földet, hol / Mind élhet, aki látja a Napot.” (*Óda az emberi haladáshoz*), Vagy másutt: „Fel! légy a kor zászlója! Míg az éj / Tart, tündököl a fény! Mi egyedül / Fűt: az Igazság legyen, s egy szenvedély: / Szabadság . . .” (*Költő, hozzád szólok*).

Nem volna helyes a patétikus megnyilatkozások jelentőségét lebecsülni. Azonban a megfoghatatlan, misztikussá növelt általános Szépség, Jóság, Igazság, Szabadság stb. megéneklése mégis csak megreked az irántuk érzett nosztalgiánál. Fodor nem az a költő, aki ki tudna térni az etikai problémák elől, de nem is politikai költő a szó valódi értelmében. Mint közéleti ember, újságíró, nem riad vissza az olykor nem is veszélytelen

egyértelmű állásfoglalástól, kiállástól: tanúsítja ezt gazdag publicisztikai tevékenysége, de költőként szívesebben időzik az elvont, végső kérdések szférájában. Menekülés ez is, kitérés a problémák pontos, egyértelmű megnevezése elől.

Fodor is, mint sokan mások, a szépség keresése közben „A háromszor-titok szörnyű világon” megpróbál a természet idilli otthonosságánál vigaszt találni, megcsodálja a „víz folyó himzését s a fát”, megfigyeli, amint a „fémfényű” csillag sistereg betegen”, de csakhamar rá kell döbennie, hogy „Mindig véletlen volt a Szép!” (*Későn*). Ezért vágyódik vissza a fantázia által kiszínezett, megszépített múltba: „Sokszor, úgy szállnék egy friss, piros régi korba / Vissza e késő világból” – sóhajtja (*Vágy, messzire*). „Mért érzem most körül az antik árnyak / Nagy lengését . . .”, „. . . s kínoznak messzi látomások, / Mikor fájnak a ma dolgai, fájnak!” (*November végén*). Nem leli helyét, idegennek érzi magát saját korában, s ez az életérzés nála nem időleges, végigkíséri pályáján. „E világon egyedül vagy, magadban” – olvashatjuk még az 1954-ben megjelent *Magam nyomában* című kötetben is (*Hű társad: éneked*).

A harmincas évek második felében erősödik fel benne igazán a „kiválasztottság” tudata: „Ki nem innen való: ne várjon itten / Árny-boldogulást; de menjen magán, / Mint a próféták, nép közt, néma csendben, / Suhogó erdők közt, a Hang után” (*Összhang nélkül*). A „Világon kívül és mindenben kívül” (*Mindenben kívül*) érzi magát a költő, hiszen: „E világ nem az én világom” (*Poklot sokfelé jártál*) – amint büszkén vallja: „Egy más világban égek én.” (*Magányos*). A természet, a kozmosz, a szépség, a kultúra világa, ahol igazán otthon érzi magát, ezért vállalja tudatosan az elszigeteltséget, a magányt: „Magam vagyok és jól vagyok” (*Magányos*) – írja, bár nem elég meggyőzően: „Isten vagyok magamban.” (*Felelőtlen*). Ebben a hangvételben – miként Fodor egész lírájában – szintén van egyfajta póz is. Ezzel maga is tisztában van, ezért tudja oly találóan jellemezni saját költészetét kései önelemző poémájában a *Végtelen menetben*:

Dacos, kemény fiút árult a látszat,
 De mélyen annál érzőbb voltam én
 E kettő alkotott, erő, mi mázt ad
 S belsőmben félszeg voltam, és szerény;
 De épp mert mélyen éltem, legvalómban
 Páncélt vontam, mely megvédjen, körém,

...

Mert ellenség – éreztem –, mi körülvesz,
 Anyag, ember: s jaj, ha erőd alé!

...

S mintha nem is értenék szavam,
 S hogy közjük tartozóként csináljam,
 Pózoltam is sokszor, én társtalan.

A szerepjátszás ezidőtájt tudatosodik benne, Antal Gábor figyel fel rá, hogy innentől egész sor versében „mások maszkjában” mondja el legbensőbb, legszemélyesebb vallomásait is.³¹ Gyakori jelenség ez oly korban, amikor a költő, a művész, nem nyilatkozhat meg közvetlenül, „álcát” kényszerül öltetni. Ezt teszi Babits is a *Jónás könyvében*, mely minden bizonnyal hatással volt Fodorra. De Fodornál ez állandósul, költői magatartássá válik. Nem törekszik epikai hitelre, saját tehetetlen dühét, sérelmeit, fájdalmát, panaszát, átkozódásait adja „történelmi elődjei” szájába, akiket a „gyilkosokkal, kalandorokkal” tele világ éppúgy nem értett meg, mellőzött, kitzasztott, mint őt. Milton, Vörösmarty, Illés próféta, Katona József, Joel próféta, Vajda János, Shakespeare, Orfeusz, Dante, Ámos és lehetne folytatni a sort egészen az *Egy plánta énekeiig*, mind arról beszélnek, ami Fodornak fáj, ami őt az egész világ ellen fordítja, ahol „minden csodálatos / Volt, minden: csak az ember nyomorult”, ahol a „sok zsvánnal együtt” kellett élnie: „Kikkel itt lenni is lealjasít” (*Végtelen menet*).

Ebből a világlátásból nem következhet más, csak a teljes nihil – ahol a harmincas évek közepén Fodor is tartott –, vagy a mártíromság, a kiválasztottság érzése, a próféta szerep vállalása. Valójában ebben segítette Fodort a Méliusz kritika, és a

³¹ Uo. 16.

baloldali mozgalmakkal való kapcsolat. Vállalni lehetetlent is, hogy az eltévelyedett emberiséget jobb útra térítsük, miként az ószövetség prófétái tették: „Mert halálnál gyászosabb az élve némulás” (*A tékolai pásztor*). Csakhogy a prófétaóság „kiválasztottságot”, elszigeteltséget, társadalmon kívülrekedtséget is jelent, a próféta szava a kortársak között mindig süket fülekre lel, nem több pusztába kiáltó szónál. Ámós, a tékolai pásztor, is csak isteni csoda segítségével tudja legyőzni a zsarnokságot. Kétségkívül az emberi közösség utáni vágy, az emberiségért feltétlenül tenni akarás hevíti, teszi értékessé, rokonszenvenné Fodor egész költészetét, de ott kísért benne mindvégig valami predestináltság, a sorssal szembeni kiszolgáltatottság, a tehetetlenség érzése is: „terv volt csak életem – panasolja a *Végtelen menetben* –, Álom-láz kint s bennem, szeszély, varázslat”.

A magányézés és közösség utáni vágy, küldetéstudat és tehetetlenségre kárhoztatottság belső drámája Fodor mélyen humanista, etikus központú költészete. A Szépség megszállottja volt, „ott csüngött” „csillagán”, szerette a „száz-pompájú földet”, de soha nem tudta feledni, hogy itt „Minden percben gyilkolnak valakit / Vagy valamit.” (*Itt a Földön*). Harmónia után vágyott, ahol az ösztön, az érzés és az értelem, vagyis – saját szavaival –: az *Erő*, a *Szépség* és a *Bölcsesség* hármas egysége, e „hármás istenség” uralkodik „egyenlőn a világon”: „Mi hárman egyek, Isten hű cselédei, / A Minden három isten-elve mi vagyunk.” (*A három egy*). A megismerés vágya, a világ, a lét a mindenség titkainak szenvedélyes kutatása, a nyugtalan keresés vibrál lírájában: „Kerestem, / Töprengtem, vártam és annyit reméltem, / Végső választ nem nyertem semmiben sem” (*Magamba nézve*). Rádöbben, hogy az ember igazában még önmagát sem ismeri: „S legközelebb: testem, te furcsa börtön [. . .] S ki vagy te, és én ki vagyok magamban, / S ki az ki kérdi? Te, ő-én vagyok” (*Végtelen menet*).

Állandó számvetés a világgal adja e líra sodró erejét, lendületét, de belőle fakad behatároltsága, szűkebb horizontja is.

Fodor belső drámája, amikor versbe önti, gyakran még nem érett meg a „színpadra” így inkább születésének a „próbáknak” lehetünk tanúi, izgalmas szépségeivel, kiforratlan zökkenővel együtt. Minden verse közvetlenül felszínre törő vallo-más, kitárulkozás, ítélet önmagáról, a világról, mintegy hango-san gondolkodás az ember, az emberiség hivatásáról: „... minden írás célja, vége egy – / Hogy megtanítson, mint légy ember: ember” (*Végtelen menet*). Belső ösztöntől hajtva közölni akar mindent, ami benne végbemegy, későn döbben rá, hogy így gyakran éppen a lényeg sikkad el: „Az én bajom – írja önkritikusan –, a túlon túl sok mondanivaló, túlon túl sok anyagomtól nem jutok magamhoz.”³²

Ez a bőség nem jelent igazán művészi gazdagságot; Fodor-ból éppen a szelektáló képesség, a lényeg kiválasztásának, a művészi tömörítésnek a tudása hiányzik. Igaza van Sándor Kálmánnak, mikor szemére hányja: „Túl sokat írsz Jóska. Felhígulsz így...”³³ Fodor költészete valójában elég szűk témakörben mozog, ezért kénytelen gyakran önmagát ismételni. Nem egyhúrú költő ő, éppen ellenkezőleg: egyetlen dallamot, azaz életérzést, rendkívül sok hangszeren és hangszerelésben játszik. Képalkotó fantáziája hallatlanul gazdag, kifejező-készsége párját ritkítja, versei mégis nem egyszer közhelysze-rűek, túlbeszéltek, szétfolyóak. Szabó Lőrinc már első verskö-tete kapcsán „e stílus öncélúskodásáról”, „s valami komponá-lásbeli fogyatékoságról” beszél, ez a megállapítás egész élet-művére jellemző. Vas István szerint:

„a szavak sokszor mintha külön hangzásukkal, torlódásukkal tiltakozná-nak a vers zenéje ellen, a mondatok rendje a forma kedvéért gyakran kínosan eltorzul.”³⁴

Fodor szereti a kötött formákat, ragaszkodik hozzájuk, a vers alapvető lényegének tartja őket. Szenvedélyesen kísérlete-

³² *Egy költ. tört.* 16.

³³ *Felkavart világ.* 743.

³⁴ Id. Antal Gábor i. m. 112.

zik a világirodalom különböző formáival, alakzataival, különösen a stanza, a terzina és a szonett szigorú kötöttségeit alkalmazza előszeretettel. De gyakran az az érzésünk ellentmondás feszül versei szabadon áramló, bőséges, kötetlen mondanivalója és a rigorózusan kötött forma között. Később maga is észreveszi, hogy a túlzott kötöttség könnyen verbalizmushoz vezet: „a vers felpuffad – állapítja meg – a belekényszerített muszály-anyagtól, hogy az a verset, a forma igájával kitöltse.”^{3 5} Talán éppen e fölismerés nyomán a hatvanas évektől bizonyos egyszerűsödési, letisztulási folyamat megy végbe költészetében. Természetesen költői alaphangjában ez nem jelent lényeges változást, lírájára tovább is a romantikus szárnyalás, az egymásbafolyó mondatok bőséges áradása a jellemző. Mégis a kozmikusba táguló minden: „A föld, az ég, ma múlt s határtalan” (*Végtelen menet*), valamint a prófétikus átkozódás helyét a higgadtabb szembenézés a tényekkel, a társadalmi, emberi számvetés, az emlékezés, az önelemzés veszi át. Szükségszerűen következik ebből, hogy költői eszközei, képei is tárgyiasabbak, valóságközelibbek, egyszerűbbek lesznek.

Nem volt célunk Fodor költészetének részletekbe menő elemzése, lírájának néhány, egész pályáját meghatározó jegyét kívántuk csak kiemelni. Egyéni hangú, gazdag életmű az övé, mely jelentős helyet foglal el huszadik századi irodalmunkban, de vannak tehertételei, gyengéi is, melyek meghatározták beszűkítették kibontakozásának lehetőségeit.

^{3 5} *Egy költ. tört.* 81.

ARANY JÁNOS KOMPOZÍCIÓELMÉLETE

I. Kompozíció és helyhezköttöttség

Arany több ízben megfogalmazta saját költészetének legfőbb törekvését, melyről úgy vélte, fejlődéstörténeti helyét és hivatását is kijelöli a magyar költészet folyamatában, s ezt mindannyiszor a kompozíció kiművelésében, összhangzó műegész megteremtésében látta. A minél tökéletesebb kompozíció azonban nemcsak saját költői gyakorlatának fő törekvése, hanem egyszersmind kritikusai gondolatrendszerének egyik legáltalandóbb követelménye, műszemléletének központi és meghatározó erejű mozzanata is. Kitüntetett szerepének egyik oka, hogy mindenkor a mű teljes terjedelmében, elejétől végig kell érvényesülnie, így a részek egységes viszonyhálózatba rendezésének és magasabbrendű egészé szerveződésének szerinte legfőbb biztosítéka, fogyatékoságáért az egyes részek szépsége nem nyújt kárpótlást. Egy pályázatra benyújtott elbeszélő költeményről (bíráló társa nevében is) írja 1861-ben:

„a compositionnak nincs benső egybefüggése ... hiányzik az alkotás benső ereje. E helyett némely külső, részbeli szépségek kínálkoznak csekély kárpótlásul, a nyelvben, dictionban, egyes díszítményekben, vagy sikerültebb vonásokban ... a hiányok bensők, lényegesek, az egészre vonatkoznak, a dícséretes oldalak ellenben külsők, részbeliek, nem lényegesek”.¹

Kritikáiban sűrűn felbukkan a viszonylagos becsű részbeli szépségekkel szembeni elégedetlensége és az „összhangzó egész”

¹ Kritikai kiadás. XIV. 18–19. (Továbbiakban: Krk.)

számonkérése. Még Tompához írt tapintatos dicsérete mélyén is ez a kritikai szempont húzódik meg:

„az első kötetben megjelent verseid, bármily szépek is helyenként, ez utóbbival nem állják ki a versenyt . . . tehetséged 'műegészet alkotni' . . . szóval az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel: ez a mit én művészi haladásnak mondom.”²

Kompozícióra és műegészre összpontosító szemlélete jóvoltából Arany kritikai munkássága nagyszerű ellenpéldája annak, amit A. W. Schlegel már a 19. század első éveiben elmarasztalóan atomisztikus kritikának nevezett, s mely kiszakított részek dicsérő vagy megrovó felmutatásában merül ki, szem elől tévesztvén, hogy a műalkotás felépítése organikus egység, melyben a részek nem mozaikszerűen összerakható és eleve kész építőkövek, hanem jellegüket, sőt létezésüket is csak az egészre vonatkoztatva kapják meg. Ebből a szempontból Arany kompozíciós alapvetésű kritikai szemlélete bizvást felveheti a versenyt S. T. Coleridge-ével is, aki a 19. század elején a szerves formaként fölfogott műalkotás elméletének jelentős továbbépítője és apostola, kritikai gyakorlatában viszont, mint R. Wellek találóan rámutat, nemegyszer beéri a szép részletek vagy fogyatékos megoldások régimódi felsorolásával.³ Arany kritikáiról ezzel szemben joggal állapították meg, hogy „háromsíkúak, háromközegűek”: ő a művet „az író célja szempontjából” is megvizsgálta, „a maga esztétikai fölfogásához” is mérte, a kettő közt lévő sík pedig „közel ahhoz, amit a strukturális törekvések hoztak a 19. században”. Ez a 19.

² Tompához, 1854. június 23. HIL. III. 353–354. Vö. *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 121.; *Malvina költeményei*, Krk. XI. 357, 360; Krk. XII. 279.; Tompához, 1852. december 1. HIL. III. 278–279. – E norma szembesítését Arany egyes költői műveivel lásd: Széles Klára: *A „compositio” Arany költészetében* ItK. 1972/1. 63–73.

³ A. W. Schlegel: *Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst*, I–II–III. Heilbronn, 1884. I. 25., 49–50., III. 191.; R. Wellek: *A History of Modern Criticism: 1750–1950*, I–IV. London. 1955. II. 184.

századi kritikus ugyanis a művet „megvizsgálja mint önelvű létezőt is, melynek elemei az egésztől kapják értelmüket, s bármelyiknek megváltozása az egész megváltozását vonja maga után.”⁴ Dolgozatunkban Arany kritikai szemléletmódjának éppen ezt a síkját vizsgáljuk meg. Feleletet keresünk arra a kérdésre, milyennek fogta föl az irodalmi művet, hol érintkezik ez a műszemlélet a 20. század szerkezetre összpontosító megközelítési módjaival, s ami legalább annyira fontos, mert nagyon jellemző: hol és milyen irányban tér el tőlük.

A kompozíciótól Arany mindenek előtt elvárja, hogy a mű terjedelmét szükségszerűként fogadtassa el. Egy 1860-ban megjelent kötetről írva éppen emiatt rosszallja a közelmúlt vallásos költeményeit.

„Ritkán adnak egészet: a költemény vége ott van és azért van, hol és mert nincs mit olvasni tovább. Különbön akár folytatni, akár néhány versszakkal előbb félbeszakítani mindegy vala.”⁵

A szükségszerű szerkezet alapelve, melyet elsőként valószínűleg Arisztotelész fogalmazott meg („ami meglétével vagy hiányával nem befolyásolja a mű értelmét, az tulajdonképpen nem is része az egésznek”⁶), Arany értékítéleteket alapoz kritikáiban. Érdeméül tudja be Petőfinek, hogy a dalforma iránti érzék felköltésével véget vetett az áldatlan kornak, „mikor a vers hosszát a papír hossza határozta meg”. Az ő olvasásán felnőtt nemzedéknek föl kellett ismernie, „hogy a vers nála nem csupán a rímelő sorok aggregátuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami.”⁷ A szükségszerű terjedelem kritikai szempontját Arany minden magyar kortársánál következetesebben alkalmazza, bár másoknál is előfordul, közülük legalaposabban Erdélyi János fejti ki.

⁴ Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Budapest. 1971. 169.

⁵ *Kemenes költeményei*, Krk. XI. 18.

⁶ Arisztotelész: *Poétika*, Budapest. 1974. 21. – Vö.: S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*, London 1906. 12.

⁷ *Írányok*, Krk. XI. 161.

A műben érvényesülő kompozíció meghatározó ereje azonban nemcsak azt jelenti Arany számára, hogy a mű *terjedelme* nem lehet önkényes, hanem azt is, hogy a mű egyes részleteinek *helye* szükségszerűként határozódik meg az egészen belül. Ez a fölismerés és a benne szunnyadó, majd belőle kinövő kritikai norma végigkíséri egész pályafutását. Már pályája legelején fölfedezi, hogy a mű részletei a szerkezetben elfoglalt saját helyükön érvényesülnek igazán. 1845-ben Byron *Don Juan*jából fordít viszonylag önálló részletet, mely fordításban és kiszakítva kevesebbet mutat, de, írja Szilágyinak, „angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná.”⁸ A viszonylag önállóbb rész is sokat veszít azzal, hogy nem az egész mű szerkezetének megfelelő pontján olvassuk. A *Toldi estéjéből* Bence egyik epizódját közlésre elküldte Jókainak az Életképekbe, tudósítja Petőfit 1848. január 8-án, „mert az úgy is ér valamit, ha külön van, bár kétségtelenül nagyobb a hatása, ha az ember sor és rendszerint jó rá, a maga helyén.”⁹ *Murány ostromából* viszont olyan volna mutatványt közölni, „mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát vitt abból vásárra mutatványul. Az egész talán valami, de szét szedve semmi” – írja ugyanabban a levélben. Később általános érvénnyel is kimondja:

„Az illy mutatvány rendesen kielégítetlenül hagyja az olvasót, hát még a műítészt! Hasonlít a mutatóul vásárra vitt téglához, miről senki sem ismerhet a házra, mely árulatik.”¹⁰

A beszédes analógia segítségével a szerkezet fontosságára irányítja a figyelmet az elszigetelt és kontextusbeli helyükről kiszakított elemekkel szemben. A mutatványt máskor kaputbéléshez, csizmaszárhoz is hasonlítja. Ilyen megfontolások magyarázzák, hogy általában nem szívesen publikál szemel-

⁸ Szilágyi Istvánhoz, 1845. december 4. Krk. XV. 23.

⁹ Petőfi Sándorhoz, 1848. január 8. Krk. XV. 167.

¹⁰ Töldy Ferenchez, 1851. április 28. Krk. XV. 366.

vényt, s még leginkább akkor áll rá, ha sikerült olyan részt találni, mely „meglehetősen kikerekedik.”¹¹

A részek szerkezetbeli helyhez kötöttségének fölismerése kritikus gondolatrendszerének axiómává szilárdult s ezért sokoldalúan ható eleme. *Saját verseinek* kifogásolt részleteit nem egyszer kontextusteremtő feladatuk, szerkezetbeli hivatásuk megvilágításával védi:

„*Agnes asszony* hibáztatott versszakai a *megőrlés* processusát festik, mit az addigiakból lehetett kivenni. De leginkább fájna az *Egri leány* II. szakaszából azt az egy kis szakot kilökní . . . A biztosság, boldogság érzelmét fejezi ki e szak . . . ellentétül azzal, a mi következik.”¹²

Kompozíciófelfogásának ez a mozzanata szerepet kap *irodalomtörténeti* vonzalmainak alakításában is. Vergilius főművében a részletek helyét meghatározó kompozíciót becsülte mindenek felett. Sajnálta, hogy

„epicusaink (Zrinyit kivéve) azt nem tanulták el Virgiltól, a mi legmég több vala eltanulásra: a *compositi*ót. Nem vették észre, hogy az *Aeneis* ben helye van minden sornak, szónak”.¹³

Szempontunkból mégis az a legfontosabb, hogy *birálatait* is át-meg átszővi a szerkezetbeli helyhez kötöttség elve: a művel szemben támasztott követelmények összefüggő és egységes csoportját fejleszti ki belőle, kritikus fegyvertárának fontos darabjait. *Sed non his erat locus* – idézi többször a latin mondást, mert nem elégszik meg azzal, hogy egy-egy megoldás önmagában szép, hanem megköveteli, hogy odaillő legyen, a szerkezet megfelelő pontján helyezkedjen el, a kontextussal összhangban maradjon. Az ő szemében Gyöngyösit nem elbeszélő tehetsége, hanem lírai részletei tüntetik ki „bár sokszor helyén kívül használva, túlságig víve, avagy oda nem illő dis-

¹¹ Tompához, (elveszett és rekonstruált levél) 1851. április 18. (?) Krk. XV. 357.; Szilágyi Sándorhoz, 1850. május 7. Krk. XV. 275.

¹² Erdélyihez, 1856. szeptember 4. HIL. IV. 100.

¹³ *Betulia hölgye*, Krk. XI. 29., ld. még 30.

sonantiákkal zavarva.”¹⁴ Szász Károly sem mentes ettől; nem tud ellenállni egy-egy tetszetős megoldásnak,

„mely hivatlan oda tolong képzeletébe, s nincs ideje, vagy nem vesz, hogy megítélje, vajon oda tartozik-e szorosan . . . Sok szépet ír; egy szépet nem oly sokat.”¹⁵

Több kritikában szóvá teszi azt a hibát is, hogy a kompozíció megfelelő pontján művészileg sikerült mozzanat hatását a költő egy korábbi ponton, előzetes magyarázattal elrontja.

A szerkezetbeli helyhezkötöttség elvének kritikai alkalmazásaival Arany közel jut ahhoz a gondolathoz, amelyet Cleanth Brooks, a 20. századi ún. új criticizmus egyik vezéralakja a *dramatic propriety* (drámabeli helyhezkötöttség) terminusában foglalt össze. Brooks szerint nemcsak a drámára érvényes, hogy egyik szereplőjének mondanivalóját kontextusából kiemelve és immanens igazságtartalmát az ismeretek művön kívüli rendszeréhez mérve *csakis tévesen* próbálhatunk ítéletet formálni az egész dráma világgképéről, hanem kiterjeszhető ez, mutatis mutandis, a költészetre is. A költemény kiszakított részeit, úgy véli, nem szabad a művön kívüli ismeretek és gondolatrendszerek alapján megítélni, mert a részek nem képviselhetik a mű egészének világgképét. A részeket csak abból a szempontból vizsgálhatjuk, hogy kellően elő vannak-e készítve, összhangban vannak-e kontextusukkal, érvényt szerez-e nekik a szerkezet, vagy sem. Egyszóval a részeknek nem annyira igazaknak, mint inkább koherenseknek kell lenniök.¹⁶ A *dramatic propriety* elvének drámaelemzésben való alkalmazására Arany is kitűnő példát ad abban a beszédében, mellyel Madách Imrét a Kisfaludy Társaságba bevezette. Nem Madách festi pesszimiztikusan a világtörténelmet, érvel Arany, hanem Lucifer, akinek szerepével, drámán belüli külön céljával, ez maradéktalanul összhangban van. Tehát ez

¹⁴ Gyöngyösi István Krk. XI. 431. Vö. *Költemények* Krk. XI. 214.

¹⁵ *Költemények* Krk. XI. 191–192.

¹⁶ Cleanth Brooks: *The Well Wrought Urn*, New York. 1947. 151–166, főként 153–154 és 165–166.

„nem a szerző pessimismusa: ez magából a szerkezetből foly így . . . Ki egyszerű egyszóltában tekinti e compositiót, az tisztában lehet a költő céljával . . . Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részeket, és a kivitel sikerét.”¹⁷

A drámabeli helyhezkötöttség költészetre (epikára) való kiterjesztésének irányába mutat már ezzel szemben, hogy a költemény esztétikai értékére károsnak tekintette a kompozícióba be nem illő bölcs maximákat, a szervesen, kompozíció által nem motivált szentenciózus betéteket. Vergiliust és Tassót azért is becsüli, mert náluk alig talál ilyet; mindkettő csakis tökéletes elbeszélést akar adni. Ugyanígy Zrínyi érdeme, hogy bár nála többször fordulnak elő, elmékedéseit kontextusba építi: hősei szájába adja vagy cselekménybe burkolja. „Oly helyre szövi azokat, ahová épen beillenek . . . ritkán elmékedik saját személyében, akkor is megválasztja helyét”.¹⁸ De nemcsak az epikában, hanem a lírában is szem előtt tartja Arany a drámabeli helyhezkötöttség elvét: a kontextusba illő, kompozíciónak alárendelt részek követelménye alapján elítéli a kompozícióból kiváló, a figyelmet hivalkodóan maguknak követelő részeket. Hibáztatja, hogy

„minden tekintet nélkül tárgyra és alkalomra, bravourképekkel s egyéb külsőséggel erőlködünk 'kitenni magunkért'. A 'sed non his erat locus' bölcs józanságát nem tartjuk összeférőnek a költészettel; ki-ki annyit ér a mennyi úgynevezett 'szép helyet' . . . képes producálni.”¹⁹

Közvetve bár, de feltétlenül ide tartozik az is, hogy nem tartja költeménynek az olyan verset, melynek tartalmát prózában megcsonkítás nélkül el lehet mondani, ahol a szokásos fogalmi közlésen túl nincs műalkotásból adódó jelentés. A szerkezeti helyhezkötöttség elve gazdagon átjárja Arany műszemléletét, erősen meghatározza kritikusi normarendszerét. De főleg ab-

¹⁷ *Egy üdvözlő szó*, Krk. XI. 370–371., vö. Erdélyi János: *A színi hatásról*. In: *Erdélyi János válogatott művei* Bp. 1961. 231–232.

¹⁸ *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 364.

¹⁹ *Irányok*, Krk. XI. 162. — vö.: S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*, Ed. Shawcross. 9. kiadás. Oxford. 1969. II. köt. 10.

ban az értelemben, hogy fölismeri a kontextuális motiváltság és általában a szerkezetbeli hely döntő fontosságát. Ami azonban az egyes részeknek a külső valósághoz történő *eleve téves* viszonyítását illeti, ezt a nézetet ő nem osztja; a mű egyes részeivel szemben is fönntartja a külső valóság alapján alkotott ítélet jogát. A szerkezetbeli helyhezkötöttség normáját tehát szükséges, de nem elégséges feltételnek tekinti. A művel szemben kettős követelményt állít fel: a kompozíció belső következetessége mellett igényli a külső valóság szerkezetéhez való igazodást is.

II. Ökonómia és „kelme”

A „sed non his erat locus” gondolata, mely a szerkezetbeli helyhezkötöttségre is utal, szorosan összefügg az *ökonómia* kompozíciós normájával, melyet Arany már nagykőrösi dolgozatjavításaiban érett kritikusként alkalmaz, később szerkesztőként és kritikusként is következetesen használ, irodalomtörténeti értékítéleteiben, sőt nyelvészeti munkásságában is érvényesít.²⁰ Önigazoló megerősítését részben az antikvitas remekeitől, kivált Vergilius „bölcс kiszámítással” és „fukar ökonómiával”²¹ kialakított kompozíciójától kapta ez a norma, részben a magyar népköltészettől. Nemcsak a népdaltól, hanem a népmesétől is, melynek ökonómiáját filológiai bizonyítékként meri kezelni: ami a vizsgált mese szövetében „mit sem lendít, hanem csupán a descriptiohoz tartozik”, az „oly *szépítés*, mely az irodalomból van odatoldva.”²² Mint szerkesztő, egy köz-

²⁰ Krk. XIII. 123, 150–152, 154, 191–193, 195–203; Krk. XII. 203, 224, 225, 235, 267, 270.; *Visszatekintés*, Krk. XI. 237–238.; *P. Virgilius Maro Aeneise*, Krk. XI. 480.; *Zrínyi és Tasso* Krk. X. 358–359.; *Gvadányi József*, Krk. XI. 495.; *Szabó Dávid* Krk. XI. 501.; *Malvina költeményei*, Krk. XI. 354.; Krk. XIV. 202.

²¹ *Betulia hölgye*, Krk. XI. 29.

²² *Eredeti népmesék*, Krk. XI. 335, ld. még 336.

lésre beküldött mesét ilyen üzenettel utasít vissza a *Koszorúban*: „Nem találta meg a népmese költői formáját. Minden a mi lényeges, *semmi* a mi nem az: ebben áll a titok, de megcsinálni igen nehéz.”²³ Az így két oldalról is igazolódni érzett normát következetesen alkalmazza a bírálendő költői termésre. El kell sajátítani szerinte „ama nehéz mesterséget, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem”.²⁴ S hogy mi az, amit ne mondjon a költő, *Katalin* című művét bírálva fogalmazza meg, teljes összhangban a szükségszerű szerkezet arisztotelészi elvével. Ez a költeménye ugyanis azért nem sikerült, mert túlterhelte, azaz „olyan constructioakat” csinált, amelyek bizonyos részeit „egyszerűen ki is hagyhatta volna”, méghozzá „*a vers sérelme nélkül*”.²⁵ A szükségesen túl tehát nem szabad részletekkel terhelni a művet, mely egyébként is *akkor igazán ökonomikus szerinte, ha részei több különböző célt szolgálnak egyszerre*. Kétszer is megfogalmazza ezt, egyúttal így:

„mikép a természet háztartásában éppen az a bámulandó, hogy egyes szerv különböző célokra működik: úgy a művészetben többféle hatást eredményezni, minden időben a *mesternek* volt ismertető jele.”²⁶

Kritikusi értékítéleteinek egész sorát építi erre az elvre. S ehhez a természetből vett, organikus jellegű analógiához az ökonómia érzékeltetésére egy másféle szemléltető utalás is társul írásaiban. Ez a test és lélek fogalmait hívja segítségül, s lényegében az anyagi részletekkel való takarékoskodás optimális arányait próbálja meghatározni. Szász Károly költeményeiről írott kritikájából még úgy látszhat, hogy ez csak a balladára érvényes. A ballada ugyanis

„nem a *tényeket*, hanem a tények *hatását* az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebb-

²³ Krk. XII. 216.

²⁴ Egy ismeretlen költőhöz, 1860. augusztus 6. HIL. IV. 152.

²⁵ Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. HIL. IV. 96.

²⁶ *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 402.; vö. Krk. XIV. 15, 116.

ben. Magokból-a tényekből és járulékaiból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi múlhatatlanul szükséges, csupán annyit a *testből* mennyi a *lélek* feltüntetésére okvetlen megkívántatik.” De Szász Károly *Karácson* című (nem balladaszerű) versét is hasonló szellemben bírálja: „bár ... a külső leírások a bensőért vannak ott; mégis amazok anyagi masszája elnyomja mintegy a bensőt.”²⁷

Szász Gerő verseit bírálva a test és lélek analógiájával már általában a költői festés ökonómiáját akarja érzékeltetni:

„Hene, szükségtelen vonásokat is vettünk észre: szerző még nem látszik tudni a költői festés axiómáját: 'csupán azt és annyit a *testből*, mennyi a *lélek* előtüntetésére szükséges!' Olykor ismétli magát, olykor túlfesteget.”²⁸

Ugyanebből a kritikájából derül ki, hogy az ökonómia normája milyen szorosan összefügg a kompozícióval szemben támasztott egyéb követelményeivel. Szász Gerő egyik versének funkció nélküli ismétléséről megállapítja, hogy „gondosabb szerkezettel ki lehetett volna kerülni ama visszásságot, hogy szerző, amit egyszer elmondott, újra láttassék mondani, mintha elfeledte volna előbbi szavát.”²⁹ Az epikában is érvényesnek tartja ezt az összefüggést: Gyöngyösinél is az ökonómia hiánya miatt kerülnek szervesen, sőt az egységet is megtörő részek a kompozícióba, melyek megsértik a szükségszerű terjedelem és a szerkezetbeli helyhez kötöttség elvét. Gyöngyösi „az esetleg tollába ötlött tárgyon egy nadály szívósságával csügg s addig ott nem hagyja, míg minden oldalról ki nem facsarta, mint a citromot.” Hiányzik nála a „művészi rendező elme kormánya”, ezért „idomtalan kinövések” torzítják el művét, sok benne az olyan részlet, „mely mint egy különálló, az egészhez alig kapcsolt rész, akasztja meg az elbeszélést.” Ezekért a „csupán magukért” beillesztett részekért képes „a felvett hangulatot megszakítani”.³⁰ Művészi ítélőképesség, céltudatos vá-

²⁷ *Költemények*, Krk. XI. 199, ld. még 203.

²⁸ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 151.

²⁹ Uo. 147.

³⁰ *Gyöngyösi István*, Krk. XI. 432.

lasztás, általában az alkotói módszer fegyelme és tudatossága szükséges szerinte az ökonómiához, s így az egységes kompozícióhoz. Ennek szellemében költemények elemzésekor a részletekben is megmutatja, mit és hogyan lehetett volna tömörebben, gazdaságosabban kifejezni. Szász Gerő *Nyári estéjében* „a sok kis árnyékból harmatos este lett” szép megoldását „találó vonás”-nak nevezi, de kifogásolja a *harmatost*: „ez nem kelene”.³¹ Pedig látnivaló, hogy ez a jelző nem kirívó, szövetidegen betoldás. Arany azonban valószínűleg úgy ítélte meg, hogy kihagyásával ökonomikusabb, koherensebb és szemléletesebb lett volna a finom megfigyelésen alapuló kis kép; a sok kis árnyékból az este *sötétje* áll össze, a harmatnak nincs köze a növekvő árnyakhoz. Az efféle apró, első pillantásra jelentéktelennek látszó javításokban Arany sajátos ízlése önkéntelenül kitárulkozik.

A kompozíciót szolgáló részletek ökonomikus kezelésének kritikusi normáját érdemes a 20. századi új kriticizmus egy másik elméletével összevetni, mert Arany nézetei az összehasonlítás fényében élesebben kirajzolódnak. J. C. Ransom a költeményt struktúrára és textúrára bontotta, az előbbivel a költemény gondolatmenetét, elvonatkoztatható racionális közlendőjét, metrikai képletét és rímképletét jelölte, utóbbival az elvonatkoztatás művelete után fennmaradó szövedéket, mely a gondolatmenet szempontjából szerinte irreleváns, sőt hivatása éppen abban áll, hogy késleltesse, eltérítse, legyőzendő akadályként szembeszegüljön vele. Így a struktúra univerzális jellegű mondanivalója csak a textúra partikuláris világával való szembesítés után érvényesülhet. A textúrába tartozik a költemény minden „lokális” eleme: a hasonlatok és metaforák, melyek a szorosán vett gondolatmenetbe irreleváns mozzanatokot is belevisznek és részben önállósulva túl is mutatnak rajta, a költemény ritmusának az elvont metrikai képlettől eltérő módosulásai, helyenkénti variációi, a fiktív szituáció, a

³¹ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 152.

költemény anyagi részletei, végül a hanganyag, amelyben a költemény testet ölt. A logikai váz és az irreleváns szövedék együtt biztosítják a költemény sajátos ontológiai státuszát: univerzális és partikuláris ismerethez juttatja az embert, szemben például a tudománnyal, mely csak univerzálishoz. De Ransom a textúra jellegét azonosítja a stílus fogalmával, a textúrában látja a téma poétizáltságának biztosítékát s ez adja meg szerinte a költemény karakterét is. Így, jöllehet a költeményre azt is jellemzőnek tartja, hogy milyen – még poétizálatlan – téma köré szerveződött, jogosnak látszik egy kommentátorának véleménye: Ransomnál az esztétikai értéket egyedül a textúra hozza létre.³²

Közelebb jutunk Arany műszemléletéhez, s különösen az ökonómiával kapcsolatos nézeteihez, ha megvizsgáljuk, hogyan válaszolt ezekre a kérdésekre, melyek őt is erősen foglalkoztatták. Szerinte kétfajta („ideál”, ill. „reál vegyületű”) költészet különböztethető meg, de a költészet valamennyire mindig „ideál”. Ha a költészet „lényegét nem az *idea* teszi, ha a *res* külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.” Időbeli, esetleges és különös konkrét mozzanatok nélkül egyhangú és szűkkörű lesz, míg ezek túlburjánzásával, lényegivé válásával elvész a költőiség.³³ Kritikusi tevékenysége is egyformán irányul mindkét véglet ellen. Az elsőre jó példa Fejes István költeményeiről írott bírálata. A konkrétumok teljes hiánya, a gondolat és érzés homálya kontúrok nélküli, elmo-

³²Vö. J. C. Ransom: *The World's Body*, Baton Rouge. 1968. 40, 94–95, 130–133, 347–349.; Yvor Winters: *In Defense of Reason*, London. 1947. Harmadik kiadás. 509, 515, 537–538.; Wimsatt – Brooks: *Literary Criticism, A Short History*, New York. 1966. 627.; Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*, Budapest. 1970. 175–176.; Szili József: *Adalékok az új kritizmus esztétikai nézeteihez*, In: *Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Bp. 1970. 253–255.

³³*Töredékes gondolatok*, Krk. XI. 550–551. – E felfogás Hegelig visszanyúló származtatásáról ld. Hermann István: *Arany János esztétikája*. Bp. 1956. 253–254.

sódó kifejezéshez vezet, melyet Arany, mint mindig, ezúttal is kifogásol. Hasonlót hibáztat Bulcsu Károly kötetében és ugyanígy foglal állást a Koszorú egyik szerkesztői üzenetében is.³⁴ A másik véglet, a lényegivé emelt partikularitás elleni küzdelmére is számos példa utal.

„Ki a gondolatnak, az általános emberinek oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékosságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben: annak díszes helye van közöttünk” – mondja Madách-ról a Kisfaludy Társaságban.³⁵

A népiességről, mely szerinte egészében nem ártott, mert a „szűk és egyoldalú idealizmusból kivett” és a költészetet a nemzetiséghez kapcsolta, megjegyzi, hogy nemesednie kell és „maradjon illő határai közt”.³⁶ A regionális költészetet határozottan ellenzi. Thaly Kálmán *Székely kürt* címmel kiadni tervezett ballada- és regegyűjteményét, mely székely tájszólásban a székely népszokásokat mutatta volna be, először azzal utasítja el, hogy ez nem a költő feladata. Fontosabb azonban, amit még hozzáfűz: „Még nagyobb baj ennél a székelyjargonnal való fenyegetőzés, mi . . . tisztán külmei természeténél fogva, a belső tartalmat veszélyezteti.”³⁷ A *külme* szó, amely itt fölbukkan, nagyon fontos. Föltehetően ugyanazt jelöli, amit Arany általában *kelmének* nevez. Úgy véli, a népies költőt jogtalanul kisebbitik, amiért nem teremti nyelvét, hanem „készen találja a nyelvi anyagot, a kelmét”, mert szerinte a teremtés szabadságával szemben a népies költő korlátot fogad el és megnehezíti saját dolgát, másrészt nem találja készen a nyelvet ő sem, hanem keresnie és választania kell, ami sokszor nehe-

³⁴ *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 291–296.; *Bulcsu Károly költeményei*. Krk. XI. 111, 115.; Krk. XII. 243.

³⁵ *Egy üdvözlő szó*, Krk. XI. 371.

³⁶ *Népiességünk a költészetben*, Krk. XI. 382.

³⁷ Krk. XII. 12. VÖ. Németh G. Béla: *A Vadrózsapör és Arany*, Kézirat. 2–4.

zebb, mint a teremtés.³⁸ Jellemző anyagi részleteket, „öltöztetést”, vagy nyelvi anyagot, de rendszerint regionális, nem az egész nyelvközösségtől használt, lokális színekkel átítatott nyelvi anyagot ért Arany kelmén, *kelmeiségen* pedig, melynek egyébként Erdélyi János még nagyobb teret szentel kritikai munkásságában, a költészet lényegére ráburjánzó, túltengő helyi jellegzetességet. Az univerzális és partikuláris, elvont és konkrét, egyetemes és időhöz kötött mozzanatok költészetbeli egyensúlya után ezzel elérkeztünk a második, még fontosabb vonáshoz, melyet a ransomi elmélettel tanulságosan vethetünk össze: kompozíció és kelme fogalmait és viszonyát struktúra és textúra fogalmaival és viszonyával.

Az eddigiekből máris világos, hogy Arany meglehetősen mást ért kompozíción, mint Ransom struktúrán; míg az a költemény vázául szolgáló gondolatmenetet, addig Arany a mű részeinek egészet alkotó, szükségszerű elhelyezkedését, mely kötött terjedelemmel és a részek szerkezetbeli helyhezkötöttségével jár együtt. Nemcsak a gondolati mozzanatokéval, hanem a hasonlatokéval, metaforákéval stb., tehát a ransomi „textúra” elemeinek helyhezkötöttségével is. Textúra és kelme különbsége is világos az eddigiekből, s az is, hogy mégis van egy közös pontjuk: a textúrához számítja Ransom – többek között – a költemény anyagi részleteit és nyelvi anyagát, míg ezeket vagy ezek regionálisabb változatát nevezi Arany kelmének, túlzott érvényesülésüket pedig *kelmeiségnek*. A terminusok tehát annak ellenére, hogy struktúra és kompozíció, textúra és kelme első pillantásra szinonimáknak, sőt talán azonos jelentésűnek tűnhetnek, csak kevéssé fedik egymást. Belső viszonyaik összehasonlítása mégis lényeges következtetésekhez vezet. Láttuk, hogy Ransomnál a kettő közül a textúra a specifikusan költészetre, műalkotásra jellemző fogalom, az esztétikai érték megteremtésében és a költemény karakterének kialakításában csak ennek van szerepe. Arany viszont

³⁸ *Töredékes gondolatok*, Krk. XI. 551–552.

mindig a kompozíciót, „alapszerkezetet” tartja elsődlegesnek a kelmével, az „öltöztetéssel” szemben. Jó példa erre erőteljes és plasztikus kritikai eszmefuttatása Wittgenstein művéről.³⁹ Noha szelídebb fogalmazással, s némileg eltérő hangsúlyokkal, de kelmeiség és kompozíció arányának hasonló eltolódását nehezményezi *A szegény gazdagokban* is, melynek „óperencián túl járó romanticizmusa” az ő ízlésétől idegen.⁴⁰

A jelenséget jó érzékkel tulajdonította a romantikának. Az egyetemes helyett a specifikus, nemzeti, folklorisztikus vagy lokális, sőt a mű szerkezeti egésze helyett a részletek uralomra jutása, akár magukat a műveket, akár a kritikusok szemléletmódját tekintjük, valóban a romantikával kezdődött meg.⁴¹ Arany azonban már jellegzetesen romantika utáni kritikus, aki a klasszicisztikus műszemléltre emlékeztető módon figyel ismét a kompozícióra. Úgy véli, az emberi élet alapviszonyai az egyetemes emberi természetből fakadnak, ezért néhány vonásra korlátozódnak és a történelem folyamán nem változnak, hanem „örök ismétlésben újulnak fel”. A vágyak, küzdelmek és eredmények hasonlóságát a helyi és egyéni színezet „esetleges járuléka” segítségével lehet érdekessé tenni. Az eposz így szerinte nehezebb feladat elé állítja a költőt, mint a regény, mert a műfaj természeténél fogva kevesebbet vehet a kelméből, s így a kompozíció esetleges hibáit nincs mi elfödje. De ha az író képzeletének

„oly költeménnyel van ügye (regény), mely nem korlátozza, az általános emberin felül, az egyénit is ellesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye kedve szerint gazdálkodjék azzal is, a mi csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti inventio bélyegét nyomni meséire. Az alapszövedék talán hiányos, talán elcsépejt: de a mindennapi élet sürgelméből könnyen föl-szedhető ezer féle pótvonásokkal felfrissítheti, módosíthatja, hiányait elfödheti, szükség esetén alkotásainak ügyvéde is lehet.”⁴²

³⁹ *Hadshi Jurt*, Krk. XI. 54–55, 62.

⁴⁰ *A szegény gazdagok*, Krk. XI. 183–184.

⁴¹ Vö. többek közt: Bate: *Criticism: The Major Texts*, New York. 1952. 271–272.

⁴² *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 333–334.

Láthatjuk, hogy bár a kompozícióhoz képest a kelme másodlagos, Arany nem tagadja, hogy szerepe van a műben. S nemcsak a szerkezetbeli hibák eltüntetésére és az általános emberi monotóniájának felfrissítésére tartogatja. Nemcsak arról van szó, hogy a klasszikus mintákat idéző reminiscenciák túlhalmozását, a rajz elevenségét megfakító erős stilizációt ő is nyomasztónak érzi. A kelme nagy szerepet kaphat szerinte az illúzió megteremtésében, a fikció hitelesítésében is, segíthet abban, hogy a költött alakot „élőlény gyanánt fogadjuk”. A költött alak környezetére ráismerve az olvasó öntudatlanul arra következtet, hogy ahol „az apró körülmények ennyire egyeznek az előttünk ismeretes valósággal, szinte lehetetlen, hogy a bennök járó-kelő egyén ne legyen valódi”. Az illúzió megteremtésének ez még persze csak az egyik fele, s az alakítás „alsóbb régióiba” tartozik, szemben a jellemalkotás nehezebb feladatával. Gvadányi nótáriusának népszerűségét mégis az előbbivel magyarázza. Lermontov művének eleven kelméje hasonlóképpen „nemcsak az újdonság, a változat, hanem egyszersemind a valódiság ama bájával is ragad meg bennünket, mely költészetben a hatásnak oly nélkülözhetetlen esz-
köze.”⁴³

Aranynál tehát a kelmének nem eshet áldozatul a kompozíció, nála a kompozíció az elsődleges, s ez a törekvés, ahogy már korábban megállapították, „lehetetlenné teszi magában is a részletekbe való egyoldalú elmerülést”.⁴⁴ Ahogy Ransomnál a logikai-rationális-univerzális elemeknek a műben sajátos egyensúlyba kell kerülniük a tárgyi-nemracionális-partikuláris elemekkel, Aranynál az egyetemes-elvont-időtlen elemeknek kell ellensúlyozódnuk az esetleges-konkrét-jellemző elemekkel. Ugyanakkor a kelme, a jellemző anyagi részletek szerepet kapnak az esztétikai érték megteremtésében, mert nélkülük a

⁴³ Zrlnyi és Tasso, Krk. X. 359–360, 372–375, 430, 433.; Gvadányi József Krk. XI. 490–491.; Hadshi-Jurt Krk. XI. 54.

⁴⁴ Mitrovics Gyula: *Arany János esztétikája*, Debrecen. 1925. 26.

mű egyoldalúan elvont, általánossága miatt változatokban szegény volna, s a fikció nem kaphatná meg a valóság illúzióját. Míg tehát Ransornál csak a textúra fontos poétikailag s a textúra és struktúra egymáshoz képest irreleváns, addig Arany terminusain belül, jóllehet a kompozíció fontosabb a kelménél, nincsenek egymástól elszigetelve, s mindkettő részt vesz az esztétikai érték megteremtésében. Jól példázza ezt, hogy noha szerinte az irodalmi műnek mindhárom műnemben alapvető kritériuma az *egység*, túlzottá válik a szemében, ha a mű szegényes anyagára telepszik rá.⁴⁵ A műalkotás egységére vonatkozó kritikus megnyilatkozásainak összehasonlításából fő tendenciaként olyan meggyőződés válik ki, mely az irodalmi műben a gazdag anyagot összefogó, *sokféleségen uralkodó egységet* tartja kívánatosnak. Arany elmélete ezen a ponton összhangban van a 19. századi (és korábbi) esztétika szépségdefiníciójával, mely szerint, mint A. W. Schlegel tömören megfogalmazta, „das Schöne sey Einheit in der Mannigfaltigkeiten.”⁴⁶ Már Schlegel észrevette, hogy a szép fogalmát ez a meghatározás nem meríti ki teljesen, hiszen minden matematikai szám, minden organizmus, minden fogalom, sőt maga az emberi tudat is megfelel ennek a követelménynek. Annyi azonban már szerinte is kétségtelen, hogy a szépség egyik összetevőjét sikerült így meghatározni, s éppen olyan szemlélet alapján, mely az egészre és részeire, a részekből fölépülő egészre összpontosít. Aranynál is azért kaphat az egység követelménye olyan nagy hangsúlyt, mert az egész művet átható és meghatározó kompozícióra figyelt mindenek fölött. Másrészt a sokféleségen uralkodó egység követelménye összhangban van műszemléletének említett jellemzőjével is, azzal, hogy kompozíció

⁴⁵ *Széptani jegyzetek*, Krk. X. 555, 562; *Széptani előismeretek*, Krk. X. 653; *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 341–343, 371, 388.; *Költevények*, Krk. XI. 213.; *Irányok*, Krk. XI. 162–163.; *Bucsu Károly költeményei*, Krk. XI. 116.; *A pörös atyafiak*, Krk. XI. 42–43.; Krk. XII. 278.; Krk. XIV. 12, 14–15.; *Petőfihez*, 1847. szeptember 7. Krk. XV. 140.

⁴⁶ A. W. Schlegel: I. m. I. 50. és vö. 51.

és „kelme” műbeli kölcsönhatását szükségesnek tekintette, a kompozíció elsődlegessége mellett elismerte a kelme nélkülözhetetlenségét is, s a műben az egyetemes és partikuláris, elvont és konkrét, általános és anyagszerű elemek sajátos egyensúlyát tartotta kívánatosnak. Egyfelől tehát a kompozíciónak ökonómikusnak kell lennie, nem terhelhetik fölösleges részletek, másfelől viszont ahogy a partikuláris és anyagszerű részletek, a „concret valóság” mozzanatai szükségesek a műben, hogy tettet, változatos formát és határozott körvonalat adjanak az eszméknek, ugyanúgy elengedhetetlen a részletek gazdag sokszerűsége ahhoz is, hogy a rajtuk győzedelmeskedő egység értékes legyen. Az ellensúly, a legyőzött ellenállás, a nem túl könnyen kivívott diadal hozzátartozik ahhoz, hogy a mű az esztétikai érték szempontjából meggyőző lehessen.

III. Mű és külső valóság

A szerkezeti helyhez kötöttség és az ökonómia követelménye a kompozíció belső viszonylataira irányul. Arany egy másik alapkövetelménye azonban a belső viszonyokon túlmegy: mű és külső valóság viszonyára is kihat. Ez a követelmény a *következetesség*. 1863-ban, a Koszorú egyik szerkesztői üzenetében így zárkózik el egy beküldött vers közlése előtt: „több mint költői inconsequentiákat látunk benne.”⁴⁷ Kritikát olvasva a különféle „inconsequentiák” módszeres feltárása, precíz és logikus átvilágítása az egyik legsűrűbben szemünkbe ötlő jelenség. Erre a problémára annyira érzékeny, hogy a következetesség megsértéséből adódó hibáknak hat különböző típusát lehet kritikáiban megkülönböztetni. Az első típusba a következetlenség legegyszerűbb és talán legdurvább példái tartoznak: az értelmi, logikai következetlenség esetei, amikor nincs többről szó, mint hogy a költő értelmi önellent-

⁴⁷Krk. XII. 221.

mondásba keveredik, egyik szavával megcáfolja – s nem a paradoxon szándékával persze – a másikat. Ez még fölfogható tisztán *belső* következetlenségnek, a kontextus értelmi meg hasonlításának, úgyszólván a külső valóságra való tekintet nélkül. Arany ilyenkor logikátlansággal vádolja a költőt: „versnek is van logikája: de ennek nincs” – ítél egy beküldött versről. Szász Károly iránt sem elnézőbb: „Ez nem vág össze. Vagy *physicalis* ártalom, vagy *sympathia!* a kettő együtt nem fér meg . . . A költészetnek is van logikája.”⁴⁸ Hasonló önellentmondást kifogásol Szász Gerő, Fejes István és Vida József néhány versében is, s az efféle megjegyzéseknek kritikáiban se szeri, se száma.⁴⁹ Noha szinte minden esetben igaza van, nagyfokú logikai pontosságra való törekvése, mely annyira megmagyarázható költeményt kíván, „hogy emberi józan értelem felfoghassa”⁵⁰, néha túlzott szigorba torkollik. Amikor például Tisza Domokos egyik versében „A pattogó tűz közepén látja eltűnt napjait” sor fordul elő, Arany megjegyzi:

„az eszme szép, de nincs eléggé kifejezve. Ha, mint én vélem, azt akarja itt mondani, hogy a tűz közepén, feltűnnek képzelete előtt a múlt képei: ezt érthetőbben kellene kifejezni; mert *napokat* nem *láthat* az ember, de *képeket, jeleneteket* az életből, igen.”⁵¹

Fiatal költőt nyilván helyénvaló pontos kifejezésre ösztönözni, Arany néhány ehhez hasonló megjegyzéséből mégis arra kell következtetnünk, hogy nem mindig a kifogásolt sorban vagy versszakban volt a hiba, hanem egyszerűen az ő logikai pontosságra és plasztikus kidolgozottságra törekvő ízlése volt más, mint a bírált költőé. Rendkívül jellemző, hogy amikor Tóth

⁴⁸ Krk. XII. 231.; *Költemények*, Krk. XI. 209–210. – Vö. S. T. Coleridge: *Biographia Literaria* London 1906. 4.

⁴⁹ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 153.; *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 298–299.; Krk. XII. 280, 281.; *Költemények*, Krk. XI. 196, 208–209, 212.; Tóth Endréhez, 1864. július 15. HIL. IV. 417.

⁵⁰ *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 296.

⁵¹ Tisza Domokoshoz, 1851. november 12. Krk. XV. 410.

Endre *a vadon lüktetése* kifejezést használja, Arany ilyen tanáccsal látja el:

„Így magában alig érthető. Az a vadoni csend vagy mi, sejtelmessége bajosan is fejezhető ki: de talán ez: a 'vadon lüktet' még is szokatlan. Igen! ha megszemélyesítve *érlüktetést* mondanánk.”⁵²

Nos, „a vadon lüktetése” a mai költészet, sőt művészi próza nyelvébe a legtermészetesebben simul bele, míg „a vadon érlüktetése” még ma is kissé mesterkélten hatna. A racionális ellentmondástól, logikai következetlenségből való irtózás miatt Arany kritikai szemléletére is jellemző, amit verseiről mondott Erdélyi: a plaszticitás kedvéért annyira kimunkált és befejezett megoldásokat keres, hogy a befogadó képzeletének alig marad aktív szerepe; a kép földidézésében nem bíz a befogadó képzeletének segítségére úgyszólván semmit. (Ugyanakkor jótékonyan ellensúlyozza ezt kritikusi gondolatrendszerének egy másik tendenciája: ellenzi a mű jelentését túlságosan lezáró, egysíkúvá szűkítő didaktikus és allegorikus megoldásokat, s ezzel kimondatlanul is a befogadó által tovább gazdagítható jelentésbeli nyitottság mellett érvel.)

A következetlenség második típusába a művek minden olyan részlete besorolható, mely „a tárgyi valósággal” „szakít” és „a tárgyi valótlanosság fövenyhalmára épült.”⁵³ Itt már mű és külső valóság összhangját teszi meg Arany a következetesség biztosítékának. Szász Gerő allegóriájában kétségbe vonja, hogy a vers öregembere csakugyan „gondos”, mint a költő állítja, hiszen a vihar zúgását hallván „odahagyja kunyhaját”, ahelyett, hogy bezárkózna. Ugyanakkor egy másik költeményében megdicséri a „Fáj neki, mért nőttem fel más tűzhelyénél” sort, mert ez „találó vonás”, tekintve, hogy az „anyai szív, még boldognak tudva is, sínlí tőle elszakadt gyermekét.”⁵⁴ Tóth Endre egyik hasonlatát is mesterkéltnak érzi, s levelében ezt

⁵² Tóth Endréhez, 1864, július 15. HIL. IV. 418.

⁵³ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 152.

⁵⁴ Uo. 152, 145–146.

veti ellene: „Kérdés, megijed-e a galamb egy falevéltől.”⁵⁵ Hosszú sorát idézhetnénk az efféle kifogásoknak. Aranynak rendszerint igaza van, néha azonban, akárcsak az előző típusnál, túlzott szigora inkább saját ízlésére jellemző adalék, mintsem valódi hiba kiváltotta jogos bírálat. Szász Gerő egyik ártatlan kis sorához – „Szembe távol erdő, mező kéklik” – a következő fejtegetést fűzi:

„hogy az erdő és hegy (az utóbbi akkor is ha *mező* van rajta csupán) bizonyos távolságra kék színt mutat, azt vizsgáló is tapasztalta: de nem merné állítani: helyes-e így mondani általában: kéklik a *mező*. Sík földön ez nem látható, helyi perspectiva pedig talán nem jön a *mező* elnevezés alá oly távolságból, mikor zöld színe már kékre változott.”⁵⁶

Ez a hallatlanul precíz analízis talán aránytalanul rigorózus, de elvileg nem téves. Elvileg sem érthetünk egyet azonban Arannyal, amikor Szász Károly *Trencsényi Csák* című költői beszélyében szerinte azért „nincs igazság a képben”, mely Erzsébetet olyan liliomhoz hasonlítja, „melynek virulása nincsen, ha *véresővel* öntözik tövét”, mert „eszünkbe jut, hogy kertészmunkások csenevész fa tápszerűül marhavért ajánlanak.”⁵⁷ A tápszerűül használt marhavér tárgyvalóság, semmi köze a *véreső*hez, amely láthatóan nem akar valamely külső valóságdarab leírása lenni, nem is lehet betűszerinti értelemben venni, hiszen ilyen természeti jelenség nincs. A kertész liliomjának használhat a marhavér, de a vers lilioma biztosan másképp reagál a véresőre: erről a metafora szuggesztív logikája azonnal meggyőzi az olvasót. Az idézett kritikai megjegyzésben már a költemény kizárólag belső (metaforikus) következtetésének rosszul választott, illetéktelen (merőben külső) kritériumával állunk szemben. Itt válik élesen kitapinthatóvá a határ, ameddig Arany elmegy a *dramatic propriety* elvének megközelítésében: nála a csakis a műben igazolódó részletnek

⁵⁵ Tóth Endréhez, 1864, július 15. HIL. IV. 419.

⁵⁶ Szász Gerő *Költeményei*, Krk. XI. 149.

⁵⁷ *Trencsényi Csák*, Krk. XI. 97.

sem csupán a kontextussal kell összhangban lennie, hanem ki kell állnia a művön kívüli valósággal történő szembesítés próbáját is. Ugyanakkor, mint a következetlenség harmadik típusának tárgyalásakor látni fogjuk, a metafora valóságtartalmának fönti túlzott számonkérésével Arany némiképp ellentmond saját elvének is, mely elítéli a műben metafora és betű szerinti valóság keveredését vagy határozatlan, kétértelmű egybemosódását.

Ezt a harmadik típust Arany legbővebben Szász Gerő verseiről írott bírálatában elemzi. Szász *Odahaza* című költeményében a rozzant, szalmafüdeles kunyhó „Ereszében most már verebek csipegnek” az egykori vidám fecskék helyett. Arany szerint a „*fecske és veréb* itt vagy metaphora, vagy a valóságból szedett jellemző vonás”. Ha az utóbbi, akkor az ellentét hamis, mert „a fecske is odafészkel szerényebb hajlék oldalára is”, ha az előbbi, ha tehát átvitt értelemben kell vennünk, azaz az elszállt fecskét az elmúlt nyár, az ottmaradt fakó verebet a tél jellemzőjeként, akkor „helyesebb a gondolat”. Az igazi probléma azonban még csak most következik.

„Így hát a tropus jó lenne: hanem egy baj van. Szerző, tropusból, átmege való festésébe. A mint alább a veréb-, macska-, kutya-leírást tovább fűzi: az már csakugyan nem metaphora: az a való ecsetelése. Tehát vagy igaz képet rajzol *hamisan*, vagy *metaphorból* a betűszerinti *valóságba* esik. Mindkettő hiba, és hiba főleg az, hogy az olvasót ily dilemmába hozza szándékai felől.”⁵⁸

A valóság hamis rajzával, a tárgyi valótlanság hibájával az előző típusban foglalkoztunk, most metaphora és betű szerinti valóság következetlen vegyítésére kell figyelnünk. Arany nagyon érzékeny arra, hogy a tropus tropus maradjon s a valóságnak nemcsak hamis, hanem hűséges rajzába se váltson át. Azaz: a mű metaforikus (belső) következetességét ne törjék meg a külső valóságra utaló, betű szerint értendő, leíró részletek. Kritikus normarendszerének előre mutató követelménye ez.

⁵⁸ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 143.

Ennek értelmében kifogásolja, hogy Szász Gerő említett versében az anya „nagyon sokat beszél /Arról a bölcsőről”, melyben fiát ringatta. Arany kommentárja abból indul ki, hogy

„a *bölcső* az első gyermekkor metonymiai képe néhány évezred óta”. „Ha szerző egyszerűen *bölcsőt* érint, minden nehézség nélkül átvinnők az értelmet a kisedre, onnan akár az egész gyermekség idejére. De ha azt mondja, hogy anyja nagyon sokat beszél *arról* a bölcsőről, a *melyben* őt ringatta, ha így külön választja a *bölcsőt* a *benne fekvőtől*: akkor megszűnt tropusban szólni, akkor a gyermektől külön képzeljük a bölcső *fáját*, arról pedig aztán, hogy lehet *nagyon* sokat beszélni, én nem tudom.”⁵⁹

A figyelmetlen körülírás tehát tropusból valóságrajzba viszi át a bölcső képét, s e következtelenség nyomán a vers összezavarodik. Ugyanebben a versben másutt is kifogásolja ezt a hibát. S amikor szép elemzése végén ítéletté fogja össze eredményeit, megállapítja, hogy „az összes hatás sokképpen megzavartatik”, egység és ökonómia csorbái mellett fölmutatja a vers következtelenségeit is: „átvételei a valósággal folynak össze, leírásaiban pedig az igazság nem léte bánt.”

A következtelenség negyedik típusa ha nem is elfogadhatóvá, mindenesetre érthetővé teszi Arany idézett állásfoglalását a véresővel öntözött liliom metaforájával szemben. Ő ugyanis a metaforikus következtetességet is kettősen értelmezi; *magát a metaforát* sem a külvilágra való vonatkoztatás nélkül képzei el. Kritikáiban gyakran elemzi, sőt kijavítani is igyekszik a bírált költemények metaforáit: belső következtelenségüket is elítéli, a valóságtól való erős elrugaszkodásukat is nehezen fogadja el, s ez az utóbbi elve többnyire helytálló, néha azonban túlzó és merev ítéletekre vezet. Már nagykorósi diákjainak munkáiból szigorúan kigyomlálja a rossz metaforákat. „Ha az idő szárnyas, hogyan folyhat, és ha foly, hogyan száguld. A metaphora ne legyen képtelen.” A „könnyüknek hulló tömegét” rossz metaforának tartja, helyette a könnyek hulló árját javasolja, a

⁵⁹ Uo. 145.

„zavarokat megorvosolja” ismét „hibás” metafora, mert zavarokat lecsendesíteni, sérelmeket megorvosolni a helyes megoldás. Szigora ismét túlzásba hajlik, amikor egy allegoria szerinte azért „sántít”, mert „az ostor nem mardos s a mi mardos az nem ostor.”⁶⁰ A külső valóság összefüggésrendjét jellemző módon alkalmazza a metaforára, amikor magántanítványa, Tisza Domokos versét így bírálja: „A milly kellemes a sikerült metaphora, épen olly dagályos a nem sikerült. A holdat kémnek képzelni azért nehéz, mert a kém nem járhat olly fényes öltönyben, mint a hold.”⁶¹ Később, már hivatásos kritikusként, így kéri számon a metafora valóságmagvát Bulcsu Károlytól is: a „Szárnyad a kintől kinöve magát” „hamis metafora, mert szárny, tag nem szokott nőni kintől.” Az efféle metaforák az ő szemében „erőszakoltak”.⁶² Ugyanígy nem tűri szerinte a metafora az első típusban tárgyalt belső, értelmi következtelenséget. Malvina egyik költeményét így bírálja: „De minek elemezzem . . . hogy . M. 'érzelmi folyamán két könyved sajka jár,' s egyik sajkában van a 'múló érzelem' — másokban 'új érzés terem' (tehát a folyó is érzelem, a sajkákban is érzelem ül); s miután a sajka 'megreped szívének szirt fokán': akkor a kised sajkán már 'egy *hableány*' ül: 'a magyar költészet múzsája?' Nem szeretem az ily kormány és compass nélküli hajózást.”⁶³ A metafora pongyolasága, belső következtelensége elképzelhetőségét is veszélyeztetheti. Szász Gerő az otthoni tájról azt írja, hogy „Oda lett hajdani vidám tekintete, /A hol emlékimnek legelső pontja van!”, s Arany nem állhatja meg szó nélkül:

„A hely vidám *tekintete*, tehát egy egész kis *tájkép*, és ottan az emlék *pontjai*, valami helytelenséget éreztet a metaphorában. Kimagyarázni nehéz, de olyan összefoglalás ez, a mi nem ad képet, nem tudjuk

⁶⁰ Krk. XIII. 129, 163, 131, 123.

⁶¹ *Tisza Domokoshoz, 1851, december 15.* Krk. XV. 428

⁶² *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 120, 119.

⁶³ *Malvina költeményei*, Krk. XI. 356.

képzeln. A költő . . . metaforában is úgy vessen oda egy-két jellemző vonást, hogy abból a képzelet meg tudja teremteni épen azt, a mi a költő lelkében meg vala teremtve.”⁶⁴

Hasonló belső következetlenséghez vezet, ha a metafora megszületésének asszociációs logikája nem érthető, ahogy például „a gondolatok ’borostyán fürtje’ sem ad tertium comparationis-t.”⁶⁵ A valóság szerkezetének és a ráció követelményeinek tehát egyaránt mérsékelni, szabályozni kell a képzelet metaforateremtő munkáját, s így persze nem a meghökkenítő vagy akár csak merész, mint inkább a találó és szabatos metafora irányába mutat Arany kritikus ízlése.

Az ötödik típusba a költői *képhasználatban* fölfedezett következetlenségek sorolhatók. Arany itt is hasonló kettős követelményt állít föl: a képek a valóság szerkezetéről sem térhetnek el túlságosan, s egymással is összhangban kell lenniök. „A ’hervadásában illatozó virág’ szép kifejezése a ráncok alatt is megmaradó anyai jóságnak. A kép igaz, mert az illat tartósabb, mint a szín.”⁶⁶ Szász Károly *Fa és virág* című versében „hibás vonást” lát egy különben jó képben: „ez a száraz jelző az ág mellett. Ősszel a lomb lehull, de az ág nem száraz. Ha pedig száraz, akkor megtörik a kép.” *Trencsényi Csákjának* három sorában („Sokat éget mély seb, titkon, vagy itt vagy ott, /Mint kívül a kardon kő s arany van ékül,/ Benn az ártó acél, melyen vér sötétül”), a kép „nem illik a tárgyra”, mert akit „(szívben) mély seb éget, az maga szenved, míg hüvelyben az acél ártó és a vér rajta nem övé.”⁶⁷ Legalább ilyen fontosnak tartja azonban, hogy a képek „összhangzóak” legyenek. Vida József egyik költeményében a „kopogtatási kép is nagy rögtön változik át csillagos-ég-féle, nem rokon

⁶⁴ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 142.

⁶⁵ Költemények, Krk. XI. 195.

⁶⁶ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 145.

⁶⁷ Költemények, Krk. XI. 195 és vö. 196–197.; *Trencsényi Csák*, Krk. XI. 97.

képpé.”⁶⁸ A koherens képfejlesztés kritikai normáját Arany meggyőzően alkalmazza Szász Gerő tüzetesen elemzett versével szemben:

„Nem az ismétlés ellen vagyunk ez úttal, mert a kép új fejleményt ígér, s ez nemcsak szabaddá, hanem ajánlatossá is teszi az ismétlést. De nem látunk a képben következetességet. Midőn az anya *élőfa* volt, gyermekei *lombok*: ez jól függött össze; de itt, ha szintén fa képviseli az anyát, mi lesz a fiú, kit *virág*, a szerelem, vonz? Csak nem marad lomb? Ha pedig ő tropus-nélküli valóságban áll, akkor jó öreg fa és virág . . . sem elégti ki képzelődésünket. – 'Sírva válok el, mint törzsétől a zöld ág' – tehát megint lomb, ki csak az imént *virág* után eped vala . . . Ha szerző a *sírva* helyett azt mondja *könnyezve*: a kép mindjárt homály nélkül terem az olvasó szemei elé: t. i. a zöld ág *könnyez* (nedve foly) ha leszakítják. De a *sírva*, mely inkább a *hangra* vonatkozik, nem tünteti e képet egész szabatosággal szemünk elé”.⁶⁹

Pontos logikai megfeleltetést, racionálisan követhető, vagy legalábbis értelmileg nem ellentmondásos képfejlesztést kíván meg tehát Arany, ezért is marasztalja el Szász Gerőt, akinek képei „majd össze nem függők, majd homályosak.” Érzékenyen figyel a képhasználat ökonómiájára is.⁷⁰ A logikusan összefüggő, szabatos és túlzásoktól mentes képfejlesztés eszménye bontakozik ki tehát ismét előttünk, ugyanolyannak mutatva Arany kritikusi ízlését, amilyennek a következetlenség korábbi típusait vizsgálva már kezdtük megismerni.

Végül a következetlenség hatodik típusaként az epikában és drámában megkövetelt lélektani következetesség megsértését említjük. Arany itt is kettős normát állít föl: a lélektani következetesség (belső) szempontját párosítja a lélektani valószerűség (külső) követelményével. Verses epikában Gvadányi hibájának tartja, hogy notáriusa „okos és balga ember egyszersmind”, s ez a „kettősség . . . nincs a jellemben összeforrasztva”.⁷¹ Jókai Kakas Mártonának „egyideig következetes szerep-

⁶⁸ *Költemények*, Krk. XI. 196, 193.; Krk. XII. 279.

⁶⁹ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 150–151.

⁷⁰ Uo. 147.; *Költemények*, Krk. XI. 194, 197.

⁷¹ *Gvadányi József*, Krk. XI. 485.

lése” is megtörik, amikor írja „oly dolgokat is ad K. M. szájába, melyek ő hozzá nem valók”.⁷² S lélektanilag következetesnek kell lennie a drámának is. Ez egyrészt itt is belső következetességet jelent, tehát a jellemnek önmagával, korábbi tetteiből fölépített egyéniségével kell összhangban maradnia. Nem fogadja el az olyan ellentmondást, amelyet Greguss Ágost *A levél* című vígjátékában fedez föl. Másrészt a valódi élet szituációiban elvárható, kikövetkeztethető lélektani fordulatoknak és cselekedeteknek kell bekövetkezniök az irodalmi műben is, a belső következetesség mellett tehát a művön kívüli valóság vonatkozásában is következetesnek kell lennie a mű lélektanának. Arany a vígjáték helyzetének megfelelő valószínű cselekvést és pszichikai állapotot vázol föl, majd így ítél Greguss művéről: „Így kellene lenni mind az életben, mind a költészetben, – csak e vígjátékban nincs egészen így.”⁷³ S persze nemcsak az epikában és drámában, hanem a tárgyiasabb lírában is megköveteli a lélektani következetességet; ennek szellemében bírálja például Bulcsu Károlyt, aki versében gyermekek szájába filozófikus gondolatokat ad, „oly valamit, a mi azok élettapasztalásával s ártatlan derült világnézetével merőben ellenkezik.”⁷⁴

A következetesség típusait áttekintve Arany műszemléletének kettős normarendszere világosan körvonalazódik. Egyrészt megköveteli a mű belső következetességét, azaz gondolatmenetének értelmi, logikai épségét, ellentmondásoktól való mentességét, elítéli a metaforikus és betű szerinti jelentés következtelen, egymással keveredő használatát, nem fogadja el a heterogén, nem szervesen fejlődő képhasználatot s a jellemek belső következetességének töréseit. Másrészt nem szívesen fogadja el, s rendszerint elutasítja a művön kívüli valóság szerkezetétől erősen eltérő műalkotásbeli mozzanatokot. Nemcsak a leíró

⁷² Krk. XII. 290.; *A szegény gazdagok*, Krk. XI. 184–185.

⁷³ *A levél*, Krk. XI. 282–284.; vö. még 286–287.

⁷⁴ *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 118.

részeket és valószerűnek szánt jellemeket, hanem a költői képeket, sőt metaforákat is megkísérli a valóságra vonatkoztatni, melytől lényegesen nem térhetnek el. Ezt a kettősséget nem könnyű igazolni. Különösen nem könnyű megmagyarázni, hogy Arany, ugyanaz a kritikus, aki metaforikus jelentés és betű szerinti valóság keveredését elítéli, azért tartja rossz képnek a véresőtől elhervadó liliumot egy emberi lény belső állapotának érzékeltetésére, mert a csenevész fát a kertészek marhavérrel szokták táplálni! Az a kritikus, aki határozottan „elutasította pl. azt, hogy a mű metaforikájának hitelét közvetlen valóságszembesítésből vezessék le és ne a műegészen át való valóságszembesítéséből”,⁷⁵ kritikáiban, több példát idéztünk erre, maga is elköveti ezt a hibát. A külső valóság szerkezetét a művön számonkérő szemlélet talán nem mond feltétlenül ellent a metafora és betű szerinti jelentés keveredését hibáztató megközelítésnek, hiszen Arany a betű szerint értendőtől megkívánhatta volna a valósághoz való hűséget, míg a metaforikustól nem, s ilymódon is joggal ellenezhette volna a kétféle elv keveredését. Ő azonban, láthattuk, a *metaforikustól* is megkívánt bizonyos valószerűséget.

A kettősség magyarázatát keresve elérkeztünk a választóvonalhoz, mely Arany műszemléletét a 20. század szerkezetre összpontosító megközelítési módjaitól elhatárolja. Ezúttal az Arany szemléletével való összehasonlításra Roland Barthes-é kínálkozik, aki az iskola gondolatmenetének belső logikáját néhány írásában a végkövetkeztetésekig követte, a már nemcsak önálló és önelvű létezőnek, önmagában teljes és megváltoztathatatlan szervezetnek fogta föl a művet, hanem teljesen lényegtelennek tekintette a saját világu mű és a művön kívüli valóság viszonyát. A műalkotás szerinte nyelvi tárgy, s nem az a kérdés, hogy igaz-e, azaz a külvilágról közöl-e igaz ismeretet, hanem hogy érvényes-e, azaz koherens jelrendszer-e vagy sem. Cleanth Brooks csak a mű részeivel szemben vetette el a

⁷⁵ Németh G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás*, Bp. 1971. 91.

művön kívüli ismeretekhez való viszonyítás s így végső soron a külvilággal való konfrontálás kritikusi módszerét, s a mű *egészével*, a teljes mű világképével szemben fenntartotta a külső norma alapján történő ítéletalkotás jogát, Barthes viszont egyes tanulmányaiban elutasítja a realizmus irányzatainak azt a tanítását, mely a mű nyelvének és a művön kívüli valóságnak bármiféle megfeleltetését tételezné föl. Szerinte az irodalmi mű nyelvében működő szabályok kizárólag a koherenciára, az író által választott jelrendszer belső következetességére irányulnak, s a kritika feladata sem a valósággal való konfrontáció, nem annak megállapítása, hogy a mű valósága mennyiben felel meg a művön kívüli valóságnak, hanem a kritikusnak saját világnézeti rendszerét összehasonlításképpen rá kell fektetnie a mű világképet hordozó nyelvi rendszerére, s így miközben föltárja a mű törvényszerűségeit, az alkotó és a kritikus különböző történelmi szituációja közt teremt dialógust. Ez a dialógus azonban elfogult a jelen irányában, nem a „múlt” vagy a „másik” igazságának adózik, hanem a kritikus jelene szempontjából rendezi az anyagot.⁷⁶

Ezzel szemben Arany a mű belső következetességén kívül megköveteli, hogy a mű – főként részleteiben – kiállja a művön kívüli valósággal való szembesítés, összehasonlítás próbáját is: nem teljes azonosságot kíván, annyit azonban igen, hogy erős ellentmondás ne legyen a kettő között. Arany szemléletének ezt a kettősséget föloldhatatlan szemléletbeli ellentmondásnak tartották, mely poétikájának heterogeneitását bizonyítja.⁷⁷ Poétikája valóban nem teljesen homogén ezen a ponton, két érv azonban feltétlenül mellette szól. Az első az, hogy a valósághoz mért hűséget ő az illúzió megteremtéséhez

⁷⁶ Roland Barthes: *Criticism as Language*, In: *20th Century Literary Criticism*, Ed. David Lodge. London. 1972. 649–651.; vö. még Roland Barthes: *Style and Its Image*, in: *Literary Style: A Symposium*, Ed. Seymour Chatman, London. 1971. 4–5, 10.

⁷⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegtett dal*, In: *Az el nem ért bizonyosság*, Szerk.: Németh G. Béla. Bp. 1972. 318–319.

vélte szükségesnek, a „valótlanságot” pedig, „ami el nem tudja hitetni magát”, az illúzió megzavarójának tekintette.⁷⁸ Nem a valóság öncélú és szolgálai másolásának normáját állította föl, hanem úgy vélte, a művön kívüli valóság szerkezetének teljes semmibevevése a belsőleg következetes műben is kárt okoz. S ez féligmeddig már el is vezet a második és sokkal fontosabb érvünkhöz, mely Arany mellett szól. Láttuk, hogy Barthes koherens jelekből álló rendszernek, önálló nyelvi tárgynak tekinti az irodalmi művet, miközben tulajdonképpen elvágja azt a köldökzsinórt, mely a művet a külső valósághoz fűzi, De vajon nem ütközik-e ez a felfogás súlyos ismeretelméleti problémákba? Hiszen az irodalmi művet lehetetlen megérteni a külső valóságra való vonatkoztatás nélkül; a jelek nemcsak „tárgyként” szerepelnek, hanem jelentésük is van, s ennyiben kimutatnak a nyelven túli valóságra. Az irodalmi mű még fiktív világát is olyan nyelvi elemek segítségével építi föl, melyek eredetileg a művön kívüli valóságra utaltak. S bármennyire fiktív vagy metaforikus világot épít föl egy-egy mű, s bármennyire sajátos rendszert alakít is ki minden egyes mű, befogadás közben önkéntelenül megkeressük azokat a szálakat, melyek a külső valóság ismert viszonylataira mutatnak, s a sajátos rendszert is ezekhez a tájékozódási pontokhoz képest mérjük be, a deformációt is a részleges hasonlóságra támaszkodva sajátítjuk el. „Maga a szöveg” meg sem érthető *önmagából*, hanem csakis a szövegen kívüli valósággal szembeítve, sőt a mű nyelvi elemeit is a műbe be nem került nyelvi elemekkel összehasonlítva minősítjük magunkban a befogadás során. S idevágónak érezzük a művek egymásra vonatkoztatásának irodalomelméleti gondolatát is, melyet nemrég pregnáns tömörséggel újítottak fel: „önmagában egyetlen irodalmi műnek sincs jelentése, csak más művekhez képest”.⁷⁹ Mindebből az

⁷⁸ Ld. pl *A levél*, Krk. XI. 287.

⁷⁹ Szegedy-Maszák Mihály: *Berzsenyi verstípusai*, Itk. 1977/1. 43. Korábbi megfogalmazására ld. T. S. Eliot: *Tradition and the Individual Talent* (1917), in: T. S. Eliot: *Selected Essays*, London. 1948. 13–22.

következik, hogy R. Barthes illúziót kerget, amikor a művet teljesen leválasztja a művön kívüli valóságról. Ő maga is fölismeri ezt egy másik tanulmányában: „Az irodalmi alkotást szinte lehetetlen megközelíteni a mű és a művön kívüli egyéb dolgok közti kapcsolat posztulálása nélkül.” Mi több, „másutt sajnálkozva állapítja meg, hogy a jelnek felfogott irodalmi mű három dimenziója (a jelentő és jelentett viszonyát feltáró *szimbolikus*, a mű és a virtuális, művön kívüli jelek viszonyait vizsgáló *paradigmatikus* és a mű tényleges belső jelkapcsolatait figyelő *szintagmatikus*) közül minden elemző iskola, így a magáé is, „hajlamos rá . . . hogy elemzését csupán a jel egyik dimenziójára alapozza”, a másik kettő rovására.⁸⁰ Ezzel szemben Arany, ha némi heterogeneitás árán is, láthatólag megelőzi korát abban, hogy nem éri be egyetlen dimenzióval. Fölismeri, hogy a műnek valóban önelvűnek kell lennie, ez azonban inkább csak egészének belső koherenciájára vonatkozik, szükséges, de nem elégséges feltétel, s így nem jelenti azt, hogy a világtól elszigetelt és azzal semmiféle kapcsolatot nem tartó művel van dolgunk. Amikor tehát a mű részletei és a külső valóság közti nagy ellentmondást elítéli, elméletileg nem jár feltétlenül téves úton; követelményrendszerének kialakításakor láthatólag csak számol azzal, hogy a külső valóságra való vonatkoztatás úgyis elkerülhetetlen. Ezért nem tudjuk hibáztatni, amikor a metaforáktól is számonkéri a valószerűség bizonyos minimumát. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes tévedéseit, így a külső valóság szerkezetének helyenkénti túlzott és illetéktelen számonkérését helyeselnénk. Azt sem vitatjuk, hogy az elmélet akkor igazán szép, ha teljesen homogén, s Arany kettős követelményrendszere valóban nem egészen az. De a tények kényszerítik rá ezt a heterogeneitást, s a 20. századi irodalomelmélet egyik jelentős „homogén” elmélete is végső

⁸⁰ R. Barthes: *Történelem vagy irodalom?* In: R. Barthes: *Válogott írások*, Bp. é.n. 145–146.; R. Barthes: *A jel képzete*, Uo. 181–183.

sonon illuzórikusnak és egyoldalúnak bizonyul mellette. Arany valóban több ponton közel jut századunk strukturális törekvéseihez, de meg is haladja őket: az egyik legfontosabb irodalomelméleti kérdésben útjaik különválnak – Arany előnyére. Kritikai műszemlélete *heterogénebb* azokénál, de *átfogóbb is*: az irodalmi mű sajátos természetének gazdag bonyolultságából az ő műszemlélete képes átfogni a nagyobb részt.

FORUM

ADALÉKOK A RÉGI MAGYAR UTAZÁSI IRODALOMHOZ

BINDER PÁL ANTOLOGIÁJÁRÓL SZÓLVÁ

Binder Pál brassói művelődéstörténész 1976-ban jelentette meg a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál, a Téka sorozat darabjaként *Utazások a régi Európában – Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)* című antológiáját.

A kis kötet publikálását több szempontból is fontos eseménynek kell tekintenünk. Mindenekelőtt azért, mert Szamota István sokáig folytatásra váró kezdeményezése után (*Régi magyar utazók Európában*, 1892), s mintegy kiegészítéseként a Szepsi Csombor Márton körül kialakult utazási irodalmi kutatásoknak, továbbá Fügedi Erik és különösképpen Tardy Lajos széles körű szövegkiadói tevékenységének (*Kimondhatatlan nyomorúság*, 1976; *Régi magyar követjárások Keleten*, 1971; *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, 1977) Binder is ama szakkutatók közé tartozik, akik az utazási irodalmat végre kiragadták a dilettáns népszerűsítők kezéből, hogy a színes szenzációk helyett a komparatív történeti, földrajzi, politikai, műfajelméleti összefüggésekre és esztétikai értékekre figyelmeztessenek. Figyelmet érdemlő vállalkozás a Binder-antológia azért is, mert színvonalas romániai (erdélyi) illeszkedés az utazás irodalmi dokumentumainak tudományos feltárását és összegyűjtését kezdeményező magyarországi vizsgálódásokhoz. Úgy értem ezt, hogy Binder az általa átforgatott erdélyi anyag rendszerezését és minősítését *A késő-renaisszansz peregrináció irodalmi dokumentumai* című szöveggyűjteménytervezet, valamint az ezt bevezető *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században* című tanulmány (Acta Sze-

gediensis, Acta Hist. Litt. Hung. 1972) megállapításaival összhangban végezte el.

„Az utazási irodalom majdnem az utazásokkal egyidős . . . Odysseus Homéroszban talált énekesére . . . Kolumbusz hajónaplót vezetett. A felfedezésekben élenjáró portugálok nemzeti eposza, a *Luziáddák* (1572) pedig valóságos utazási eposz. Camões éppoly természetességgel meríti eposzi tárgyát a portugál felfedezések, Vasco de Gama kalandos utazásainak történetéből, mint ahogy majd a mi Zrínyink a török elleni küzdelmekből . . . A XVI. század elejétől az útjelentés, az útirajz tömegolvasmány . . .”

– olvasható az említett 1972-es tanulmány élén, s Binder előszavának első mondata is éppen ezeket a példákat hozza:

„Az emberek mindig szívesen utaztak, és az utazási irodalom remekeit, mint például az Odisszeát, Kolumbusz hajónaplóját vagy Camões Luziáda című, a Vasco da Gama indiai felfedező útját megörökítő portugál remekművét ma is sokan olvassák . . . Különösen a XVI. század elejétől kezdve az úti beszámolók és útirajzok olvasóinak száma igen megnövekedett . . .” stb.

Fontosabb ennél a terminológia, a figyelembe vett anyag és a szemlélet azonossága.

Műfaji és terminológiai kérdések

A latin verses útirajz (pl. Hunyadi Ferenc), a latin nyelvű prózai útleírás (Baranyai Decsi János), az útleírásos naplóbetét (Haller Gábor), a diplomata útinapló (Borsos Tamás) és az utazási levél (Cseffey László) műfaji terminológiáinak használhatóságát Binder nemcsak kipróbálja, de szaporítani is igyekszik a sort a történeti feljegyzésbe foglalt leírással (Gyulafi Lestár). Hadd jegyezzem meg erről mindjárt, hogy első pillantásra ekképpen minősíthetjük a történetíró Szamosközy Istvánnak a római Marcus Aurelius-, a velencei Colleoni- és a padovai Gattamelata-lovasszoborra vonatkozó nevezetes utalását is (lásd erről Riedl Frigyes: *Magyarok Rómában*, 1930),

variumt azt a számtalan Szenci Molnár-helyet, amelyek Itáliára vonatkoznak. Igen ám, csak hogy ezek a rendszerint jóval *későbbi* utalások és leírások nem az utazási élmények és tapasztalatok elsődleges és egyidejű megörökítését célozzák, hanem csak töredékes *emlékei* egy régebbi peregrinációnak, s járulékos elemként illeszkednek – hogy a felhozott példánál maradjunk – Szamosközy régészeti művébe és Szenci Molnár Albert szótárába. Összefoglalásuk alkalmával ezért látszott célszerűnek kiiktatni Szenci Molnár Albertet az utazási irodalomból, és csupán *utazási emlékeiként* definiálni mindazt, amit gazdag európai peregrinációjáról műveiben szétszórt. Gyulafi Lestárnak Binder által közölt szemelvénye, *A bécsi földindulások* (1590) bármennyire ízes, szemléletes, ráadásul kivételesen egyidejű leírás is, mégsem vonható az utazási irodalom körébe. Ez a katasztrófa-híradás jellegzetesen krónika-elem, történeti feljegyzésekbe foglalt novellás betét (úgy értem a novellát, mint Haller Gábor, tehát újságlapként: „Az novellákban olvastam, hogy Neapolishoz két mélyföldre hegy gyűlt volna meg . . .”, 130.); mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a földrengés leírását minden átmenet nélkül követi a monoton krónika-folytatás: „E dolog után mingyárust Byhácsot Horvátországban az német megvette, és az török 15 000 németet vágott le . . . Az Sziszek dolga is ezután lett.”

Ide kívánczik az antológia másik két „rendhagyó” szemelvényének megítélése is:

„A külföldi *útlevelek* közé két rendhagyó írást is felvettem, ilyen Berzeviczy Márton jelentése Kovacsóczy kancellárnak egy litván nemes árulásáról [1580] és Szentpáli István levele [1646] egy lengyelországi kocsmai kalandjáról.”

Nyilvánvalóan érvelnem sem kell, miért nem utazási anyag ez a két beszámoló, hiszen árulás és verekedés megeshet bárhol, nem kellene ahhoz külső országok díszletei (amelyekről e levelekben ráadásul szó sincs). Berzeviczy levele persze mégis útlevél – de nem utazási levél. A Binder-használta útlevél meghatározást tehát mindenképpen felcserélendőnek vélem a

pontosabb utazási levél kifejezéssel. Az utazási levél abban tér el az ugyancsak útközbeni útlevelettől, hogy olyan élmények, látnivalók foglalata, amelyek csak utazás közben, csak külszágban tapasztalhatók.

A műfaji és terminológiai kérdésekhez tartozik még az útleírás, a napló, a levél, az album közötti pontos különbségtétel. Binder felváltva használja a diplomata útleírás és útinapló kifejezéseket. Az utóbbi a pontos, mert a követségbe küldött diplomata-utazó napról napra jegyzi fel diáriumába élményeit, nem pedig utólag komponálja azokat tudós leírássá. A bevezetés 13. lapján Cseffey László naplójáról esik szó levele helyett, de ez nyilván csak elírás, hiszen a remek levélíró Cseffey naplóját nem ismerjük, s természetesen Binder is leveléből idéz. Alighanem ugyancsak elírás lehet (a 130. lapon) Vizaknai Bereczk György „Magyarul írt peregrinációs albuma”-nak és „naplójá”-nak egyidejű emlegetése. Mint Binder is nagyon jól tudja: az úti emlékkönyv szerepét betöltő albumot nem írták, hanem abba beleírtak, s rendszerint nem is magyarul.

Az anyag körülhatárolása

A Binder-antológia anyaga jól körülhatárolt. Egyfelől arra törekedett, hogy válogatásába „csak az európai, tehát kontinensünk keleti, északi, nyugati és déli tájaira vonatkozó útleírásokat” sorolja be, noha nyilvánvaló, hogy

„A fejedelemség kori Erdély szoros politikai és diplomáciai kapcsolatban állott az ottomán birodalommal, az Isztambulban akkreditált nagyszámú erdélyi követ *Balkán*-leírása és úti beszámolója azonban nem fért e válogatásba.”

Úgyszintén elhagyta Kakas István és Georg Tectander *perzsi* utazását, továbbá a *szentföldi* zarándokok írásait stb. A régi magyar utazási irodalom egésze csakugyan eme főbb színterek szerint különíthető el (bár természetesen hozzá kell még számítanunk az Újvilággal kapcsolatos reflexiókat), Binder Európára

koncentráló szempontja ily módon célszerű tudományos meg-gondolás. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az utazási iroda-lom szempontjából említésre érdemes, a hasznosság és gyönyö-rűség keresése jegyében megtett tudatos régi magyar utazások jó része elsősorban Nyugat-Európába vezetett. A nyugat-európai utak társadalmi, nemzeti és kulturális indítéka a pol-gári fejlődés terén való elmaradottságunk és az egyetemjárás volt. A mienknél jóval fejlettebb nyugati állapotok megtapasztalása, a klasszikus Európával és az európai művelődéssel való szembesülés során peregrinusaink és útleíróink egy része az utazás és útleírás divatjának elméleti-esztétikai alapvetéseit is megismerte, s utazási szenvedélytől is fűtött műveikben már csak ezért is jóval több a tudós-irodalmias elem. (Még inkább ugyanez mondható el az angol kultúra áramába került, de magyar tudatú Budai Parmenius István Amerikát megidéző műveiről.) A Török Birodalomba és Ázsiába került diplomata-vagy fogoly-utazókat (rabszolgákat) ellenben küldték vagy vit-ték, útjaikat mindig gyakorlatias politikai-diplomáciai célkitű-zés vezérelte, illetve személyes tragédia határozta meg; feljeg-yzéseiket ezért jellemzi általában a szűkszavú politikai-földrajzi tárgyyszerűség, leíró hajlandóság helyett a beszámolás, forrás-használat és tudós vagy művészi hatásosság helyett a spontanei-tás. (Kivételek: a nyomtatásban is kelendő történetírói hiteles-ségű beszámolók, illetve Huszti György irodalmi értékű igazi útirajza, a későbbi tudatos szerkesztésű *Descriptio* . . .) A szentföldi zarándoklat-célpontok megörökítései (a 16. század eleji Pécsváradi Gábortól a 18. század végi Kiss István *Jeruzsá-lemi utazásának* bizonyos rétegeiig) ismét csak elkülöníthetők: kizárólagosan a szent helyekre függesztett szemmel rajzolják elénk a zarándokok körülhatárolt középkorias utazói világ-képét.

Binder kis könyve — főként a monoton és kevés igazi útirajz-elemet tartalmazó diplomata-útinaplók szemelvényei-nek csökkentésével — könnyedén közölhetett volna vala-mennyi említett szintérré kitekintő szövegeket. De nem ezt

tette, és helyesen cselekedett, amikor még az Európa-központú anyagot is úgy szűkítette le, hogy időhatárait tekintve csak „az erdélyi fejedelemség korszakát” igyekezett felölelni. Ekképpen gazdaságosan jut hely mind a szövegeknek, mind a kommentátoroknak és a szétaprózó teljességű, tér- és időbeli, illetve műfaji keresztmetszet helyett minden lényeges elmondható a nagyrészt erdélyi eredetű kiválasztott darabokról. (Érthető tehát, hogy Binder főként az erdélyi szakirodalmat idézi jegyzeteiben gazdagon – úgy látom, mindössze egy Kornis Györggyel kapcsolatos erdélyi közleményről feledkezik el –, s külön értéke könyvének, hogy a kínálkozó román analógiákat sem hagyja említetlenül, illetve román bibliográfiai hivatkozásokat is ad.)

Eredmények és szemléleti egyoldalúságok

A jól kiválasztott és körülhatárolt anyag szemléleti megítélése is dicsérendő, mert az *Utazások a régi Európában* magvas bevezető tanulmánya hitelt érdemlően különíti el a vizsgált közel másfél század erdélyi peregrinációs „hullámain”. Elsőül az utazási levelek és útirajzok 1587–1595 közötti „csomózásáról” beszél, amikor is

„A varsói lengyel királyválasztó gyűlésre tartó erdélyi küldöttséghez csatlakozott diákok és nevelők között volt Baranyai Decsi János és Kornis György, majd később . . . Bogáthi Miklós . . .”

Az újabb peregrinációs hullám (1628–1630) „Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter köré csoportosul. Bethlen Pétert nyugat-európai »királylátogató« körútján Cseffey László és Pálóczi Horváth János is elkísérte”, s velük egyidőben került Erdélyből nyugatra Haller Gábor.

„Az utolsó peregrinációs hullám már csak 1695 táján, tehát az önálló Erdély megszűnte után kezdődött, legjelentősebb szereplői Bethlen Mihály és Teleki Pál, a hanyatló fejedelemség két vezető egyéniségének, Bethlen Miklósnak és Teleki Mihálynak a fiai.”

Mindez így igaz, de kiegészítésre is szorul.

Nem szabad említetlenül hagyni, hogy a két első peregrinációs „hullám” között, 1620-ban jelent meg az *Europica varietas*, a magyar késő-renaisszansz legjelentékenyebb útleírása, és hogy Szepsi Csombor Márton e könyve – mintegy bédekerként – ott volt Bethlen Péterék poggyászában. Kecskeméti Gergely, az út hivatásos krónikása egyenesen műzsaként idézi meg verses latin *Ulysses Pannonicus*ában Csombor Mártont, akinek hatása – s ezt már Binder is említi – jól felismerhető Cseffey László kitűnő utazási leveleiben. Az erdélyi és a magyarországi utazási irodalom egyidejű termékeinek eleven természetességű korrespondenciáját már csak azért is hangsúlyoznunk kell, mert Binder Pál praktikus hasznos, fejlődéstörténetileg viszont önmagában nem alkalmazható transzilván nézőpontja akkor is érvényesül, amikor az utazási irodalomelmélet 16. századi kialakulásáról szólva csupán Justus Lipsius nevét írja le. Pedig a verses és prózai latin útirajzok, valamint a magyar utazási levelek első „csomózásáról” nem lehet érdemben szólni anélkül, hogy az erdélyi Hunyadi Ferencsel (1587), Baranyai Decsivel (1587), Georg Deidrichhel (1589) ne említsük együtt a magyarországi Forgách Mihályt is, aki 1587-ben Wittenbergben megjelentette lipsiusi alapvetésű *Oratio de peregrinatio*ját, az első magyar utazási elméletet. Baranyai Decsi és tanítványa, Kornis György ráadásul éppen 1587-ben érkeztek meg Varsóból Wittenbergbe, s Kornis későbbi igényes és elméleti érdekű utazási levelei épp úgy tükrözik Forgách ösztönző hatását, mint ahogy Cseffey merített Szepsi Csomborból. A Forgách–Kornis-kapcsolat később még szorosabbá vált, hiszen 1591-ben (amint ezt Kornis levele tanúsítja) Forgách egyenesen Kornisék padovai környezetéből indult Rómát és Nápolyt látni. Binder Pál Kornis Györgyöt kitűnő szemelvényekkel szerepelteti, ámde nem mutat rá leveleinek érdekes utazási elméleti vonatkozásaira. Haszon és gyönyörűség elve, az „immatura peregrinatio” fogalma (ez éppen Forgáchék elsietett római és nápolyi utazása – szemben Janus Pannoniusszal, aki Kornis szerint „tizennyolc esztendeig mula-

tott volt” Itáliában), a Cato-exemplum, a Seneca-idézet a vándorlásról – mind-mind éppúgy felkelthetik érdeklődésünket, mint az, hogy Kovacsóczy Farkas kancellár „nagy affectussal való írt levelében igen adja tanácsul” Kornisnak, miként utazzon s tanuljon. (64.) A „bölc és eszesen peregrináló” Ulysses példáját követő Kornis Györgyöt éppen azért nem tekinthetjük az erdélyi magyar *önéletírás* előfutárának, ahogy azt a kolozsvári Szabó György állítja (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963 – ezt a tanulmányt nem említi Binder!), mert fennmaradt 15 levelének nagy hányada szabályos utazási levél, 1591. július 8-i nevezetes levele pedig – amit Szabó oly részletesen vizsgál, és Gyulay Pál *Tanácsi tükörével* vet össze – sokkal inkább értelmező, elmélkedő tónusú, semmint önéletíró.

Miként a Forgách- és a Szepsi Csombor-kapcsolódás elejtődött, illetve nem kapott kellő hangsúlyt a Binder-antológiában, akképpen maradt kihasználatlanul Bethlen Gábor utazási tanácsainak sorozata is. Binder Bethlennek csupán egyetlen mondatát idézi Pálóczi Horváth János leveleinek bevezetésében (68.), holott a fejedelem mindkét utazási instrukcióját közölnie kellene, hiszen a magyar reneszánsz legfontosabb utazási elméleti művei, a Forgách-oráció (1587) és a Frölich-enciklopédia (1644) közötti időszakból egyedül Bethlen 1625-ben és 1628-ban kelt utasításai maradtak ránk a folytonosság jeleként. Bethlen 15 pontba foglalt első utasítása különösen gazdag, elemzése helyett azonban arra kell szorítkoznom, hogy emlékeztetek Lukinich Imre közlésére és kommentárjára: *Nagyenyedi Album*, 1926. Alighanem Binder is innen citálja a fejedelmet a jelzett mondat erejéig. Egyetlen szó sem esik ellenben egy harminc évvel későbbi másik fontos erdélyi utazási instrukcióról, amelyet a II. Rákóczi György által 1659-ben kivégeztetett Nadványi Mihály vetett papírra Váradon, alighanem még 1656-ban, amikor fia, Mihály peregrinálni készült. Ez a Bethlen Gáborénál is részletesebb, „az tanulásnak módját” is megvilágító szabályzat alapos peregrináció-elmélet, s

abban különbözik a fejedelem racionális gyakorlatias tanácsaitól, hogy európai és hazai mintákat követ, mindenekelőtt Frölich utazási enciklopédiájának nyomdokán jár. Binder antológiájában méltó helyére kerülhetett volna, mert Géresi Kálmán közlése óta (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1876) eleddig senki sem fújta le róla az évszázados port. Végezetül egyetlen megjegyzést még a harmadik peregrinációs „hullámhoz”. Bethlen Mihály, a nagy önéletíró fia ugyanolyan színtelen, elfulladt egyéniség, mint a könynyelmű és ingatag tudású, ambíciók nélküli Bethlen Péter volt. Ha az alma messze is esett fájától, Bethlen Mihálynak mégis fennmaradt egy ösztövért nyugat-európai útinaplója (lásd RMPE I. 418, 440.), amire Bindernek legalább céloznia kellett volna.

Binder Pál erdélyi antológiájának teljes szöveganyagát és jegyzetapparátusát véve szemügyre, leszögezhető, hogy abból sokat profitálhat az egyetemes régi magyar utazási irodalom szöveggyűjteményének összeállítója is. A Magyar Remekírók sorozat mércéjét alkalmazva is aligha tévedés azt állítani, hogy Baranyai Decsi *Hodoeporicon*-ja, Kornis György és Cseffey László utazási levelei, Haller Gábor önéletrajzi útleírás-betétje, esetleg még Vizaknai Bereczk György útinaplója helyet kaphatnak a műfaj reprezentatív darabjai között is. A további kiemelések, megjegyzések és kiegészítések éppen ezért főként ezekhez a szemelvényekhez kapcsolódnak.

Vizaknai Bereczk esetében azt kell szóvátennem, hogy a folyamatos magyar szövegben nincsenek megjelölve azok a részek, amelyeket a szerző eredetileg latinul vetett papírra. Különösen disszonáns hatású ez egy verses idézet esetében (133.), amelynek első négy sora nyilvánvalóan 17. századi magyarságú, befejező sorpárja ellenben mai fordítás latinból. Itt a latin eredetit meghagyva zárójeles vagy lábjegyzetes fordítást kellett volna alkalmazni. Más a helyzet Pálóczi Horváth János Párizsban, 1628. április 13-án kelt levelével, mert ez a Bethlen Péter peregrinációjáról beszámoló latin tudósítás Bin-

dernél olvasható magyar fordításban először. Akárcsak Cseffey, Pálóczi Horváth is az *Europica varietast* látszik követni. Azt például, hogy Angliában miért nincsen farkas, Pálóczi előtt Szepsi Csombor fejtegeti hosszan. (RMPE I. 204–205.) Pálóczi Horváth Amerikára vonatkozó utalása is éppoly természetes („Virginia és Bermuda nyugat-indiai szigeteken, melyeket a király kezében tart, a tiszta evangéliumi igehirdetés kitűnően virágzik”, 89.), mint ahogy az *Europica varietas* emlegeti Kanadát, Floridát és Perut. (RMPE I. 183, 220.)

Tanulságos kitérő
a „csudálatos comédiaajátszások”-ról

Binder Pál erdélyi utazási antológiájának szövegeiben sorra feltűnedeznek az útirajzírók jellegzetes, mondhatni sztereotíp megfigyelései. Teljes elősorolásuk helyett egyet ragadok ki közülük.

Vízaknai Bereczk György várakozást keltő feljegyzését arról, hogy ő 1694 májusában a leideni háromnapos vásárban „csudálatos comédiaajátszásokat” látott. Mielőtt részletesebben idézném, emlékeztetek arra, hogy Bethlen Gábor 1625-ös utazási instrukciója a 8. pontban arra intette Bethlen Péter kísérfőjét: „Minthogy néha *rút komédiák és spectaculumok* szoktak lenni, azoknak nézésétől is oltalmazza.” Ezek a *rút komédiák* és *spectaculumok* aligha afféle kegyes iskoladrámák lehettek, mint amelyekről 1590-ben Gyulafi Lestár megemlékezett („az jezsuiták akkor *comediát* celebráltak volt”), hiszen e látványosságon „Az Károly hercegné” is ott volt „minden gyermekivel”. (46.) A protestáns fejedelem persze egy ilyen katolikus iskoladráma-előadás meglátogatását is tilalmazta volna, *rútnak* azonban valószínűleg mindenekelőtt a világi, szerelmi tárgyú színjátékot („komédiát”), illetve az olyan olcsó vásári-cirkuszi mutatványt („*spectaculumot*”) nevezi, amit Vízaknai Bereczk egyenesen *csudálatosnak* talált, s ekképpen írt le:

„Sokadalom celebráltak. Itt láttam csudálatos comedijátzásokat. Mesterséges ugrádozásokat. Egy lovat, ki nagy magameghajlásával a környülálló seregnek complementomot tött. A rossz pénzt jól megismerte. A kártyában amennyi szám volt, annyszor ütötte a földhöz a lábát . . . Láttam egy kutyát is, ki a két hátulsó lábára állván, a hegedülésre táncolt, mint az ember . . . Láttam egy ötlábú eleven juhót, mást, kinek két szája volt, az egyikkel ett, a másikkal ivott. Egy kecskefiat, kinek két feje s nyolc lába s két dereka volt.”

A leideni vásár bábészködőit tehát nem színészek, hanem mutatványosok szórakoztatták, Vizaknai a ma is mindközönséges cirkuszi produkciókat és a raritások, monstrumok mutogatását nevezi komédiájátzásoknak.

Bethlen Gábor utazási intelmei vonatkozhatnak persze durvább, nyersebb, közönségesebb „spectaculumokra”, nevezetesen az olyan heccekre, állatviadalokra is, amelyekről a régi magyar utazási irodalomban ugyancsak akad említés.

Ha felütjük Frölich Dávid 1644-ben megjelent latin utazási enciklopédiáját, a *Bibliotheca seu cynosusa peregrinantiumot*, a Thököly Istvánnak ajánlott III. könyv XXVI. fejezetének 393. lapján szívdobogtató tudnivalókra lelünk. Ime végre egy magyarországi szerző közel egykorú leírása a Shakespeare-kori angol színházi életről:

„*Londoni extra urbem sunt aliquot Theatra, in quibus Histriones Angli Camoedias et Tragoedias frequentissimè in magna hominum frequentia agunt, quas variis etiam saltationibus, suavissima adhibita musica, magno cum populi applausu finire solent.*” Azaz: „Londonban a városon kívül van néhány színház, melyben angol színészek igen gyakran játszanak nagy tömegek előtt komédiákat és tragédiákat, melyeket különböző táncokkal, igen édesen alkalmazott muzsikával a nép nagy tetszése közben szoktak befejezni.”

Micsoda ígéretes kezdés! Most már a híres színházak és a siker-darabok felsorolását váránk: *Theater, Fortune, Blackfriars, Swan, Rose, Globe – The Arraignement of Paris, Every Man is his Humour, Tamerlain the Great . . .* és így tovább. Ámde a képzelt várakozás, John Lyly, Ben Johnson és Marlowe magasából máris visszahullunk Vizaknai Bereczk

György provinciális szemléletének szintjére, mert Frölich Dávid latin leírása ezzel folytatódik:

„Van azután egy másik hely is, mely szintén színházalakú, ezt medvék és bikák szemléelőinek tartják fenn (bár London város térképén, mely a *Theatrum urbium*-ban van, láttam külön helyet a bikaviadatok számára, ezt *The boaoi bayting*, azt *The beare bayting* névvel illetik), ezeket a háttérből azokkal a nagy termetű ebekkel és angol vadászkutyákkal ingerlik erősen, melyeket hazai nyelven *docken*-nek hívnak; úgy, hogy azonban maguk a kutyák a medvéktől és bikáktól gyakran felragadtatnak és dőfést kapnak, életük is veszedelemben forog, sőt, néha meg is szoktak döglenni, azonban a megsebesültek vagy elfáradtak helyébe tüstént újabbak és bátrabbak lépnek. Ennek a látványosságnak a végén néha a teljesen vak medve ostorozása következik, amikor öt-hat erre rendelt ember kegyetlenül verni kezdi ostorral a medvét, mely jóllehet megkötözve elmenekülni nem tud, mégis igen bátran védelmezi magát, a körülállókat és a túlságosan közel levőket, hacsak nem óvják magukat körültekintően, leteríti, az ostort a lezuhanók kezéből kiragadja és széttöri.” (Kulcsár Péter fordítása)

A London-térkép böngészésére vonatkozó megjegyzésből kiderül, hogy Frölich Dávid nem járt ugyan a Temze partján, de ha el is veti a jó sors Albion metropolisába, legfeljebb ő is csak az állathecceken ámul, s éppúgy elkerüli az igazi színházakat, mint London legalaposabb 17. század eleji ismerője és leírója, Szepsi Csombor Márton. Frölich szövege ráadásul szó szerinti fordítás Paul Hentzner 1598-as angliai utazást elbeszélő latin *Itinerarium*ából (lásd az 1661-es kiadás 196. lapját), amelyben azzal fejeződik be a bővebb szavú tudósítás, hogy az angol nézők örökösen dohányoznak, miközben árusok kínálgatják a gyümölcsöket, bort, sört. Frölich Dávid közvetett híradása London színházi életéről mégis becses hazai művelődéstörténeti adalék, amiért egyáltalán nem kell a szomszédba menni. Márpedig a Gondolat Kiadó *Európai Antológia*-sorozatának 1964-ben megjelent *Utazás a régi Angliában* című kötete a 273–274. lapon a latinul író német Hentzner angol fordítása nyomán közli a londoni medve- és bika-heccenek Frölich által már a 17. században magyar földre átplántált leírását . . .

Fejedelmi tiltásokkal is óvott 17. századi Európa-utazóink íme így reflektáltak a példaként kiemelt komédiás látványosságokra. A sokadalmak felszíni raritásai rendszerint elfedték előlük a minőségi látványt, hiszen egy rövidre szabott alkalmi utazás során hogyan is lehetett volna befogadni mindazt, amire feudális hazai körülményeink sem példát, sem igényt nem kínáltak?! A puritán érületű protestáns utazók szinte behunyt szemmel járták végig Európát, főként a katolikus országokat. Bethlen Gábor intelmét, mely szerint ifjú magyar protestáns utazó „specialiter pápista városban mesterek híre és akarata nélkül templomokat, collegiumokat temerario ne látogasson”, különösen komolyan vették. Még azok a „mesterek” is, akiket maga a fejedelem rendelt Bethlen Péter mellé, s akik közül egyik legkiválóbb utazási levél-írónk, Cseffey László sem kivétel.

*Cseffey László kiadatlan utazási levelei
Leidenből (1627) és Velencéből (1628)*

Cseffey László Binder antológiájának főszereplői közé tartozik, s joggal. Bár hely hiányában csak szemelvényesen, mind a négy eddig ismert utazási levelét felveszi (Hamburg, 1627. november 20., Párizs, 1628. április 8., Velence, 1628. szeptember 25., október 29.), s összeállítja a Cseffey-életrajz adatait is. Amikor Cseffey Velencéből keltezett két levelét a szegedi Actában 1969-ben publikáltuk, nemigen tudtunk többet róla, mint amit most jegyzeteiben Binder megismétel. Amióta azonban hozzáférhetővé vált az Akadémiai Könyvtár kéziratárában Veress Endre kéziratos hagyatéka (lásd róla Csapody Csaba regiszterét: Századok, 1973), a jóles történétíró gazdag gyűjtéséből egy szinte ismeretlen Cseffey László bontakozik elénk.

A Veress-hagyaték (MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 439) *Az iktári Bethlen-fiúk tanulása és utazása külföldön* címmel különösen sokrétű cédula- és másolati anyagot, valamint illusztrá-

ciókat tartalmaz. Veress Endre nagyobb összefoglaló munkát tervezhetett a Bethlen-fiúk és kísérik peregrinációjáról, *Cseffey László külföldi utazását* pedig külön is meg akarta írni az Erdélyi Múzeum vagy a Földrajzi Közlemények számára, de mindez terv maradt csupán. Veress Endre Cseffey 114 darab-ból álló levelezésének mintegy tizedrészét még a század elején kiválogatta tanulmányozásra, s én jegyzetei nyomán néztem át a teljes anyagot (Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Lymbus, F Szekció, XIII. 110), de ezekből a levelekből fontosabb életrajzi adalékok nem kerültek elő. Számos levél vall Bethlen Gábor iránti hűségéről, a fejedelemnek tett szolgálatairól és a viszonzásokról. Bethlen például 1622. július 22-én arra kéri Cseffeyt, „hogy aminemű kopói vadnak . . ., azok közül egy párt, szépeket, jókat és gyermekdedeket küldjön” neki „mindjárt”, de vigyázzon – tréfálkozik –, mert „ha rosszak lesznek, cédulát ragasztunk az nyakokra etc . . . visszaküldjük . . .” Cseffey ezt jegyezte rá e levélre, nyilván már Bethlen halála után:

„Akkor ifjú legén valék, az szegény Bethlen Gábornak küldött vala az Galliai Király követe . . szip egynihány kopót szekéren, annak az kölykei valának azok, négyér attam volt egy párt . . .”

Az egykori „ifjú legény” Veress Endre egyik kijegyzett utalása szerint 1657-ben 65 éves volt, tehát 1592-ben kellett születnie. Nyugat-Európát már felnőtt fejjel látta; nincs is leveleiben semmi éretlenség, jóllehet azokat az objektív szemléleti korlátokat, amelyekről Vizaknai Bereczk György kapcsán volt szó, ő sem léphette át.

A Veress-hagyaték legfontosabb Cseffey-dokumentumai: két kiadatlan utazási levél. Az egyik Leidenből íródott 1627. december 16-án, a másik a velencei levelek sorát szaporítja, s 1628, augusztus 28-án kelt. Veress az egykori Erdélyi Múzeum Levéltárának anyagából másoltatta le őket valakivel. A másolatokba itt-ott belejavított, s mert az eredeti darabokat nem láthattam, szögletes zárójeles, illetve marginális pótlásait és

korrekcióit (a cz-sítés kivételével) el kellett fogadnom. Saját megjegyzéseimet hegyes járójelek közé teszem.

Íme a két levél szövege, úgy, ahogy a hagyaték 207–212, illetve 217–225. lapján rájuk találtam:

Leyden, 1627 december 16.

Cséffei László monostorszezi Kún Istvánnak.

Generose domine et frater mihi observandissime. Servitorum meorum semper paratissimam commendationem.

Kivánok Istentől Kegyelmednek Uram jó egéssiges hosszú életet, és adja Isten, hogy Kegyelmedet láthassam jó egiségben kedves jó akaróimmal együtt.

En Uram eddig való járásomat, noha nem igen messze föld, mind az által ilyen téli üdőnek szeles volta miatt, mely veszedelmes állapattal járhattam az tengert, Kegyelmednek uram meg írom, és az itt való keresztyén országoknak formáját, melyek noha kicsinek földdel, de erősek, és az mi vallásunknak tiszta tündeklisivel egyéb földeket meghalad. Mert mikor egészen Belgiumot, mely áll 17 tartományból, az spanyolok birták, és felette kegyetlen öldöklissel tartották, úgy annyira, hogy csak ezekben az apró tartományokban, az mi hűtünkön való embereket, fű rendeket is 18 ezer embernél többet vágatott le az spanyol király *Ferdinandus secundus Tolvedo*, ki akkor ílt, egy Albanus nevű generálissa által, igen kegyetlen volt, és az ilyen szörnyűsigírt Belgiumnak ez az risze, mely Hollandia, ellene fegyvert fogott, elsőben is csak egy Dordrecht (a margón:) [Írta hibásan így: Dordzek] nevű város és Roterodam, annak utána az Isten vezérlelvén (!) annyit vöttek megukhoz, hogy most hetven egész mélyföldnél csak az tenger mellett is többet tart és most még mást is úk oltalmaznak, úgy mint az dániai királynak három városát, az egyiket, az kit Tilli megszállott, egy Morgon nevű kapitánjok livin benne, anglus, és az el múlt nyáron egy Grolla nevű várast az spanyoltól erős viadallal megvöttek, az hol az úrfi is, Bethlen Péter uram jelenvolt. Az melyet Tilli megszállott Stadnak híjják, az Svigne viz mellett, mely az Albis viziben foly alól Hamburgon, közel az tengerhez, úgy mint nyoltz műlyföld, de Tilli ezen az télen azt meg nem veszi. Az dániai királyt is nem vertik meg, hanem hogy hallotta az császárral való megbikillisünket és Bolstannak is oda irkezsit Tilli mellé, úgy oszlatta el az hadat és maga egy tartományban, melyet az tenger környül foly, egy városban vagyon, Kopenhágába.

Küldöttem kegyelmednek egy mappát, amelyből kegyelmed eszé-
 [be]n veheti az helyeket. Ez az tenger melyike felette igen v[iz]es sík
 föld és igen szeles. Az tengernek kiutisitól az ország[ot] megböcsülhe-
 tetlen munkával oltalmazták mindenkor ezek, mert csak az kit én
 láttam az Albis vize beszakadásátúl fogva, az hol az tengerben szakad,
 attul fogva az tengerpartokat nagy magas temérdek földtöltissel úgy
 töltötték fel, hogy megiltani is nagy dolog mindnütt ezeken az ország-
 kon, és az föld töltisen belől nagy magas hasogatott temérdek gerendák-
 búl sok helyen három renddel, nihul egy és két renddel is magassan
 felvert palánkot csináltak az tenger vize felől az töltis mellé, hogy az
 habok az töltiseket sokára el ne szakgatnák. Az gerendák mind egyik az
 másikat iri, vas szegekkel öszveszegezték mind, hogy a szél el ne szag-
 gassa egymástul, mégis az rettenetes habokat niha úgy hozza az szél,
 hogy által ugrik az nagy magas töltiseken. Immár ennyi hosszú földeken
 annyi sok milyföldekre minemű költség és munka lehet az oltalmazás-
 ban, Kegyelmed itilheti, holott mikor most is egy Enchusa nevű város-
 ban mentünk, akkor is egy fű ember tön emlékezetet, hogy mely félős
 szinte akkor volt az egisz országnak, mert az tengernek oly szokása
 vagon, hogy minden nap hat óráig az parttul ugyan jó darabot eltávo-
 zik és csak fövényesen csekilyen marad dilután az mostani téli üdön
 három órakor tájban kezd lassan az tengernek fluxusa visszajűni, és így
 hogy ha olyankor az vízzel együtt szelek is kezdenek jűni, és az szél
 kezdi hajtani az visszajövist, tehát olyankor sokkal keminyebb habok
 jűnek és olyankor filelmes, noha az nem mindenkor esik. Ilyen formán
 penig egisz Felső-, Alsó-Frisia, Emd tartománya, Hollandia, mind oly
 gondnal tartatnak az tengerpartok. Az nagy töltiseken mindenütt ország-
 útja vagon. Nem rigi üdőben egy darab földet úgy el borított az víz,
 hogy már most azt mind hajókkal járják. Szántalan sok nip veszett oda.
 Azmi penig illeti az magunk vásását, hogy az Albis vizin az tengerre ki
 irkeztünk, ott balkéz felől egy Venerog nevű fövény halom vagon,
 annyi sziget, azhol mivel az Albis vize igen szilesen foly be az tengerben,
 annak folyása is megmozgatja az tenger vizit, és mikor oda irkeztünk,
 erős szél fűtt szemben reánk, [áthúzva: *vehünk*, a mint először írta.] és
 az tenger vizét nagy habbal verte arccal az Albis vizire, és igen zúgott.
 Ez a helyet az hajósok filelmesnek tartván, igen igykeztének az sziget
 felé, hogy az széltül meg ne bántódnánk, hét avagy nyolc[van] (? !)
 hajókkal voltunk és mikor egyik hajóval keminkedni akarván az hajós az
 szél ellen, az árbofcát az szél ketté[tö]rte. Látván az társa, más hajó
 olyan veszedelmit annak arra [fo]rdulván sebessen, úgy ütközék, hogy
 mindjárt el sülyede, az nagy habok mégis az porond felé ki csapván fél
 oldalt meg akada, olyan sebes szélben nem segíthették hirtelen, mind-
 záltal az embereket ki kapdosván az hajókban, az el sülyedt hajó oda

vesze, az kinek penig az árbocfája eltörék, más hajó után kötvén, el hozák. Mi penig az míg az szél megcsendesedett, m[in]den hajoknak vitorláit mind öszvekötöztik, hogy az szél kárt ne tegyen, és így szüntelen ellenkező szélel nyolcad napra jutottunk így el Herlinga város portusában, ott egy napot kistünk, mert az szélűl el nem mehettünk, jóllehet a[z hajós] [kiszakadva] (Veress E. jegyzete) az ő szegődsígit megvíve, egy batkáig 60 tallért, hogy Amsterdamiig vigyen, onnat azirt Herlingából szekeren másfél nap mentünk egy Staver nevű városban, és onnat által akartunk menni Enchusa nevű városban, de az szél úgy vert akkor is hátra, hogy két egisz milyföldig vetettek az habok egy Medenbelik nevű városban. És így ezeken kívül is, hol az habok az hajón sokkal felyül mentenek által, csak hogy befedve vadnak az hajók, mert csak egy hab is elsúlyeszthetné. Sok fáradsággal Isten kegyelmiből eddig mind hajón jöttünk, az felyül megirt másfél napra [kü]l, azaz 25. napjátúl fogva novembernek tizedik napjáig karácson havának, akkor irkeztünk ide Lugdunumban. Az úrfiát ú Nagyságát jó eg[is]sigben találtuk és holnap immár megindulunk városok-járni, ha Isten velünk leszen. Ez után immár tavaszig semmit nem írhatok KeGYelmeTeK felé, mert messze leszünk és oda menő ember nem leszen, hanem én Istentül KeGYelmednek uram jó egisséget kívánok és adja Isten, lássam jó egissigben keGYelmedet uram, szolgálók keGYelmednek.

Datum Lugduni Batavorum, die 16. Decembris 1627.

G. Do. V^{rae} servitor et pater paratus benevolus.

Ladislaus Czehffey

Külcíme: Generoso domino Stephano Kun de Monostorszeg etc. Domino mihi et fratri observandissima et confidendo. In Transylvania. Ispánmező.

(Eredeti, nagyobb gyűréspecsétjével megerősítve, rothadt, szakadozott állapotban, Erdélyi Múzeum: levéltár Mike Sándor gyűjteménye.)

Velence, 1628 augusztus 28.

Cséffei László [monostorszegi Kún Istvánnak.]

Generose domine et frater mihi observandissime. Servitorum meorum paratissimam commendationem.

Adjon Isten Kgdnek uram jó egissiges hosszú íletet és jó szerencsét.

Kamuti István uram és Kornis János uraméktúl értettem bizonyosan, hogy Kgdet ú Felsige kiváltkippen való dolgainak vighez vitelére

követségben bocsátotta, kívánom Istentől, hogy Kgdet jó egységben meg hozza, az Kgd jó egységig, hogy hallottam, azon bizony igen örvendeztem. Kgdnek eddig levelet nem írhattam, mert hogy messzebb-messzebb kerültünk, nem volt módom az írásban, hanem Hollandiából írtam volt akkori járásunkról. Immár az után valót renddel esmégi megirom Kgdnek, mert napnyugat felől való riszit inkább meg jártuk, mivel útunk is arra volt, sok erős vársi helet inkább mind szigeteken vadnak és az tengerrel felette erősek, hadok pedig az hollandusoknak most is annyi vagyon, hogy akarmely felől legyen ellenségnek, kisék megfelelni, jóllehet az szomszédságokban livő sok változó állapotok miatt, nem próbáltak semmit esztendőben. Irigység nélkül hozzá szólva, annál erősebb országot én nem találtam, az vizekkel oly erős, pinzell bű kereskedő nippel. Egyáltalában Kgdnek bizvást írhatom, hogy ha még más Spinola még harmadik leszen egymás után is soha bizony Hollandiát meg nem holdoltatja erővel, ha szíp szóval nem, mert ez még gyakortabb így törtint, hogy tiz avagy húsz esztendő közben, ha egy erős várat meg vött az spanyol túllők, űk is mindenkor más[t] vöttek, sőt olykor kettőt is megvöttek, az míg amaz egyet nyűtt. Más az, hogy soha ne remiljik azt ugyan, nem is remillik, hogy erővel várat megvehesenek az spanyolok, hanem esztendeig, két esztendeig, három egész esztendeig is alatta fekszik és úgy ehezeti, sőt soha bizony semmiképpen az spanyol ű rajtok semmit nem vehetne, ha az nimetországi pap urak, püspökök, az spanyol táborát nem táplálnák. Az az nemzetség az, az ki igaz hiti mellett pinzít, magát szinte nem kimilli, mint az kik egy órában hütökirt magokat el veszteni nem szánják; mert bizonyosan, el higye Kgd uram, csak az egy város Amsterodam, egy esztendőben 12 millió aranyat kiad az hadakozásra; azt űk nagy bizonyos emlékezetben tartják, hogy csak egy ember jó akaratjából az hadra egyszersmind száz ezer tallért adott.

Summa az, hogy az spanyol királt ha űk uralnák, közel is annyi pinzekben nem telnék adniok, de hogy csak egy városban tizennyolc ezer embernél többet vágatott le hollandust, hogy pápistákká nem löttek, ennek az spanyol Királynak az apja több helyeken az szerint, és így az Isten űket csudálatosképpen (kit magam bűbben beszilhetek meg) szabadította meg abból az igából, mint az Farao insegiből. Immár Zelandiát, napnyugat felől való Frisiát űk bírják, az napkeleti Frisiában egész Embda tartományt űk bírják, az az hogy Európában űk országot birnak. Az tengeren mind az nagy és kisebbik szigetek javát űk bírják, az honnat ű nekik számtalan hajókkal való kereskedések, jövedelmek úgy vagyon. Az napkeleti Indiára az immár nagy erejek által költöztének, ott annyi földet vöttek el, hogy sokkal többet birnak ott az európai földnél; az indiai nyelven kicsinálták az Bibliát és által vitték;

ott erős várakat, várakat ipitettek, oda is hollandus nemzetsiget telepítettek. Az Isten az ű elhatározásokirt űket segíti, neveli bizony elhigye Kgd uram, hogy azoknak hathatóságoknak árnyikában nyugszunk, az mint nyughatunk religiónkban, noha nem vesszük eszünkben, mert ha Európának közepette azok nem volnának, az spanyolnak és az nimetnek mi ellene nem állanánk; oly bű nipe vagyon, nagy öreg erős emberek, hogy én sebul bűebb nipet annál nem láttam. Az más ember földit is most[an] űk oltalmazák, pinzzel az szomszid királyokat segítik, ugy annyira, hogy könnyen elköltenek űk azokra annyit, mint magokra. Az irigysigtűl avagy hizelkedistűl való szólás nélkül irom Kgdnek, az ki igazat akar mondani, más is mondja meg, hogy csak az egy amsterodami portusban az tengeren csak veszteg alló hajót, ksz hajókat, üresek, többet háromszáz öreg hajónál, három három árbocfájút láttam, két helyen ugyancsak Amsterodamban másfél-fél száz, azaz három százat, falkonyt és tarackot olvastam meg, az melyek csak az egyetlen egy városé, ahhoz az többinek köze egy csepp sincs. Ez egisz világon hajónál hasonló ű hozzájuk csak egyáltaljában nincs. Az több erős városi, ugy mint Dordrectum, Enchusa, Stanria, Herlinga, Edam, Horna, kiben ötven-hatvan, kiben száz másfélszáz öreg hajók, sok számatlan egy arbocfájú hajókkal, Zelandiában mi lehet, ott nem voltunk, hanem Bergamopsomban, mely egy fű erőssige és Gyetrudenberg most Breda elleniben víg váras az tengerparton. Errűl való szómat ha Isten engedi, magam beszillem bűebben meg. Onnat Belgiumnak egy részin Flandrián által Ostendára vittak az spanyolok, három generalis livén ecersmind alatta, abba az üdőbe, mikor Basta Erdélyt pusztította, melyet noha az nagy had miatt meg nem segíthettek űk, de az üdő alatt két kerített várását űk is meg vöttik az spanyoloknak, olyat, hogy az egyik is jobb Ostendánál, mert Ostenda csak vár, jóllehet erős, de igen pusztá, akkori romlásatul. Az ű nagyobb akadályok az Breda elvesztésiben is nem volt oly, mint hogy lovas hadat annyit nem szerezhetének, mint az spanyol és messze hamar menni gyalog nipnek nehéz, ha penig űk egymást addig meg nem háborítják, az mig az várat megszállja, akar egy várat vijjon, akar az tábort az után, mind egy az, mert űk körös környűl szállják az várat erős sánccal kastilyokat földbűl csinálnak körűlle, az mint példának okáirt Keyelmednek küldtem az Rupella megszállását az galliai cardinal, mint vjja immár esztendeje vagyon, ez csak gallusok dolga, nem hollandusé. Dunkerkarul indultunk egy este Anglia országára hajón, mert azt környűl az tenger folyja; szíp királyság, három országot bir: Scotiat, Hiberniat, Angliat, az mellett sok apró szigeteket és mind az mi hütünkön vadnak. Nagy erős emberek, mind falui, városi, mind szinte az szászok mi köztünk, egisz Anglia meg az földé is olyan, az falu[n] is cseréppel hiazott kűházak; nagy városi de

nem keritettek vadnak. Az király lakó helye kiváltkippen igen nagy hosszú város, egy Tamesis nevű folyóvíz mellett. Az király ifjú leginy, Károly, első azon az néven, szemben voltunk véle, igen kedvesen említettik az fejedelmet. Ott egy holnapig laktunk, 12 Bütelő havának mentünk be és jöttünk ki 22. napján márciusnak Franciában Cales nevű víg városban. Onnat 29. Martii mentünk Parisban, a francia király lakó helyire. Igen nagy város az Paris, minden házak fekete lapos kövekkel hejazva, Parisban, Angliában is mind ónnal, közönséggel oly igen bú az ón Angliában. Láttam Angliában strucc madarakat és azokkal tartottak egy indiai csudaforma nagy madarat, melynek az kípit Kegyelmednek küldöttem. Parisban elefántot láttam, csak gyermekdedet, az angliai király küldötte vala az összeveszések előtt, az francia királynak, mert most igen vissza vadnak, ugyan annyira, hogy az francia király maga országában livő ugyan maga városát szállotta meg egy cardinal generari-lásával [!], mely város az mi hütünkön vagyon, Rupellat, az kirül feljebb is irtam és immár most az angliai segitsiget küldött az városnak az tengeren, mert Hispania felé az tengerparton vagyon Rupella Franciában. Még azért az ütközet felől nincs hírünk, bizony rút zürzavar lesz, mert az tengeren ütköznek elsőben meg, ha nyerik az anglosok, az városban is be mennek, mert immár örömet oda hajolna az város, de majd kisón esik, mert annak előtte unszolták az anglosok, hogy űk meg oltalmazták, ha oda hajolnak, mivel az cardinal erővel akarja és az király is az pápista hitet közikben vinni. Papi tanács(?), az francia király is igen ifjú, az maga országát rontatják magával, sok apró városokat rontott immár el földig, elhányatja az házait is az mi hütünkön valóknak, az mely helyek erőtlénbek voltak, még azüt erős városok vadnak, ha most ezt megmenthetik esmét lábra kapnak és mi is voltunk abba az táborba, mint vijják Rupellat.

Onnat oztán Rupella alól Burdegalára és Tolosara, Massilián által, esmét az napkelet felől való tenger mellé az ki mediterraneum tengernek hivnak, és azon alá Sabaudiára, Genuara, az mely igen szip város, magának való republica, az kúfala is keritise fejéren meszelve, igen erős város. Mint hogy az török eddig immár felérkezik az tengeren, igen erős városok, várak vadnak az tengerpartokon, szip íratos gályákban sok török rabjok, asiai és afrikai törökök, maurusok. Kegyelmednek az előtt Európának az kepit küldöttem kibül Kegyelmed megintizheti [!]<meg-itilheti> mennyit kerültünk. Jól lehet Hispaniában nem voltunk. Az florentiai herceg nagy emberséggel látá az urfiat, még ifjabb az urfiánál gróf uramnál; az udvarban benn volt szállásunk. Mindenütt az közember is tudja Bethlen Gábort említeni, oly híreket hallottunk, hogy harcot adott Bethlen, nem tudták, mely fele, még is hirit hordozták. Florentiából Senas városára és Rómában jöttünk, ott is az pápa is az cardinálisok

is nagy emberséggel láttak, gazdálkodtak. Onnat által keresztül Loretumra, az olaszországi tenger mellé. Onnat Isten kegyelmiből mind az tenger parton inkább jó uton, szekeren jöttünk Paduáig. Páduból ide vizen jöttünk alá Velencére, az Brenta vizén, mert Sabandiában öszvéren jártunk, mert iszonyú kövek, sziklák fa nélkül, fű nélkül való, hanem rosmarin, spikanard, cipros terem, csak ugyan nem marha tartani való föld, káprákat, juhokat tartanak, az tehenit egy vagy kettő ha vagyon, nihol le cövekkik kertben, úgy kopároz, csak csontja büre. Az rosmarint és afféle apró gazota töviskéket, az puszpánkot számarokra rakják, úgy hordják tüzelni, az kivel fonnyasztják az húst, tyukfival, galambfival ílnek, mert sok, ilyűl sohol nincs, az ki hordaná, fel szöleiben eligendőnek kell tartani, ugyan nyers sok helyen, az jó éhgyomor nyersen is alkalmasint megemiszthetné, az gyermekdid madárkákát. Mindent szamarokon és öszvéreken hordoznak, kereskednek. Csuda, mely szip és igen nagy öszvérek vadnak, hogy száz arany forinton megvesznek egyet, minden kereskedők azt terhelik, egyik tartománybul az másikban hordanak, az mi hol szűk. Az előtt mely híreseknek hallottam lovakbul, ugy vagyon szip lovak, erős nagy lovak vadnak, de űk is az barbariai lovat kedven tartják, azaz az török lovat, de bezzeg a' fejedelem istállójához (hizelkedés nélkül) egyet sem hasonlítok egy általjában; más az, hogy az ilyen gyenge török lovak az ű kezeknél egy hétig ippen nem maradna, az mint az lovat kinozzák, bolond ugrásra, felugásra tanitva tanitják. Nekem nem tetszik, azt mondják, hogy az felugás igen hasznos, mert ha az ellensig űzi és közel iri, meg rugatja vélle. Immár Kigyelmed itilheti, ha könnyű gyors ellensig űzné, mennyit használna. Kigyelmednek uram ez utan is irhatok Bécsbül, ha Isten engedi. Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek és adja Isten, hogy lássam jó egissigben Kegyelmedet.

Költ Velence városában, 28. napján Augustusnak 1628. esztendőben.

Generosae Do. mi vrae

Servitor paratus et frater benevolus

Ladislaus Czéhffey m. p.

Kegyelmed uram megbocsássa az mint az papiroson az levél írásom esett; viletlen így rend nélkül
(Eredeti, sajtókezü, Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára, Mike Sándor gyűjteménye)

A két utazási levél folytatásosan, szinte útirajz-érvénnyel kapcsolódik össze. Amit e levelekben a katolikus spanyolok ellen küzdő protestáns Németalföldről olvasunk, azt csak

Csombor Márton foglalta össze ékeőbb szemléletességgel a század elején az *Europica varietas* egyik fő fejezetében; Cseffey csakugyan az ő jó utóda. Cseffeyt Velence és Itália díszletei között is változatlanul a Hollandia iránti csodálat foglalkoztatja, a legérdekesebb látnivalók és kalandok (a vízzel borított földek kiszáritása, az apály és a dagály, a tengeri vihar és a hajótörés) ugyancsak holland földön kerültek elé és történtek meg véle. Angliáról és Franciaországról szólva tárgyyszerű ugyan, de szűkszavú is, itt most csak Pálóczi Horváth szintjét éri el, Csombortól elmarad messze. Itáliához és Velencéhez csupán a hosszú levél vége felé érkezik el, s fájdalomosan vázlatos marad. A török ellen megerősített Genováról még van szava, Firenzéről ellenben – ahol pedig a hercegi palotában laktak – semmit nem mond. (Holott még a magát híresíteni akaró Csombor Márton is szükségét érezte egykor, hogy ifjúkori disputációjában azt hazudja: járt Firenzében, és ott a hercegi régiséggyűjteményt is felkereste . . .) Siena, Loreto, Padova s Róma megint csak néma városnevek. Ezekről bizony a nem útleíró Szenci Molnár Albert utazási emlékei is többet mondanak valamivel. Még szerencse, hogy a körültekintő Veress Endre a pontos vatikáni kémjelentésekből kimásolta a Bethlen Péterekre vonatkozó megfigyeléseket, s ezekből tudjuk, hogy az ifiak 1628 augusztusának elején Rómában nemcsak Orbán pápát keresték fel, hanem látták „le cose più notabili così antiche, come moderne di questa città”. A Hollandiát elragadtatottan ábrázoló Cseffey nyelve Velence említése után mégiscsak megoldódik. De persze nem a paloták, szobrok, képek, templomok, komédiák, kurtizánok kötik le érdeklődését, hanem a tehén-, a kecske-, a szamár- és az öszvértartás körülményei, a tehének pányván való legeltetésének módja, a madárevés, a lóidomítás. Igaz, ez a két levél férfit embernek íródott, a címzettet az ilyen dolgok érdekeltették igazán. Ámde Velence város-csodája Cseffeynek anyjához címzett velencei leveleiből sem tündöklük elő. Cseffey László tiszta magyarsággal és nagy kedvvel írt pompás utazási levelei-

ben is megmarad Bethlen fejedelme hűséges puritán familiárisának: derekasan oltalmazza magát a pápista színezetű spectaculumoktól és a feslett, rút komédiáktól – a mindezt örökkön megtestesítő Velencétől.

Az ékszer-város Velence szépségének Pandóra-szelencéjét a magyar régiségben csak Rimay János merete feszegetni finom rímek ötvösmunkájával, de Bethlen Miklósig kellett várunk, míg végre kipattanhatott buja pompájában.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

IFJÚSÁGI REGÉNYEINK VALÓSÁGVISZONYA

A vizsgálódás egyetlen célja fél évtized (1972–1976) ifjúsági irodalmának regényinformációit szembesíteni a valósággal. Ezt aligha lehet megtenni anélkül, hogy adóssága ne maradjon a szándéknak. Ezért hadd álljon mentségül előljáróban, hogy a választott időszakban közel száz új magyar regény jelent meg a tíz-tizennégy évesek számára, és akkor is félszáznál több regényről illene-kellene szólni, ha a tanulmányíró lemond az ez időben megjelent történelmi regények műltszemléletének és a science fiction körébe tartozó néhány mű jövőképek megítéléséről.

Nem kevesebbről, mint a regény legfontosabb művészetontológiai elvének érvényesüléséről ejtünk szót, ha az egyes művek valóságviszonya kerül érdeklődésünk középpontjába, bár a kérdéseink ilyenkor tűnnek mindennapi egyszerűnek. Ilyesfélék: Mennyi az emberi, tárgyi hitelessége, életszerűsége ezeknek a regényeknek? Miféle életbeli mintákat, magatartásmodelleket közvetítenek? Teljes és pontos-e a társadalomképük, vagy éppen csak háttérkép a maga valóságzegénységében? – Végül is a legfontosabb az, hogy mit ér művészileg, társadalmilag ez a regénytermés. A válaszadás során egyet

biztosan nem tehetünk: a mérce nem kerülhet alacsonyabbra, mert most ifjúsági irodalomról van szó.

Elsősorban „a regénytől várjuk, hogy a jelent ábrázolja, ennek révén nekünk beszéljen, rólunk szóljon; ábrázolja, hogy élünk, cselekszünk, gondolkodunk, milyen a beszédmodorunk, milyen a tárgyi, emberi környezetünk”.¹ – Az 1972 és 1976 között megjelent ifjúsági regények többségének regényideje a jelen, pontosabban a hatvanas–hetvenes évek. Ez így önmagában azonban csak félig-meddig dicséretes. Sok regény adós maradt az említett esztendők modellszerű intenzív teljességének ábrázolásával, ezért nem is egészen róluk szólnak. A jelenhez való kötődés szándékáról azonban még így is beszélhetünk. – A már múltnak vagy még csak „félmúltnak” nevezhető évtizedek jobbára olyan művekben jelennek meg, ahol tetten érhető az író, amint önéletrajzi élményeket regényesít. Ezek alapján véve erősen informatív jellegű élmények a befogadó gyerek számára, aki általuk bejáratos lesz egy soha nem ismert valóságba. Az átadott élmények ugyanis mindig szorosan kötődnek egy társadalmi réteghez, miliőhöz. – Az 1920-as évek egyetlen regényben jelennek meg. (Kárász József: *Árva madár*) A harmincas évekről már több regény ad számot a gyerekek szemmagasságából. (Csernai Zoltán: *Csukák, harcák és rosszcsontok*; Grandpierre Lajos: *Jancsi visszavágyik*; Mészöly Miklós: *A fekete gólya*; Mezei András: *A svédcsavar*) Alig néhányan idézték meg a háborús esztendőket. (Bakó Ágnes: *Fekete szivárvány*, Csontos Gábor: *Galambsziget*, Fehér Ferenc: *A kőkecske titka*, Martonné Homok Erzsébet: *Gyuri bácsi*) Ha Varga Domokos nem írta volna meg a *Fiúkfalvát*, Megay László *A foglyot etetni kell* és *A nagyfülü krokodil* című regényeit, akkor a háború utáni esztendőket akár Hárs László hitbizományának is nevezhetnénk. Új könyvével (*Mi is voltunk gyerekek*) tetralógiává alakult a *Majd a gyerekekkel* kezdődő

¹ *Társadalmi valóságunk képe mai prózánkban*. Írták: Béládi Miklós, Czine Mihály stb. Jelenkor, 1977. 7–8. sz.

regényciklusa. Az ötvenes években csak Kiss Dénes történetei játszódnak (*Az utolsó indián nyár, Súlyomidő, Mondd a falaknak!*) és Magyar Katalin lányregénye, a *Hej, Krisztina!*.

A gyermekvilág társadalmi helyének megítélésében kétféle szemléletmód körvonalai tűnnek fel az irodalomban. Ez a kettősség nincs következmények nélkül. Az ifjúsági regény valóságábrázolásának kétféle útját egyengeti.

A gyermek és a gyermekvilág ábrázolása sohasem volt az ifjúsági irodalom privilégiuma. Talán elengedő, ha néhány véletlenszerűen kiválasztott példával hivatkozom Dosztojev-szkij kamaszára (*A kis hős*), Csehov negyedszáz novellájára (*Aludni szeretnék, Ványka, A szökevény* stb.), Robert Musil regényére (*Törless iskolaévei*); megemlíthetem Ajtmatov *Fehér hajóját*, Golding könyvét (*A legyek ura*), a mi Móricz Zsigmondunk *Árvácskáját* vagy Sánta Ferenc szép novelláit az *Isten szekerén* című kötetből. A kétféle szemléletmód nyomai az irodalom egészében jelen vannak: 1. A gyerekvilág elidegeníthetetlen része a társadalmi valóságnak, az egész és a rész dialektikus kapcsolatlehetőségei jellemzik a viszonyt. (Móricz *Árvácskájának* nem adhat menedéket valamiféle külön gyermekvilág. *A Fál utcai fiúk* a századvég polgári liberalizmusának soha meg nem valósult, de igen szép eszméit próbálgatják érvényesíteni a maguk nagy kalandjában; és anélkül, hogy tudnák, eljártsszák a kor egyletesdíjének paródiáját.) – 2. A szemlélet másik variánsa: A gyerekvilág valami önmagából megértendő, csupán életkori sajátosságoktól meghatározott saját törvényű világ. Társadalom a társadalomban. Szigetféle, ahonnan és ahova ki- és bejárásuk van a másik világhoz tartozóknak, de csak azért, hogy statisztáljanak. Ez a fajta gyermekvilág a nem ifjúsági irodalomban gyakorta szerepel jelképiséggel, „örök emberi” jelentések kifejezőjeként vagy úgy, mint az ún. őszinteségélmény lehetőségzférája. Az utóbbiról van szó a legújabb magyar próza fiatal nemzedékének írásaiban. Asperján, Csaplár, Császár, Csörsz, Czakó, Esterházy, Marosi, Nádas és Vámos Miklós a kamaszhősök irodalmát teremtgetik. Az

ifjúsági regény műfaját azonban mindeddig messze elkerülték. – A másodikként említett szemlélet, bár vitathatatlanul értékes műveket is hozott már létre (ilyennek tekinthetjük Vámos Miklós *Kisfiúk és nagyfiúk* című novelláját), az ifjúsági irodalomban veszélyforrás. Egyik komoly oka a valóságsszegénység tüneteinek. Beszűkült regényvilágot teremt.

A szemléletmód másfajta vétke az, ha olvasói életkorára apellálva az író leegyszerűsíti a valóságot, és létrehoz egy „egydimenziós” világot képletszerű figurákkal, kiszámítható történetekkel, hamis helyzetekkel. Az ifjúsági regény társadalomképe „nem lehet gyerekes, csak teljes és pontos. Gyermekszemmel, de nem gyerekésszel! Az író nem veheti komolyan a társadalomkép leegyszerűsítését. Hiszen a fejlődő gyermekolvasók világképében éppen az egyszerűség fokozatos meghaladása a cél”² – írja Trencsényi László. Ha példáival olykor vitatkoznék is, ebben egyetértünk.

A vakáción innen, a vakáción túl

(Kaland és mindennapiság)

A valóságsszegénység egyik tünetének a vakációfétist látom. A vizsgált regények mintegy harmadának (19) – és éppen a leginkább jelenhez kötődőknek – ideje, színtere a vakáció. (Alaksza Tamás: *Egy utas eltűnt*, Bálint Ágnes: *Hajónapló*, Burkus Valéria: *Irány a tenger*, Csukás István: *Nyár a szigeten*, Demény Ottó: *Révfi:löpi nyár*, Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, Galabárdi Zoltán: *Hetvenkedők*, Halasi Mária: *Kölcsönként szülők stb.*;) – Ha ezekben a regényekben nem sűrűsödik maga a teljes élet, könnyen sugallhatnak olyasféle gondolatokat, hogy a vakáció maga az élet, a vakáción innen és a vakáción túl szürke és unalmas a lét. Márpedig a vakációs

² Trencsényi László: *Kell a tigris*. Könyv és Nevelés, 1975/6. 244.

regények jelentős része igen könnyű kézzel megoldott, nem-igen jellemző rájuk a totalitásigény.

„Istenkáromlás visszasírni a múltat, de egyre gyakrabban jutnak eszembe gyermekeimmel a tegnapi szegénység előnyei – írja Mezei András. Az utca tetőtlen otthona. A tér. A szabad közösség, amely akkoriban keményre edzett, szívóssá alakított. Mert hol is tanulhattam volna meg másutt, milyen iskolában, ha nem a magam bőrén, hogy a gyávaság: szégyen. Nem az a megvert, akit legyőznek, hanem aki fél visszaütni. Aki megfutamodik. Egy egy-egy ellen idegen téren is.”³

– Könnyen megkísértenek bennünket ilyesfajta „istenkáromlások” a vakációs regények olvastakor. *Kalandok engedéllyel és őrzőangyalokkal* – jellemezhetjük őket. Csukás István regényében (*Nyár a szigeten*) a robinzonádot szülői munkaközösség készíti elő, majd kíséri óvó-féltő szemekkel. Galabárdi Zoltán olcsó és hajmeresztő cselekményfordulatokkal megtömött regényében (*Hetvenkedők*) egyenesen a rendőrség szerepel az őrzőangyal szerepében. Burkus Valéria könyvében (*Irány a tenger*) a szülői védnökség még egy autólópás izgalmaihoz is hozzájuttatja a gyerekeket. Kár, hogy mindez ironikus felhangok nélkül ábrázolt a regényekben. Bevallhatjuk, még a sietősen, vázlatosan megoldott művek is figyelmeztetik a felnőttet: Sok-sok „üvegházi növényt” nevelünk a jövőnek. Erőfeszítésből, önállóságból „felmentettek”.

A lektür-szinten megoldott „vakációs regények” történeteiben furcsa módon keverednek a romantika és a detektívregény kellékei. Alaksza Tamás regényének sebhelyes arcú idegenét és a tengerparti sziklahasadékot mint rejtekhelyet feltehetően az előbbiből; az olyan fordulatait, mint a vonat-kisiklatás és a gyerekeket kloroformmal elaltató bűnöző, pedig az utóbbiból kölcsönözte. (*Egy utas eltűnt*) Csukás István egyik regényét (*Vakáció a halott utcában*) egyenesen gyermekkriminek nevezhetjük.

³ Mezei András: *Az öröm futása*. Bp. 1973. 38.

A vakációs regények egy részében szétvált a kaland és a mindennapi élet. – Csukás István *Keménykalap és krumpliorr* című regényének egyik jelenetében a kamasz fiúk fel szeretnék vidítani egy beteg társukat. Tervezgetés közben így töprengenek:

„Mit szólnátok ahhoz, ha mindennap íránk neki egy levelet? Miről? – kérdezte Marci meglepődve.

Hát . . . folytatta Jóska. A nap eseményeiről. Az iskoláról, az órákról, a szünetekről . . .

Szerintem ezzel csak súlyosbítanánk az állapotát – mondta Süle. Mindennap azt olvasná, hogy Jóska felelt, Marci nem felelt, Karcsi az ablakon bámult kifelé a szünetben.”

Sziszüphosz mítosza gyermeknyelven. A regény gyerekhőseit csak a tavaszi szünet rántja ki a gondból. Nyomozhatnak az állatkert elrabolt görögteknőcei után, titokzatos padlásra juthatnak, menekülhetnek a csatornán át, van autós hajsza és titkos írás angol szavakkal. A romantika kalandregényeit is megszégyenítő véletlenek sorából építkezik a cselekmény.

A mindennapiság eltűnésével e regényekből többnyire eltűnik a kor, a társadalom, de még a család is. Nem jelent közeget, motivációs rendszert. (Megjegyzem, éppen ezekben a regényekben található meg nemegyszer naptári pontossággal a történés ideje.) A „vakációs regény” társadalmi érdeklődése és valóságűsége látszik a legkevésbé megnyugtatónak és kielégítőnek. És bármilyen kalandosak is ezek a könyvek, az igazi feladatokat tartogató, pozitív hatású nagy kalandoknak is hűjával vannak.

Életdarabkák a gyermekmagányból

A legtermészetellenesebb és legkétségbeejtőbb magány a gyerekeké. Sajnos valóságos jelensége a mi társadalmunknak is. (Az okok közismertek: tartalmas emberi kapcsolatok hiánya a családban, válások, gyerekek nevelőtthonban és szökésben.)

Mai ifjúsági regényeink között alig akad olyan, amelyben valamiképpen ne esne róla szó, még ha az egész történet nem is magányra hangolt.

A gyermekmagány sokféle lehet. Árnyalatai és fokozatai is vannak: 1. egyedül a családban, perifériáján a gyerekközösségnek; 2. egyedül a világban. – Az első művek sorát idézi fel (Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, Demény Ottó: *Révfülöpi nyár*, Halasi Mária: *Egyszer csak csöngetnek*, *Kölcsönként szülők*, Kántor Zsuzsa: *Karcsú tornyú vár*; *Szerelmem, Csikó*; Lányi Piroska: *Csukott könyv*, Márton Klára: *Element a vonat*, Mirnics Zsuzsa: *Ellopott csillagok*, Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*), a második kevés számú, de figyelemre méltó művet (Thiery Árpád: *Hosszú szökés*, Márton Klára: *Tessék engem elrabolni!*), és velük együtt felidéződnek a magány feloldási kísérletei (Varga Katalin: *Barátom, Bonca*; Petrovác István: *Tavaszi Óbudán*, Nagy Katalin: *A világ legrosszabb gyereke*).

Ha Nagy Péter nyomán regényeink körében élünk a jungi tipológiával, mondhatjuk, hogy a gyermekmagány mint téma inkább az introvertáltak nevezhető regény eszközeit kívánja. Ha az író nincs birtokában ezeknek az eszközöknek, vagy nem mer hagyatkozni rájuk, akkor a magány külső jeleinek és okainak halmazati büntetésig való fokozásával sem juthat el a belső történések hiteles ábrázolásához. Lányi Piroska a *Csukott könyv* című regényében szinte az abszurditásig halmozza a szerencsétlenség okait. A lányregény főhősének anyja a harmadik házasságát köti, nagyanyja SS-tisztel szökött nyugatra, a dédnagymamája szociális otthonba kerül. Dániel Anna lányregényének konfliktusa akár tragédiába is illik. (*Hiányzik Szecső*) Gimnazista hőse rádöbben, hogy anyját húsz éve felelősség terheli egy tizenhét éves zsidófiú halála miatt. A bűnös-sel képtelen egy fedél alatt élni, megszökik. A konfliktus motiválatlanul kibontott, se végigvinni, se megoldani nem tudja az író. Így hát elejti.

A gyermekmagány líraian szép belső történetét Márton

Klára írta meg. Első könyve (*Element a vonat*) még igen keveset ígért. A második mai gyermek- és ifjúsági irodalmunk egyik legszebb darabja (*Tessék engem elrabolni!*). – A kórházban „felejtett”, gyermekotthonban nevelődő Misi apára, anyára vágyik. Kiszemel magának egy jólelkűnek látszó asszonyt, és levelet ír neki: „Tessék engem elrabolni!”. Ez a regénykezdet. Maga a történet a várakozás. A regény érzelmekről és érzelmekhez szól, érzelgősség nélkül. Ezért olyan szívszorítóak a kislány álmái:

„... találkozna valakivel, aki idegen, megkérdezné tőle: Kislány, merre van a tanárháza? Vagy azt: Hol laknak Kovácsék? Kisék? Nagykék? – Még akkor is jó lenne, ha nem tudna válaszolni. Talán az idegen azt mondaná: Nem baj, keressük meg együtt azt a házat!”

A lírai ritmusú könyv regénytechnikailag is igen jól megoldott. Természetesek és lélektanilag indokoltak a valóság-álmok-képzelt váltásai. Talán egyetlen hibája a regénynek, hogy a boldog vég érdekében az író túlságosan idillien szövi össze a véletleneket. Thiery Árpádnak is vannak eszközei ahhoz, hogy érzékeltesse kamaszhőseinek magányát: a szorongást, a félelmet, a pillanatok bizonytalan örömét (*Hosszú szökés*). – Somogyi Tóth Sándor regényét (*A gyerekek kétszer születnek*) külön hely illeti a témakör regényei között. E könyvben a nem tipikus, hanem patológikus gyermekmagány jelenik meg. Az első szerelem és az első csalódás belső történeteit, lélektanilag is pontos rajzát Kántor Zsuzsának és Mészöly Miklósnak sikerült rögzíteni (*Szerelmem, Csikó; A fekete gólya*).

A gyermekválságokat bemutató művek különösen beszűkített miliőben játszódnak. Ennek jelzéseként néhány tény: az anya csillagász, az apa professzor (Mirnics Zsuzsa: *Ellopott csillagok*); idegenvezető az anya, az apa külkereskedő (Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*); rádióbemondó a mama, filmes a papa (Kántor Zsuzsa: *Szerelmem, Csikó*); az anya tanár, a mostohaanya háztartásbeli, az apa orvos, akit a regény

minden pillanatában „Kerekes doktornak” hívnak (Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*).

A felnőttek alakjai a regényekben általában halványak. A felnőttvilág ábrázolásában jellemző a kényelmes, sémákban való látás. Ilyen a családi fénykép: zord apák és hisztériás, fejfájós, altatót szedő anyák. Az iskolai katedrán Makarenkókat vagy Rettegett Ivánokat látunk. A felnőtt-gyerek kapcsolatok motiválatlanok. A gyerekek szövetségesei a különcök, a jópofáskodók vagy az öregek. Többnyire a különc öregek, mint Gerzson (*Element a vonat*) vagy Vince (*Révfülöpi nyár*). Csak Varga Katalin szép könyvében (*Barátom, Bonca*) motivált és pszichológiailag magyarázott a különcökkel való kapcsolat. A barátkereső Bence számára a különcök (a festő, a Madaras Bonca stb.) a normális felnőttek. A „boncaság” az emberség jele bennük. A többi felnőttre Bence úgy csodálkozik rá, mint Saint-Exupéry kis hercege: „Milyen furcsák a felnőttek!”

Az emberi és tárgyi környezet rajzával néha kiköppen az idő, és olyan paradoxonokat hoz létre, mint Halasi Mária könyvében. Az *Egyszer csak csöngetnek* az író szándéka szerint mai gyerekekről szól. (Farmerbolondéria!) A probléma is valóságos: a nyomorék testvér miatt mellőzött, meg nem értett gyerek magánya. Csak sok a hamis részlet! Bántóak, bármennyire is apróságok. Példaként: A béna kislány képzeletében megelevenednek a szoba tárgyai. Ezek a tárgyak nem a mát, hanem a harmincas–negyvenes évek kispolgári miliőjét idézik fel – még a nevükkel is: a csipkefüggöny (Függöny Rózsi), a hamutartó (Herendi Hanna), a kristályváza, a kagylóvitorlás, a gyertyatartók és a politúros komód (Mariska). (A tárgyak megelevenítésének módjában nyilvánvaló az Andersen-hatás.) A lányregény bizalmasának szerepkörében a házvezetőnő szerepel. Az ő fegyverzete: „tollseprű, partvis, lapát”. (Ahol telik házvezetőnőre, telik porszívóra is!) A hatéves béna kislánynak szereshető legnagyobb öröm, ha játszik neki a cigányprímás. A múlt században Johanna Spyri írt hasonló témájú lányregényt (*Heidi*), ami nem kevésbé szentimentális, de hűségesebb a maga valóságához.

Kamaszok teljes világban

Jelentős művek csak a személyiség egészét megmozgató élményekből szülehetnek. Az ifjúsági regény sem kivétel. Annyira nem, hogy bizonyítani sem szükséges. Mint ahogy azt sem, hogy a tárgyiasítás során a legigazibb élményeknek is esélyük van arra, hogy tönkremenjenek. Az élményen túl az életanyaggal szembeni távolságtartás nélkül sincs igazi epika. Ezt a kellő érzelmi, gondolati fölényt és távolságot az ifjúsági író számára maga az idő is megteremti, hiszen az irodalomtörténet tanúsága szerint az ifjúsági regény legjobb darabjainak élményanyaga (a *Tom Sawyer kalandjaitól a Légy jó mindhaláláig* és tovább) rendre az író saját gyermekkorából való. Ez a hasznosnak látszó belső átfutási idő azonban ahhoz is pontosan elegendő, hogy nagyot fakítson, szürkítsen, torzítsa a gyerekkori élményeken. Ezt csak az életmeghatározó, életkísérő élményekkel nem teheti. Mezei Andrásnak vannak ilyen élményei. Úgy tűnik, érdemes részletesebben elemezni a belőlük született ifjúsági regényt.

A *svédcsavar* élményanyagként és regényinformációként Mezei gyerekkori sorsélményeiből tartalmazza csaknem mindazt, amit lírája és esszéi. Csak arról nem beszél, amihez a gyerekolvasónak még nem lehet lelki teherbírása. (A tragikum mértékére általában ügyel az ifjúsági író.) Az újabb magyar ifjúsági irodalomnak ez a líraian szép és egyben egyik legkülönb könyve önéletrajzi jellegét megtartva folytathatatlan. Következne ugyanis a gettó és a túlélés gyötrelmei. A történelem szétválasztotta a gyerekeket is „kabátomra sárga csillagot, gyermekpajtásom karjára pedig nyilaskeresztes szalagot erősítve” – olvashatjuk a *Hol voltam gyerek* címmel írt esszéjében. (29.) Az említett írásban az író ifjúsági regényének minden motívuma fellelhető. Sűrítve, emlékek diribdarabjaiként, regényre várón: színhelyek, élmények, emberek. (A Rózsa utca 18/b.; az udvar teli gyerekfütytel: kék-lila-kék. A kamasz könyvélményei: Big Bill, Kockás Pierre, A colt királya. – A

herflizés. — „Spíró Marika átkozottul jó loknijai.” — Az apa alakja, aki Chagall álmodó szemű, szomorú hegedűseinek rokona.)

„Valami varázsszer kellene — írta —, visszafiatalodni egyetlen napra a Rózsa utcához. Kicsinek lenni nem csupán lélekben, de szemmagasságra is, hogy úgy láthassam a régi házat, a régi utcát.” (22–23)

A kamaszok szemmagassága egy olyan naivitást jelent Mezei ifjúsági prózájában, amit nem tévedésből és szerénytelenségből érez Chagalléval rokonnak. (61–62) Akkor is eszünkbe jutna a látásmód és motívumok rokonsága, ha erről egy sort se írt volna. A képelmények mellett megerősít ebben bennünket, ha a festő prózáját is olvassuk, különösképp a gyermekkorról szólót.⁴

A modern magyar regény körében Mezei ifjúsági könyve ritka és kívánatos erénnyel bír. Legalább annyira szociográfikusan valóságelemző, mint amennyire pszichologizáló. A cselekmény egy „svédcsavar” és következményei körül bonyolódik. A következmények: a Krajcár vendéglő betört kirakatablaka; továbbá: hogyan próbál három nap alatt száz pengőt előkeríteni jóvátételként a pesti gaminek mezítlábos közössége, nehogy az utcára kerüljön a vendéglős házából egy kis társuk, éppen a tettes.

A kamaszokról szóló történetnek — a regény legjobb hagyományai szerint — az író úgy festi, rajzolja a díszleteit, hogy egvúttal jellemeket is fest. A regény korhoz köthető valósága az 1930-as évek fasizálódó Magyarországa. Ez több a regényben, mint háttér. Mezei hősei — felnőttek és gyerekek — benne élnek ebben a nem éppen kívánatos társadalmi valóságban. Részei egy térben és időben szorosan körülhatárolt világnak.

Korhoz köthetően teljes világ regényben csak a lényegre utaló pontos részletekből épülhet fel. Tárgyak, élettények, arcok és mozdulatok szociográfiailag és lélektanilag pontos

⁴Chagall: *Életem*. (Ford. Beke Margit.) 2. kiad. Bp. Gondolat, 1971.

rajzából. Mezei didaktikusan három mondatot se szán az egész regényben a fasizmusra. De Krajcárnak, a kárvallott vendéglősnek nyilaskeresztes jelvénye van, körülötte pedig ott van az óvatosság és a félelem a lelkekben, a levegőben, de még a gyerekek ösztöneiben is. Közöttük is akad már olyan, akit a „főtestvér” megfertőzött. Ez a fiú képzeletének egy rossz játékában már így látja magát: „... pisztolytáskája van. Zöld inge. Antantszija.” A regény világában jelértékkel bírnak a dolgok. Emberi, társadalmi, etikai tartalmak hordozói. Lehetnek ellenszenvések, félelmet és bizalmat is kiválthatnak. Mindig valakinek a szemével látjuk őket, ezért a legstatikusabbnak tűnő képek is filmszerűvé lesznek, mint a vendéglős lakásának leírása abban a pillanatban, amikor oda a viciné – a tettes Bárdos Gyuri anyja – könyörögni belép:

„Ez volt az ebédlőjük, ovális, kihúzható asztallap, melyet csipketerítő borított. A szublót is telis-teli volt csipkéekkel. Mindenütt díszpárnák. Nagy, széles plüssfotelek. Sehol egy egyszerű, csupasz szék, amire leülhetett volna Bárdosné történetesen, ha Krajcár azt mondja: üljön csak le.”

A kispolgári otthon banális rekvizitumai egy idegen és elérhetetlen világ jelképei. Ugyanennek a jelenetnek a képeit szívszorítóvá tudja tenni egy csipkés zsorzszerű, egy gobelinnel díszített csatos retikül és egy vajsárga, ép sarkú cipő. A némi haladéért könyörgő asszony, aki letaposott kérgű férficipőben és lecsúszott flórharisnyában mossa naphosszat a gangot, kiöltözött és átváltozott.

„Bárdosné talán életében először nem járt sietősen. – Mi van, Bárdosné? Megkérték a kezét? – Nem válaszolt a fászpincéből jövő, meglepett hangra. Borzas asszonyfej bukkant fel a cipője magasságában.

– Meghalt valakije, Bárdosné? – Gódingér előre köszönt neki. S ha már így van, ahogy van, nem bánta volna, ha végtelen hosszúra nyúlik a Rózsa utca, hogy sose érjen haza.”

A jelenet nem hat utánérzésnek, de a gyerekolvasóban is fel-

idézheti József Attila sorait: „... álmában tiszta kötényt hor-
dott”...

Mezei regényében a filmszerű és beszédes leírások sohasem az érdekes dialógusok helyét foglalják el vagy pótolják. Ugyan-
így a belső monológok sem, amelyeknek ennek ellenére igen
fontos szerepük van a könyvben. Ezekben a belső monológok-
ban – a valóság, a képzelet vagy az álom síkján – sohasem egy
önmagából megértendő szubjektum, hanem egy világot is tük-
röző ember vagy embergyerek szólal meg. – A főhős (Gumi)
monológjaiban ott van a harmincas évek minden nyomorúsága.
Felnőttké és gyerekeké. Ilyen az esti imája:

„Add, édes jó Istenem, hogy ne veszekedjenek. Apu hazaadja a pénzt
rendesen.”

Az álma pedig:

„Gazdagok leszünk. Nem kell albérlőt tartanunk. Nyitunk egy fagyalt-
üzletet a Ligetnél. Nem is hangzana rosszul: Gumi, a fagyaltos.”

Képzeletében feltűnik egyszer ezer pengő. Így tervezget:

„Száz pengő Krajcáré. Kilencszázat meg hazavisz a Rózsa utcába. Le-
teszi a szobaasztalra: Nincs több veszekedés a pénzen.”

Az író gyerekhősei nem éppen gyerek gondjaikkal együtt is
vidám kamaszok. Sőt: Mezei András olyan humorral ábrázolja
őket, amit ifjúsági regényben jó tíz éve Mátyás Iván jóvoltából,
A locsolókocsi megjelenésekor élvezhettünk utoljára.

A regény egészében is érvényesül a filmszerűség. Váratlan
vágásokkal peregnek a jelenetek. Kapcsolatuk egy ideig lineá-
ris, aztán egyre inkább időbeni egymásmellettségről van szó.
Tartalom és forma kapcsolata mindvégig természetes. Egységü-
kön repedés se esik. A lineáris cselekményépítést szükség-
szerűen váltja fel más, hiszen azt a bizonyos száz pengőt a
szétszéledő gyerekek válogatott ötletekkel egy időben sok
helyen keresik. (Az Angol Parkban, a Ligetben, az Izabella
téren, a Rákóczi úton. Akárcsak *A Pál utcai fiúk* vagy a

Csutak-könyvek világa, *A svédcsavar* regénybeli tere is térképre rajzolható.)

Mezei tiszteli serdülő olvasóinak igényeit: a regény a gyerekek fölényes erkölcsi elégtételével zárul, valamint cselekményes, izgalmas. A történet feszültségét konfliktus adja, aminek gyerekekessel is felfogható, komoly tétje van.

Fehér Ferenc Mezeinél kevésbé tiszteli a serdülők cselekményességgel és feszültséggel kapcsolatos letagadhatatlan irodalmi igényét. (Az igény letagadhatatlanságának oka, hogy a pubertáskor fázistipikus érdeklődésének egyik tünetéről van szó, amit ifjúsági irodalmunk inkább túlszolgálni szokott.) *A kökecske titka* című ifjúsági regény megírásával a jugoszláviai magyar irodalom jelentős alkotója azonban legfeljebb bocsánatos bűnbe keveredett kamaszkorú olvasója előtt, aki a regény végére érve feltehetően fel is oldozza.

Fehér Ferenc költő. Lírai regényének jeleneteit úgy komponálta, mintha költői képekből építkezne. Regényt írt, de az egészben és a részletekben költőiség van. A részletek nemhogy híjával lennének a feszültségnek, de néha már drámai az intenzitásuk. Az egész műnek azonban nincsenek olyan pillérei, amelyek megtarthatnák a feszültségívet. Az tulajdonképpen igen paradox, mert a regény ilyen célra igen jól bevált motívumokra épül: titokra, kincskeresésre, nyomozásra. A regényben eleinte minden és mindenki készen áll arra, hogy egy indiánregényhez hasonlóan izgalmas cselekménytervet beváltson. (Palackba zárt eskü, elszánt kincskeresők: Saskarom, Kelő Hajnal, Fekete Bölény.) Végül is minden bizonnal kikerekedne ebből a nagy kaland – a törökök által elrejtett mesés és mesékben élő kincs nyomában –, ha a regényidő nem 1941 márciusa volna, azaz kincskeresésre Bácskerepesen teljesen alkalmatlan. Fehér Ferenc nem tartozik azok közé, akik alább adnák a valóságnál. Hősei meg-megpróbálnak a monda és álmaik kincse nyomába szegődni, de a valóság nagy útonálló. Meg-megállítja, elhalasztatja – szinte napról napra – a nagy vállalkozást. A kincsről, amit majd a szegényeknek adnak,

egyre inkább csak a visszatérő álmok és a képzelet síkján esik szó.

A gyerekek találkoznak a háborúval. Bár a tragikum mértékére Fehér Ferenc is vigyáz – hamis hangok és romantikus véletlenek nélkül –, pontosan ábrázolja a „minden megtörténhet” bizonytalanságát: ahol a felnőttek félnek, a gyerekek egészen védtelenek. – Az író nem egyszerűsít. Így a háború világa bonyolultabb annál, hogy a gyerekhősök eligazodjanak benne. A kiskamaszok inkább csak érzékelik, mint értik azt, ami történik, és amit tesznek. Sebesült menekülőt mentenek meg, titkos küldetéseket teljesítenek. De nem érhetik fel gyerekésszel, hogy egyszer-mászor nagyobb hősök voltak, mintha rátaláltak volna a kőkecskére, törött szarvában pedig a kulcsra, ami a kincses ládát nyitja. – Mennyivel több hitele van a szituációk ilyen ábrázolásának, mint amikor Hárs László gyerekhősei háborús bűnösöket, spekulánsokat és szabotőröket üldöznek forradalmárt megszegyenítő tudatossággal. – Nem kevesebb hitele van a regény megoldásának. Az igazi kaland az igazi gyerekeknek a „kőkecske” lett volna. Nem is mondanak le róla. A regény végén Bice, a főhős levelet kap:

„És tudatom továbbá, hogy itt is kenyérjegyre eszünk, és már nótát is szerkesztettek, hogy korpacipó, facipő, kell-e ennél szebb jövő! . . . A Gubát is tiszteltetem meg a Bizsit. A kőkecskét egyszer úgymis megtaláljuk. Egész biztosan. Üdvözl: Veréb.”

Csontos Gábor könyvét (*Galambsziget*) nemcsak háborús témája, de gyermekábrázolása is rokonítja *A kőkecske titkával*. A nem neki való világban – ami bonyolultabb is, idegebb is annál, hogy érthesse – csak érez és reagál a gyerek. (Mint a világirodalomban legelőször *Twist Olivér*.)

Csontos Gábor regényének beszédes világa emberarcú gyerekfigurákból, hiteles emberi és tárgyi környezetükből ke-rekedik ki. Akár az utóbbi évek egyik legfigyelemreméltóbb társadalmi regényének is tarthatjuk a könyvet. – A gyerekek gondolatai és cselekedetei nemcsak életkori sajátosságok által

meghatározottak. A szűkebb-tágabb társadalmi környezet számtalan jelét viselik, ha nem is a homlokukon, de az észjárásukban, cselekedeteikben, érzelmi viszonyulásaikban. Az író egy gyerekcsapat hiteles rajzával egy falu szociográfikus leírását is adja. A nagygazda álmai furcsállt elvárásként jelennek meg gimnázista fia fejében. A tudálékos tanítógyerekekben az „úri-emberség” fitogtatása szinte születési hibának látszik. Csak a német vendéglős gyereket érinti meg komolyan az iskolai németórák „nagynémet” szelleme. A regény legelevezőbb és legfelejthetlenebb figurája Kefe, a bakter sokadik gyereke. Lírai humorral ábrázolt gyerekfigurája odaléphetne Nemeček, Nyilas Misi és a *Tanár úr kérem* gyerekalakjainak méltó utódai közé. Bevallhatjuk, nincs tolongás, ha megpróbáljuk felidézni az emlékezetes, eleven és emberarcú gyerekeket az arctalan, megjegyezhetetlen gyerekhősök hadából. Gyurkovics Tibor, *Rikikije*, Mátyás Iván hősei (Csutak, Omasics, Totyi), Szántó Tibor Csóka Marcija (*Denevér-kastély*), Mészöly Miklós Ádija, Zicskája, Marinkája (*A fekete gölya*), Mezei András kiskamasza: Gumi (*A svédcsavar*), Márton Klára árva Misije (*Tessék engem elrabolni*), Veréb és Dugó Megay László könyvéből (*A foglyot etetni kell*), Margith Jani és Jász Gábor (Gion Nándor: *Postarablók*) és talán még néhányan juthatnak eszünkbe.

A Galambszigeten – Csontos Gábor Robinson-szigetén – eleinte csak úgy van jelen a szigeten kívüli világ, mint Defoenál. A szigetre lépők „magukkal hozzák”. Csontos igen hihetően ábrázolja, ahogy a háborús világ szavakkal, fogalmakkal a gyerekek közé oson, mielőtt igazán megérkezne és agresszíven betörne az autonóm gyerekközösség felségterületére is. A regényben azonban nemcsak a gyerekeken át és a gyerekek szigetéről látunk a világba. A lineárisan kezelt cselekmény egyik erénye a mindennapi élet és a kaland sokszor hiányolt együttélése. Legalább annyira életszerűek a falu képei (a kocsmás szombatok; a templomos, tyúklevéses vasárnapok;

később a megfélemlítettség órái; a présházbeli bujkálások), mint maga a galambszigeti robinzonád.

Maga a „nagy kaland” is a leghétköznapibb és legunalmasabb szituációk egyikéből születik. Főhősünk vakációja az lenne, hogy négy tehenet pásztoroljon a Tisza szigetén. Ezt váltja át nem kis rafinériával Robinson-játékra, valahogy úgy, mint Tom Sawyer a kerítésfestés unalmát mulatságra. Csontos Gábor tudja, hogy meddig játszhat egy ötlettel. Robinsonja kerít magának Pénteket, eszkábálja a házát, szert tesz puska-porra; de szerencsére nem jut eszébe, hogy felépítse a nyári lakot, vesződjön a csónakkal, nem lesz papagája és macskája – egyszóval mindene, amije Robinson Crusoe-nak volt. A szigeten autonóm gyermekközösség éli egyre kevésbé mindennapi kalandjait.

Hadd jegyezzem meg: egynehány jelenet panellé kezd válni háborús témájú ifjúsági regényeinkben. Sebesültek, katonaszökevények, zsidógyerekek megmentése a gyerekek számára tartogatott hőstett általában. Csontos is él velük, mint mindenki más.

Gion Nándor ifjúsági regényének csalétek címe van: *Postarablók*. Az író ugyanis az első oldalon tudatja olvasójával, hogy a postarablásból nem lett semmi. És ezt meg is engedheti magának, hiszen bravúros cselekménybonyolításával azt is a könyvnél tartja, aki csupán egy postarablás körüli izgalmakra éhezett. Csakhogy ő is többet kap.

Gion szembetűnő emberi-írói erényei ifjúsági regényében is ott vannak. Minden történetével az olvasó közösségi lényegére apellál. Ezzel is. Két kamasz fiú a posta telefonközpontjából – ha már a kasszát nem sikerült kinyitani – egy egész éjszakán át irányítja a kisváros dolgait. Beavatkozva a telefonbeszélgetésekbe örömet és álmat adnak egy éjszakára az embereknek. Amikor tudomást szereznek egy éjfélre tervezett gyűjtogatásról és gyilkosságról, gyerekek módján akadályozzák meg. Telefonon mulatságba hívják a városka lakóit. Az utcára csődítik őket. Valamennyiüket beöltöztetik egy mesejáték porosodó

jelmezeibe. „... amíg a mesejáték tart, nem lesz itt semmiféle disznóság” – vélekedik a két fiú. Igazuk van.

Gion regénye jól mutatja a határainkon túli magyar irodalom kettősségét: nyelve a miénk, ábrázolt valósága másoké. Ez különösen a szociografikus hűségű írók műveiben látszik. Gion Nándor is ilyen. Ifjúsági regényének világa teljes és pontos. Egy mai jugoszláv kisváros – minden bizonnyal a vajdasági Szenttamás – filmszerű képével indul a regény:

„Húsvét hétfőjén történt. Az utcákon mindenfelé külföldi rendszámú autók futkároztak, főleg német rendszámú autók, a kint dolgozó munkások mind hazajöttek húsvétra, zúgatták a kocsijukat, és egyáltalán nagy volt a ricsaj, és akkor még Margith Jani is odaállt az iskola elé a tűzoltó-egyenruhájában meg a trombitájával, és fújni kezdte azt, hogy 'Ember, az akarok lenni.'”

És a történet továbbra is ebben a közegben létezik.

Gion regényének van lírája és nem akármilyen humora is. A serdülők lelki motívumairól is sokat tud. „Egyre jobban tetszett ez a postarablás – mondja Jász Gábor a regény elején –, örültem, hogy Margith Janinak eszébe jutott. Erről majd hónapokig lehet dumálni”. A *Postarablók*ban csak más műveinek nyelvi leleményeit és szépségeit keressük hiába. Eltűnik alakjaiban, és kamaszainak használt nyelvén szólal meg. Feltehetően valóság-hűségében teszi.

Az, hogy Gion Nándor, az utóbbi esztendőök meglepetés-szerűen szép és igaz könyveinek (*Virágos katona, Rózsaméz, A kárókatona még nem jöttek vissza*) szerzője ifjúsági regényt is ír, végső soron minden magyarul olvasó gyerek szerencséje.

F. KOMÁROMI GABRIELLA

MAGYAR SZERZŐK IFJÚSÁGI REGÉNYEI

(1972–1976.)

A jegyzék az első kiadásban és könyvalakban megjelent ifjúsági regényeket tartalmazza. A kimondottan gyermek- és meseregények nem tartoztak a gyűjtés területére.

Az impresszum-adatok közül hiányzik a kiadás helye és a kiadó, ha az előbbi Budapest, az utóbbi pedig a Móra Kiadó. Az ún. közös kiadások kivételt jelentenek.

Alaksza Tamás: *Egy utas eltűnt*, 1972. – Bakó Ágnes: *Fekete szivárvány*, 1972. – Balázs Anna: *Történetek Flóráról*, 1972. – Balázs György: *A győzhetetlen Caesar*, 1972. – Bálint Ágnes: *Hajónapló*, 1974. – Barabás Tibor: *Végvári legenda*, 1974. – Berkes Péter: *Utánam, srácok!* 1975. – Bogáti Péter: *Huszárkaland*, 1973. – Bogáti Péter: *A linkostowni csapda*, 1976. – Burkus Valéria: *Irány a tenger*. Bp. – Újvidék, 1973., Móra Kiadó-Fórum. – Csernai Zoltán: *Csukák, harcsák, rosszcsontok*, 1972. – Csontos Gábor: *Galambsziget*, 1973. – Csukás István: *Keménykalap és krumpliorr*, 1973. – Csukás István: *Nyár a szigeten*, 1975. – Csukás István: *Vakáció a halott utcában*, 1976. – Dáné Tibor: *Négy tenger hajója*, 1973. – Dániel Anna: *Hiányzik Szecső*, 1973. – Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, 1974. – Dávid Antal: *Erdély nagy romlása*, 1974. – Dávid Antal: *Háromszék nem alkuszik*, 1973. – Dávid Csaba: *Buda megvétele*, 1975. – Demény Ottó: *Révfülöpi nyár*, 1974. – Fazekas László: *Villantó*, 1975. – Fehér Ferenc: *A kőkecske titka*, 1972. – Fehér Tibor: *A ezüstkardú vitéz*, 1976. – Fehér Tibor: *A félhold árnyékában*, 1973. – Fehér Tibor: *Vasjogar*, 1974. – Fodor Sándor: *A felnőttek idegesek*, Kolozsvár-Napoca, 1975, Dacia. – Földes Péter: *A karvalyos zászló*, 1972. – Galabárdi Zoltán: *Hetvenkedők*, 1972. – Gergely Márta: *Teréz, a kedves halhatatlan*, 1972. – Gion Nándor: *Postarablók*. Bp. – Újvidék, 1972. Móra Kiadó-Fórum. – Grandpierre Lajos: *Jancsi visszavágyik*, 1972. – Halasi Mária: *Egyszer csak csöngetnek*, 1975. – Halasi Mária:

Kölcsönkért szülők, 1976. – Hárs László: *Mi is voltunk gyerekek*, 1975. – Hédervári Péter: *Az óceán foglyai*, 1973. – Hegedüs Géza: *A megalázott Babilon*, 1974. – Hegedüs Géza: *A menekülő herceg*, 1973. – Illés Sándor: *Bakonyi legények*, 1975. – Kántor Zsuzsa: *Kannibálok + (Bogarika + A csodálatos napszemüveg)*, 1975. – Kántor Zsuzsa: *Matekária*, 1974. – Kántor Zsuzsa: *Zenél a Zakariás + (Szerelmem, Csikó + A karcsú tornyú vár)*, 1973. – Kárász József: *Árva madár*, 1972. – Karczag György: *A trónon a harmadik*, 1974. – Kertész Erzsébet: *Csipkebolt Brüsszelben*, 1974. – Kertész Erzsébet: *A lámpás hölgy*, 1976. – Kiss Dénes: *Mondd a falaknak!* 1974. – Kiss Dénes: *Sólyomidő*, 1973. – Kiss Dénes: *Az utolsó indián nyár*, 1972. – Kőszegi Imre: *Farkasüzők*, 1976. – Kőszegi Imre: *A kincstaláló*, 1973. – Lányi Piroska: *Csukott könyv*, 1972. – Lőrincz L. László: *Az éjszaka doktora*, 1975. – Lőrincz L. László: *A sólyom kinyújtja karmait*, 1973. – Magyar Katalin: *Hej, Krisztina!* 1972. – Makra Sándor: *A szolnoki bég vérdíja*, 1972. – Mányi Nagy László: *Cirkusz a tengeren*, 1973. – Márton Klára: *Elment a vonat*, 1974. – Márton Klára: *Tessék engem ebrabolni!* 1975. – Martonné Homok Erzsébet: *Gyuri bácsi*, 1973. – Megay László: *A foglyot etetni kell*, 1972. – Megay László: *A nagyfülű krokodil*, 1975. – Méhes György: *Tatárok a tengeren*, Bukarest, 1972. Creanga Kiadó. – Mezei András: *A svédcsavar*, 1974. – Mirnic Zsuzsa: *Ellopott csillagok*, Bp.–Újvidék, 1973. Móra Kiadó – Fórum. – Molnár Gyula: *Fűk a gáton*. 1975. – Nagy Katalin: *A világ legrosszabb gyereke*, 1973. – Ordas Iván: *A fekete cár*, 1974. – Petrovác István: *Tavaszi Óbudán*, 1974. – Romhányi József: *Mézga Aladár különös kalandjai*, 1974. – Rónaszegi Miklós: *Kartal kalandos esküvője*, 1976. – Rónaszegi Miklós: *A ördögi liquor*, 1972. – Rónaszegi Miklós: *A rettenetes Kartal*, 1973. – Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*, 1973. – Szabó Judit, G.: *Hárman a szekrény tetején*, 1973. – Szalay Lenke: *Mogyoró és a fiú*, 1973. – Szombathy Viktor: *Círok Peti szerencsés kalandjai*, 1974. – Szombathy

Viktor: *Két kard, két oroszlán*, 1976. – Takács Tibor: *Erdély köpönyegében*, 1974. – Takács Tibor: *Klapka katonái*, 1972. – Thiery Árpád: *Hosszú szökés*, 1974. – Teknős Péter: *Az elnök futára*, 1974. – Teknős Péter: *Háború a vadonban*, 1976. – Túri András: *Rabszolgák ezredese*, 1974. – Varga Domokos: *Fiúkfalva*, 1972. – Varga Katalin: *Barátom, Bonca*, 1974. – Varga Katalin: *Micsoda esztendő!* 1975.

(Összeállította: F. KOMÁROMI GABRIELLA)

VITA

RANGREJTVE VAGY RANGREJTVE? *

TÖPRENGÉSEK EGY ÉV LÍRÁJÁRÓL

A háttér néhány paradoxona

A vállalkozásban eleve rejlik néhány kedvetlenítő, szubjektívásra ingerlő mozzanat, 1977 líráját elemezve. Az alkotói folyamatosság, a belső összefüggésrendszerek vizsgálatokor erőltetett a szűk időszakhoz kötődés szempontja, az esetlegesen összeálló tabló – óhatatlanul is – kisebb vagy nagyobb mértékben torzítja az adott periódus tényleges irodalmi összképét. Olykor jelentős alkotók szorulnak a szemhatár szélére, máskor szerényebb produciók kényszerülnek reprezentálni a változások, hangsúlybeli módosulások tüneteit. Nem véletlen, hogy az eddigi szemlélő írások a vélt teljes kép és az esetleges rész összeillesztésén küszködtek a legtöbbet, s az is nyilvánvaló, hogy ez az írás sem képes feloldani az említett ellentmondást.

Persze, a feladat paradoxonának előterébe kerülésében mélyebb problémák sejtése is szerepet játszik. Tekintsünk most el azoktól a – különben megfontolást érdemlő – költői ars poeticáktól, elméletektől, melyek a mai átlagvers korkifejező erejét és művészi hitelét vitatják, s próbáljunk függetlenedni a még szaporábban felvázolt, megalapozatlanul derűs irodalomtörténeti képtől. Líránk speciálisnak mondható, erős történelmi-társadalmi érdeklődéséből adódik, hogy meglepően szoli-

**A tanulmány egyéni szemlélettel veti fel líránk számos problémáját. Megállapításait jó kiindulásnak tekintjük egy, líránk mai állapotát vizsgáló vitához. E kérdéskörben hozzászólásokat, vitacikkeket szívesen látunk.*

A szerk.

dan reagált azokra a jelenségekre, melyek már a század eleje óta a műfaj funkcióváltásáról, lehetőségeinek átértékelődéséről tudósítanak. Miközben a modern tudományos-technikai világképpel szembeni lépéshátrányait morális érzékenységgel, politikai aktivitással fedezte, egy olyan társadalmi szituációba jutott, hol némiképp megkérdőjeleződött a plebejusi progresszivitás értelme, s a mind szélesebb intellektuális tájékozódás vált a lírai fejlődés alapkövetelményévé. Miként azt az irodalompolitika meghatározta, távlatos program lett, hogy „a cselekvés terén az irodalom a politika elsődlegességének elvét tiszteletben tartja”. Költészetünk élvonalának hagyományos forradalmi típusú magatartásformája kritizáló alapállássá minősült tehát, a felszabaduló indulati energiák pedig – tágabb horizont híján – a külföldi minták szimpla utánzásának vagy a privatizáló megnyilatkozásoknak esélyeit növelték. Nem véletlen, hogy az adott helyzet felkészületlenül érte liránkat, s ma már a megrendült költői hit, a lefokozott szereptudat, a válságtudat szülte szkepszis a tucatvers legfőbb princípiuma. Költőink többsége vagy eleve lemond a világ totális lírai birtokbavételéről, vagy az említett művészi-társadalmi problémáktól érintetlenül követi költészetünk más történelmi időkre szabott, konzervatív hagyományait.

Van azonban a feszültségeknek egy markánsabban felrajzolható, némiképp nemzedéki kérdésekre visszavezethető vetülete is. A szokványos generációs problémákon túl ugyanis látnunk kell, hogy a hatvanas évek közepén kialakult, azóta szinte differenciálatlanul működő irodalomtörténeti-kritikusi tudat több vonatkozásban hamisan tükrözte liránk korunkra vonatkozó értékeit. Amellett, hogy szinkronizálta a politikai konszolidáció folytán egy nagyobb történelmi periódus – részben valóságos – eredményeit, a líra funkcióváltásának műhelygondjaitól, a világirodalmi összefüggésekből már leszűrhető alkotói válságok tüneteitől eltekintett. Felsejlett tehát egy újabb lírai aranykor víziója, melyben egymás mellett léteztek a Nyugat nemzedékeinek képviselői, szocialista irodalmunk mes-

terei és a felszabadulás után több hullámban induló, ígéretes tehetségek hosszú sora. Ez a statikus összkép, természetesen, egy bő évtized távlatából erősen összetöredezett. Az említett időszakban költészetünk majd minden nagy öregjét elveszítette, az új nemzedékek pedig már kevésbé függetlenül állhattak magukat azoktól az idézett válságoktól, melyeket a társadalmi igények módosulásai és a vers szerepének változásai idéztek elő. A feszültséget csak fokozta, hogy a társadalmi mozgás függvényeként a befogadási igény soha nem tapasztalt méreteket öltött, s ez tendenciózusan keresztezte a költői kísérletezés, az útkeresés szükségességének felismeréseit. A folyamatra figyelve nem is annyira a jelen, inkább a távlat – teljességgel, persze, sosem kifürkészhető – lehetőségei aggasztóak, s ezt az aggályt talán igazolja a szemrevételezett, közel hatvan kötetnek néhány apróbb-nagyobb tanulsága is.

Az Illyés- és Juhász-kérdés

Mondanunk sem kell, hogy az említett kérdés csak részben személyes jellegű, feltevését a fenti szövegösszefüggések indokolják. A műfaj általánosabb gondjai, a válság tünetei a legnagyobb életművekben érhetők igazán tetten, ott, hol az alkotás szubjektív feltételei szinte korlátlanul adóttak, a költői építkezést legkevésbé gátolja a mesterségbeli tudás hiánya, az önkifejezés lehetséges módozatainak megtalálásáért folytatott – sokszor értékcsökkenéssel járó – küzdelem. Az ízlésnormák rendkívüli labilitása, a művészetek természetéből adódó elfogultságok, önkényes értékalkotások közepette sem igen vitatott kérdés ma már: Illyés Gyula és Juhász Ferenc életműve azon kevesek közé tartozik, melyek – közvetve vagy közvetlenül – döntően meghatározzák mai líránk eredményeit, fennmaradó értékeit. Ám épp az előbbiből következik, hogy műveik kritikai fogadtatására fokozottan érvényes az a méltató alapállás, melyet Gyertyán Ervin egyik esszéjének terminuszá-

val élve a „mítikus személyiségtisztelet” igazgat. Némi egyszerűsítéssel azt a mindennapos gyakorlatot fedezi ez a felismerés, melyben szerző és műve mechanikusan összekapcsolódik, s az adott produkció – kimondva legalábbis – a pálya csúcsteljesítményeinek vonzásában méretik meg. Nyilvánvaló, Illyés és Juhász költészetének fölcserélhetetlenek a távlatai, személyiségjegyei, mozgástörvényei. Ami a *Különös testamentum* és a *Szerelmes hazatértorgás* köteteket leginkább rokoníthatja, az az a tünet, hogy mindkét könyv messze mögötte marad költőik korábbi teljesítményeinek. Hogy ez pontosan mit jelent, Juhász Ferenc elhibázott kötetegészéből szembetűnőbben kiemelezhető. Illyés esetében, hol „a dallam bent maradt az – ujjban”, jóval rejtettebbek a megtorpanás jelei.

Az illyési líra a hatvanas években még meggyőzően cáfolta azt a fiziológiai megfontolásokra is épülő logikát, mely szerint az őszikék idejébe lépő költészet „lezáró teljesítmény, kevésbé folytatható, már-már nem korszerű”. Gondolati verseinek vonulata nem csak a „népnemzeti költészet” korában is ható morális-történeti problematikáját mélyítette s tágította egyetemes érvényűvé, hanem formailag is megújult-megelevenedett. Az *Új versek*, a *Dőlt vitorla*, s részben még a *Fekete-fehér* költője szigorú intellektuális dimenzióba vetítette „szív és agy” egymást őrlő üzeneteit – az emlékezés, az elmúlással való szembenézés, a magányosodás attitűdjei a teljesség igényével árnyalták mozgékony közéleti érdeklődésének, társadalmi érzékenységének sajátos színeit. Illyésnek úgy sikerült megőriznie költői dikciójának egyértelműségét, megnyilatkozásainak realista szándékait, hogy közben expresszív fozozta a hangsúlyokat, s – főleg prózaverseiben – kilazította, a megélt idő révületében szurreálisan meglebbentette valósághoz tapadó élményeit. Verse rétegezetebb, modernebb hangütésű lett ezáltal, s az önmegújulásnak és bölcsességnek olyan tüneteit mutatta föl, mely a nemzedéktársak közül csak Déry Tibor pályájának rendhagyó alakulásával volt összevethető.

A *Nem volt elég* és a *Különös testamentum* vonalán azon-

ban szembetűnően fölerősödtek a privát szféra jeladásai. Persze, nincs abban semmi meglepő, ha a pálya alkonya számvető vallomásokot sürget, s az „Ide mindent!” szent zsugorisága, az elpergett élet nosztalgijája distanciát tart a tovább gyűrűző-bonyolódó világgal. Az illyési vers ebben a periódusában is mélyebb, egyetemesebb hatást szabadít fel a „gondja az út, a hátralevő” töprengéseiből, az elmagányosodás és elkedvetlenedés öregkori vívódásaiból, mint hozzá színeződő nemzedéktársai. Egyfelől – a folyamatos történeti jelenlét, a zsigerekben őrzött politikai érzékenység és a nemzeti horizonton működő társadalmi aktivitás már olyan sajátos jelzésrendszert alakított ki ebben a költészetben, melynek a személyes gondok felől is távlatosak a megnyilvánulásai. Így lesz például a magány jegenye-motívuma morális értékek, kiküzdött történelmi igazságok felkiáltó jele is egyben, az alkotó kontaktusteremtés pedig – a *Lőtt lábú madár* szép példa rá – a közösségi gondok folyamatos föl vállalásáé. Másfelől – a mulandóság teremtette rossz közérzetnek és az értelmes élethez való ragaszkodásnak keserves küzdelméből lélektanilag is hitelesedik az *Egy kisdedre* kötetzáró gesztusa, a jövőbe nyitás mélyen humánus vallomása. Az éles beállítások, erős kontrasztok helyett az illyési vers legjellegzetesebb vonása ma már a feszültségek művön belüli föloldása, a „minden jó s rossz: elegy” ellentmondásokat megsimító felismerése. Nem véletlen, hogy ebben a lírai pozícióban fogan a kötet summázata, poétikailag is hibátlan üzenete – a *Konok kikelet*. A pálya csúcseit idéző költeményben az illyési kisrealizmus – törvénné nemesedve a konkrét élményeken és a kozmikussá tágitott természeti látomáson – elszántan morzsolja szét a „várható és érthető” kételyeket, kép és intellektus szuggesztív párhuzamából termelve ki a föl nem adható reménykedés egyetemes hangjait.

Az életműhöz méltó érzelmi-szellemi hagyaték ez, a világot újra bontó modern költői izgalmak közepette azonban – még ha olykor róluk és érettük is szól – már kevésbé autentikus. Az őszikék Aranya nézhette ilyen szorongással, féltő fölénnyel

távlatok felé lendülő irodalmunkat, mint most Illyés. Értve a véget nem érő hajszát, de már az emlékezet privát övezeteibe húzódva, roppant érzékenységgel tapintva még a kor főbb ütereit, de „letűnt hadunk utolsó / hátvédeként” elvont bölcselletté oldva a ma intellektuális gondjait. A *Különös testamentum* verseiből épp az a szellemi izgalom van kilazulóban, mely e lírát az ötvenes–hatvanas években költészetünk élvonalába vitte, s a korábbi témákat variáló, kisebb költői igénnyel foggant művek mind gyakrabban rászorulnak a háttér megidézésére.

Juhász Ferenc költészetének problematikája egészen más természetű. Míg Illyés lírája bizonyos fokig a vegetatív szisztéma természetes korlátait sínyli és a társadalmi változások normáival küzd, addig a juhászi géniusz már a csúcson önmaga súlyos ellentmondásaiba bonyolódott, egymás mellett növesztette a zsenialitás és a válság jegyeit. Ez a dinamikusan fejlődő költészet a *Harc a fehér báránnyal* kötet időszakában teremtette meg a látnoki izzásnak és a társadalmi elkötelezettségnek azt a kényes egyensúlyát, műfajteremtő lehetőségét, melyre József Attila életműve óta várt irodalmunk. A művekben mind lélektani, mind esztétikai értelemben nyilvánvaló: rendkívüli tehetség kezdte meg költői világának kiteljesítését – kihívó eredetiséggel és ritkán tapasztalható megszállottsággal. Ahogy Bodnár György írja erről a periódusról:

„A zaklatott, elszánt belső küzdelem többszólamúvá teszi a verset: rendje a szilárdság és a felbomlás között ingadozik . . . megjelenik műveiben a polifónia, az egymást váltó hangok szövevénye.”

Modern természettudományos világkép és korkifejező bonyolultság uralkodik ekkor a költői mikro- és makrokozmoszban, a kettő között pedig természetesen közlekedik a 20. század hatalmas élményanyagával, szellemi pogyászával megterhelt költői intellektusa.

A juhászi líra vizionárius tendenciáiból azonban hamar kitűnik, hogy a látnoki szertelenség ellenében dolgozó költői

fegyelem és ökonómia hatásfoka alapvetően meghatározza műveinek esztétikai minőségét. Jóllehet, az *Anyám* és *A halottak királya* még őriz valamit az eposzcsírák intenzitásából, az élményszerű visszacsatolás esélyeiből – a formai fegyelem mögött már jelentkeznek a bomlás tünetei. A belső tájakra tévedt, lineárisan sokszorozó, monstrumszerű alakítások végletes változata e sorban a *Gyermekdalok*, mely olyan szélsőséges lírai megnyilatkozásra emlékeztet – természetesen más összefüggésekben – mint a kötetbe fűzött üres lapok gesztusa. Innen a költészet útjai folytathatatlanok. Nem véletlen, hogy ebben a válságperiódusban, az idegi ajzottság okozta grafomán révületben jelenik meg Juhász Ferenc költői prózája is. Az idők folyamán kialakított sajátos époszi dikció szinte akadálytalanul örvénylik át a költő alkalmi szövegeibe, töprengő-tépődő valomásába. Azonos a formanyelv, a technika, s a megejtő tobzódásban lassan az alakítási szándék is kifürkészhetetlenül összemósódik.

A fenti összefüggések tükrében az alkotói válság, költői megtorpanás további lehetőségéről tudósítanak a *Szerelmes hazatántorgás* költeményei. Sajnos, már az elegyesen összeállított kötet megjelentetésének igénye is az önkontroll lazulására vall, melyet csak fokoz a *Mátrai bolondozások* – Juhász Ferenc színvonalán alig értékelhető – terjedelmes ciklusának meghatározó jelenléte. A párhuzamosan írt kép- és bökkversekben csak a hangváltás, a hétköznapi intimitások és a humor megvillanása a figyelemre méltó mozzanat – talán egy költői váltás gesztusértékű tüneteként. Ezt a sejtést igazolhatják az *Ejtőernyő-ugrás az alvilágba* feleségsirató fájdalomrögei is, melyek bár a kimondás határait nem lépik túl, épp a képzuhatagok visszaszorításával válnak egy új alakítási kényszer kifejeződésévé.

Juhász költészetének pillanatnyi helyzetét mégis könyvének két nagyobb költői igényességű művén – az Illyéshez írt *A bekerítő halottak* és a kettős siratónak szánt *Latinovits Zoltán koporsója kívül-belül teleírva, mint az egyiptomi múmiabábok*

című versekben – vizsgálhatjuk meg. Előzőben a „Hát most már mi vigyázzunk!” szorongása, alkotói felelőssége feszíti ki a mű gondolati ívét, nemzetféltés és egyéni sorstragédiák érzéseiből készülődik a költeményben a „Jövő Ország” megszenvedett víziója. Ezen a ponton azonban megakad a sodró lendület, az intellektus és a költői révület képtelen megbirkózni föltámasztott kérdéseivel. Konstruktív sejtések híján a vers verbális sokszorozásokká zsugorodik, ellaposodik, kiürül. A *Latino-vits Zoltán koporsója*... viszont meggyőző bizonyossága annak, hogy még a meddőbb periódusok sem érdektelenek egy nagy művész oeuvre-jében. Ez a költemény sem hibátlan alkotás ugyan – erős individuális torzulások, öncélú csapongások zavarják meg helyenként a „Két Gyász” döbbenetét –, de az önmarcangoló indulatok sodrása, a „gyáva, hazug kurva, rongy mind, aki más szívére dönti / választott halálát” narcisztikus vívódása továbbra is nyilvánvalóvá teszi: élet és halál modern kérdésköreiben, a felidézett borzalom és az azon győzedelmeskedő drámai életszeretet kidalolásában változatlanul Juhász lírája a legautentikusabb.

A kétféle, önmagához mérve előnytelen pályamódosulás még nem jelent föltétlenül hanyatlást. Kedvezőbb pozíciójánál fogva Juhász Ferenc költészetétől várhatunk még jelentősebb megújulást, maradandó lírai értékeket. Az összképhez azonban az is hozzátartozik, hogy legalább ilyen aggasztó a helyzet, ha vezető lírikusaink – jelen időszakban kötettel nem jelentkező – tágabb mezőnyére pillantunk. Felszabadulás utáni líránk egyik vezéralakját, Nagy Lászlót, alkotó kedvének felizzása közben ragadta el a halál, Pilinszky János és Weöres Sándor rangos lírája a hatvanas évek közepétől erősen stagnál – Csanádi Imre, Benjámin László és Vas István évek óta nem jelentkezett irodalmi rangjához méltó költeményekkel. Hovatovább irodalmunk központi kérdésévé válik, van-e arra érdemes nemzedék, mely ezt a lírai örökséget felvállalja s a kor változó arculatához igazítja?

Őszikék jelentősebb változatai

Anélkül, hogy szerény lehetőségeink közepette a probléma – akár csak vázlatos – áttekintésére vállalkozhatnánk, fel kell vetnünk azt a kérdést: milyen keveset foglalkozunk az irodalom és az alkotók élettani sajátosságainak általánosabb kapcsolatával. Holott biztos megérzéseink és dokumentumaink vannak arról, hogy például az avantgarde megújulásokat ne idős mesterek műveiben keressük – vagy épp fordítva: a lassan poétikai fogalommá váló „őszikék” legkülönfélébb változatait mennyi életérzésbeli, technikai, pszichikai hasonlóság rokonítja egymással. Talán nem a mesterséges korlátok lehetőségét növeljük, ha számot vetünk az öregkor különös alkotói pozíciójával. Az elmúlás közelsége, a visszatekintés gesztusa, az életút művészi-emberi értelmezésének igénye, a privát szféra felerősödése, több-kevesebb konzervatív hajlam jelentkezése mind olyan tünet, melyektől a lezáruló költői pályák aligha mentesülhetnek. Természetesen, nem föltétlenül értékmérő kategória sejtéséről van szó. De a különböző írói kvalitások mellett az is nyilvánvaló – az említett sajátságok nem egyként befolyásolják a művek esztétikai értékeit. Fölvételeket és zuhanásokat egyaránt hozhat ez a beszorított élethelyzet, s úgy tűnik, a személyiségtisztelet burkát e ponton sem könnyű és hálás feladat átvilágítani.

A *Különös testamentum* kapcsán már említettük, hogy Illyés újabb költeményeiben kedvezőtlen költői változásokat is előidézett a terebélyesedő idő. E periódus jelentősebb őszikeire ez a megállapítás még akkor is érvényes, ha egy-két esetben – a saját életmű mozgásához viszonyítva – lírai kiteljesedésről, további elmélyülésről beszélhetünk. Kálnoky László a „régén félárbocra vont remény” rezignációjába gazdag életbölcseletet sűrít ugyan, a *Farsang utóján* kötet mégsem lépi túl az elmúlás fölötti tünődés, a hiány és bizalmatlanság kulcsmotívumaira épülő magányosság szűkösre szabott élményköreit. Jelentős művészi kvalitásokra vall, hogy ebben a vissza-

fogott, egyszólamú világban is képes felidézni a költő a lélek különféle reflexióit: csodálkozik és szorong, értékel és vizionál a mulandóság érzetének birodalmában – megejtő félszegséggel küldve üzeneteket a túlsó partra, próbálgatva „a léten túli navigációt”. Ez az a vékony hajtás, honnan Kálnoky lírája metafizikusan terebélyesedhet, a *Változatok egy témára* ciklus végtelen sodródását, haláltáncát a létezés irracionális sugallatainak erőterébe vonhatja. A visszapillantás természetesnek tűnő víziója születik így – a clown-motívumokkal átszőtt „festett világé”, a céltalanul forgó porondé, „névtelen szereplők” meghatározhatatlan áradatával. A *Farsang utóján* ciklust nem is ez a misztikus sejtelem hamisítja, hanem a képi pontatlanságok és a menekülési ösztönből, artisztikus hajlandóságból fogant spekuláció. A kötet műhelyforgácsai (*Az eszmélet fintoraiból, Mozaik*) pedig meggyőzően bizonyítják, hogy Kálnoky kilát kreált, a „megöszült időt” könnyíteni akaró mítoszából, s termékenyebb utakon is keresheti művészetének szintézisteremtő lehetőségeit.

Napjainkban már alig honos költői magatartásforma reprezentánsa Jékely Zoltán szűk keresztmetszetű könyve, a *Min-den csak jelenés*. Az őszikék költői közül Jékely lírája őrzi a legerősebben a romantikus költészet rekvizitumait, az érzelmi túlfűtöttség és a kedély hullámzásainak engedelmessé váló alkotói indulat magas hőfokon tartja alkotásait, versről versre újjá-teremtve a költői beavatkozás hitelét. Romantikus komorság és öregkori érzékenység lelkesíti át a bizton kezelt, klasszikus metrumokat, az intellektus és az érzelem ritkán tapasztalható egysége pedig egy egyéni világlátás és létértelmezés lehetőségeit hordozzák. A kötet példa lehet rá: a verset szervező artisztikum nem föltétlenül tompítja a bensőségesség és az érzékenység akkordjait, enyhe konzervatív megtapadtságban is hibátlanul működhetnek a társadalomra figyelő, mélyen humánus alkotó reflexei (*Epigrammák*). S hogy ez a zártnak tűnő ízlés-világ még tágítható, *A 272. tárgy leírása* című költemény méltón demonstrálhatja. A mű depoetikus hangszerelésén

ugyanaz a hazafias szenvedély süthet át, mely a műves sorokat is mozgatta. A felsorakoztatott költői erények láttán elkerülhetetlenek azok a hiányérzetek, melyek nemcsak az őszikékkel, hanem az egész életművel szemben képződnek. Töredettségével, markáns hangsúlyaival, élénk villanásaival Jékely művészte, úgy tűnik, végleg a nagy lehetőségek költészete marad, melybe – kifürkészhetetlen lélektani motivációk miatt – nem vonta a költő felismeréseinek egyetemesebb köreit. Verseinek pátosza és ódai emelkedettsége olykor sablonokat emel ugyan művészi dimenziókba (*A megszolgált örökkévalóság, Schubert-invokáció*), máskor viszont épp ezek a sajátosságok állítanak a szintézis elé természetes korlátokat – egy meglehetősen szűk övezetre szorítva a művészi-emberi megnyilatkozás feltételeit.

Ha az öregkori költészetekről szólva koncentrációról és szűkülő szemhatárról beszélhetünk, sajátos kettősség jellemzi Rónay György utolsó verseskönyvét. A *Kakucsi rózsák* nagy ihlető élménye is kétségtelenül az elmúlással, a betegségekkel való küzdelem – s ezzel párhuzamosan a számvető bölcsesség, végső szellemi hagyaték tisztázásának növekvő igénye. Megbecsülendő költői erény, hogy Rónay pályájának legimpónálabb eredményeit kamatoztatva, szuverén módon énekel „a halál közeléből”, nagy önfegyellemmel végsőkig tisztítja-egyszerűsíti lírai sugallatait. Verseinek különös emelkedettséget kölcsönöznek az irgalomnak és a megnyugvásnak hangjai, a sokféle emberi disszonancia-élmény harmonikus egységbe olvad a belátás fölényében. Ugyanakkor, a „végső napsugár” lírája – hűen az alkotói érdeklődés mindenkori gazdagságához – széles tematikai és poétikai skálán mozog. Öreges műhelyforgácsoktól (*Jegyzetfüzet, Szárszói napló, Szárszói dolgok, Őszi ceruzarajzok*) erős sodrású, friss hangütésű prózaverseken át (*Önéletrajzi töredék*) a költői bölcseletet leginkább fölgyűjtő, biblikus példázatokig (*Szerápcion legendák*) húzódnak az élménykifejtés módozatai. A költői tartással és sugallattal szorosan összefügg, hogy szinte észrevétlenül, hivalkodástól mentesen szövi át a

költeményeket a kultúrtörténet számos egyénített motívuma – evilági etikai normává változik a transzcendens hittel való szembesülés, diszkrét azonosulás. Ám a végső egyszerűsítés, a tematikai gazdagság – paradox módon – nemcsak jótékonyan emeli ki Rónay líráját nemzedéktársai munkássága közül, hanem e tendenciák rejtik a kötet esztétikai hiányosságait is. A közvetlen élethelyzetet tükröző, póztalan alakításokban a banalitás veszélye kísért, a kisebb igényű lírai jegyzetek a rigmus határáig szürkülnek. Távolodva viszont a személyiség köreitől az imponáló kultúrélmény, alakításbeli és tematikai gazdagság – erős költői invenciók híján – a tarkaság képzetét erősítik, némiképp eklektikus, egyenetlen színvonalú költői megnyilatkozásról vallanak.

A belső fejlődés, az alkotóerők mozgásának vizsgálatára természetesen Hajnal Anna összegyűjtött verseinek kötete, az *Ének a síkságon* nyújtja a legegységelműbb lehetőséget. A nemrég elhunyt költő munkásságának utolsó évtizedére hiánytalanul érvényes Radnóti korai felismerése, mely szerint ez a „költőiség minden pillanatában a mindenséggel közlekedik, érzékszervei ennek változásaira rezdülnek”. Jóllehet, e lírában is fölerősödnek idővel az elmúlással való viaskodás rezignált szólamai, az élettárs elvesztésével pedig tovább zsugorodik a líraian áthevíthető valóság közege – Hajnal Anna költeményei mindvégig megőriznek valamit alkotójuk sajátos szertelenségéből, panteisztikus látásmódjából. A kultúr- és tájélmények rajongó feminin birtokbavétele nem szűnik meg a beszorított élethelyzetekben sem, a pályát végigkíséri a „takarózz a végtelennel” programja és poétikája. Olyannyira, hogy az ihletett, túldíszített líra a számvetés pillanataiban is csak lassan fegyelmződik, a képzuhatagokban ritkán rajzolódik ki a versek logikai menete. A litániaszerű alakításoknak megfelelően a végletek egybemosása, a mikro- és makrokozmosz szapora összevillanása, expresszív lobogás, a belső tájakra hangolódo sejtelmes-bonyolított képiség jelzik e líra főbb technikai sajátosságait. Érdekes tünet, s bizonyos fokig az érzelmileg túl-

fűtött, nehezen fegyelmezhető líra-típus esztétikai fogyatékoságaira is vall – hogy nem ebből a szemléletből születnek a költő maradandóbb alkotásai. A szertelenség gyakran túldíszíti a műveket, a képek keresetteknek tűnnek, az életmű végére sokasodó mágus-, mester- és angyal-motívumok pedig sejtelmeknek, varázslatos voltukban is súlytalanoknak. A jelentős költeményekben (*Egy faliórához gyenge alkotójáról* . . . , *A hagyma szől*) mindig jelen van a realista kismesteri remeklés is – konkrét szituációk, pontos megfigyelések fegyelmező erejével tágul a mű a kozmikus dimenziókba, s alaktalaná oldódva is őrzi a fölröppentő élmény nyomatait. Sajnálhatjuk, hogy ez a megejtő lobogás a legritkább esetekben lelt a lírai áradásoknak biztos irányt adó, tudatosabb költői építkezést feltételező fögdzőkra.

A jelentősebb őszikék vizsgálata, az alkati és szemléletbeli különbözőségek ellenére, szolgál néhány általánosítható tanulsággal, az életkori sajátosságokból eredő kiegyenlítődési tünettel. Ha Illyés az indulás pillanatait a „Sorsunk még elcserélhető volt” felismeréssel illeti, azt is látnunk kell, hogy a létezés értelmére adandó lírai válaszok, és a mulandóság gondolatának elviselhetővé tétele mint konstans ihlető erő, vissza is igazítják a különféle pályák lehetőségeit. A felerősödött ontológiai érdeklődésből következik, hogy megnő a költőkben a szűkebb vagy egyetemesebb létezés titkaival való szembesülés igénye, nevet kapnak vagy néhány sejtelmes képzet köré sűrűsödnek az élet értelmének talányai. Ennyiben mindenképp közös gyökerű Kálnoky clownja Hajnal Anna lágyabb képzetű angyalával vagy Rónay biblikus ihletésű Szerápionjával. Ugyanakkor, a transzcendencia ellenében, sokszor vele harmonizálva, mind szaporábban érhetjük tetten a privát szféra jeladásait. Furcsa, ellentmondásos helyzetbe kerül így az elvont képzetkör és a személyes élményanyag, s ezt a feszültséget csak a legjelentősebb alkotók képesek – nemegyszer a megállapodott ízlés, a nagy költői rutin segítségével – föloldani, esztétikailag is élvezetessé, izgalmassá fokozni.

Csak formailag tartozik az őszikék sorába, valójában az újra fölfedezés gesztusa teszi jelentőssé Palasovszky Ödön kötetét, az *Opál himnuszokat*. Palasovszky mint a magyar későavantgarde egyik legjelentősebb egyénisége, hosszú hallgatás után kerül ismét nyilvánosság elé, válogatott verseivel újra a köztudatba lopva a húszas évek hazai formabontóinak méltatlanul elfeledett törekvéseit. Irodalmunknak ezt a rendhagyó, felemás költői értékeket produkáló, ám a művészetek fejlődését tekintve rendkívül izgalmas vonulatát máig kutatásaink fehér foltjai közé sorolhatjuk. Pedig a tízes évek aktivista hagyományait sajátosan őrző és értelmező későavantgarde életművek nemcsak lírai világképünk megújulásának kikerülhetetlen tényezői, ebben a körben kereshetjük az irodalom kereteit szétfeszítő formabontó törekvések klasszicizálódásának és verzátus továbbgondolásának első tüneteit is. Ha előzőben – jóllehet, másodlagos esztétikai értékeket termelve – a Magyar Írás köre jeleskedik, utóbbiban Tamkó Sirtató dimenzionista kísérletei és Palasovszky új tömegkultúrát körvonalazó elképzelései érdemelnek említést. Annak ellenére, hogy az *Opál himnuszok* csak töredékesen képes felvillantani ennek az izgalmas életműnek költői-művészi állomásait, az anyag kellő inspirációkat nyújthat ahhoz, hogy végre számot vessünk a Palasovszky-jelenség hol erősen mellőzött, hol misztifikált értékeivel. Noha Palasovszky munkásságának elemzése nem szorítkozhat kizárólagosan a lírai vizsgálódások területére, e műnemben is nyilvánvalóak a magyar későavantgarde költészet legfontosabb törekvései. A húszas–harmincas években Palasovszky lírája ugyanis nemcsak jelentős alkotásokat szül, hanem a későavantgarde kísérletek szinte teljesnek mondható szinképét is közvetíti. Míg az *Őz-biblia* sajátos tisztaságeszményében, a *Reorganizáció* „polgári asszociációk piszkait” reflektorozó baloldali elkötelezettségében vagy a *Punalua* és *A zn' játékai* dadaista-szürrealista kompozícióiban a későavantgarde lázadás módozatai sorakoznak, versei folyóújtik – jellegzetes esztétikai fogyatékoságaival – az elvont építkezés, modernista mítoszeremtés

újabb lehetőségeit is. *Az egyszeregy ünnepe* című alkotásból a dadaista motívumokkal átszőtt technicista, a harmincas évek jelentősebb műveiből pedig az erős konstruktivista érdeklődés üzen. Az erjesztő-eszméltető kísérletek háttérével azonban az is nyilvánvaló, hogy az utóbbi évtizedekben Palasovszky munkássága is tünetszerűen kiüresedett, az egykori lázadó élmény idillikussá változott és a privatizálás övezeteibe húzódott. Mindezen jelenségekkel együtt pedig egy tipikus költői magatartásforma, gyakran tapasztalható pályamozgás reprezentatív modelljévé vált.

A kéttípusú derékhad dilemmája

Közismert történelmi tényekkel függ össze, hogy az ötvenes évek végén és hatvanas évek elején induló vagy kiteljesedő költői pályák újból több perspektívával kerültek szembe. Ezek közül kettőt célszerű kiemelni és körvonalazni. Az egyik – ösztönzéseket és bátorításokat kapva a dinamikus demokratizálódó politikai közélettől – azzal bízott, hogy végre a maga bonyolultságában, ellentmondásaival tükröződhet irodalmunkban a társadalom szocialista átalakulásának megannyi morális-politikai problémája, előtérbe került a történelmi örökség reális megítélésének és kamatoztatásának jóformán megoldatlan kérdésköre. Szinte társadalmi szükség-szerűséggé vált, hogy a progresszív fejlődés elkötelezettjeinek növekvő táborában – a kollektív bölcsesség elve alapján – kulturális szinten is megképződjék egy úgynevezett ellenzéki magatartásforma és szellemi kontroll, mely érzékenyen és gyorsan képes reagálni a közélet különféle tendenciáira. Persze, ez a lehetőség spontán adódott irodalmunk erős politikai érdeklődéséből, plebejus-forradalmi tradícióiból is. A másik – apolitikusabb, inkább a művészet kérdéseire koncentráló – perspektíva sem előzmény nélküli. Benne fő szólamként az izmusok fél évszázados megválaszolatlan kérdései visszhangoztak, a modern ember rohamosan változó tudományos-techni-

kai világképének művészi lehetősége és izgalma feszült. A mind jobban differenciálódó tudományos felismerések, a rendszerebben követhető világirodalmi párhuzamok, a műveltségi szint rohamos emelkedése természetes módon befolyásolták líránk szembetűnő átrétegződését – melyben a társadalmi elvárások és igények nagyjából egyensúlyt teremtettek a fő vonalaiban morális-történeti és az elvontabb, filozófikusabb érdeklődés között. E tendencia irodalmunk ma még kellőképpen aligha értékelhető erényei közé tartozik, ugyanakkor világosan kell látnunk azt is, hogy a kívánatos szintézis mind kisebb esélyével alakítják pályájukat az új szituációba került alkotók.

Költészetünk tradícióiból és a társadalmi gondok direktebb föl vállalásából egyként adódott az az érdeklődés, mely a hatvanas években a – jobb híján – népinek nevezett vonulat kirajzását kísérte. Jobb híján, mivel az említett két fő törekvés egymásmellettisége óhatatlanul is a rosszlemkű népi-urbánus ellentéteket idézte, s némileg újrabontotta, nemegyszer károsan polarizálta líránk szintézisteremtő lehetőségeit. Holott Juhász Ferenc és Nagy László meglevő művei már ekkor körvonalazták az egyetemesebb élménykifejtés lírai modelljét, az újabb indulásck pedig – természetes frissességükkel és gazdagodó tematikájukkal – e téren továbblépéssel is biztattak. Külön fejezeteket és rendkívüli elmélyülést kívánna annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ebből a kedvező pozícióból miként billent ki a – mondjuk – Csoóri Sándortól Utassy Józsefig jelzett nagy reménységű vonulat, s vált a „hitfogyatkozás”, a „kornyadozunk. Korhadozunk” típusú, pesszimista közéletlira énekesévé. Néhány általános tünet rögzítése előtt azonban a legjelentősebb művekhez kell közelebb hajolnunk.

A pályák szuverenitásából, alkati sajátosságaiból következik, hogy az ez évben kötettel jelentkező Csoóri, Ágh, Bella és Utassy – esztétikailag és eszmeileg rokonítható törekvései – a költőiség megkülönböztető jegyeit is magukon viselik. Csoóri Sándor könyve, *A látogató emlékei* a jelzett hangulatlírának egy intellektuálisabb, kiérleltebb változatát képviseli, költemé-

nyeinek élményköre és technikája széles alkotói-emberi háttérrel tanúskodnak. Nem véletlen, hogy e sorban az ő költészete az, melyben a komorló hangulatot a „teljes élet” nosztalgiaja keretezi – a reménytelenség szólamaival nála a napfény, a csurranó méz, a disszonáns mozzanataival is megváltó szerelem motívumai viaskodnak. A motívumok sejtelmes távlatainak viszont legalább ennyire talányosan ad politikai-morális jelentést a „disznók dúlják a jácintos temetőket” indulata (*Berzsenyi elégiája*), a felszólalás és költői vétó mindvégig elmosódott hangulatok és metaforák mögött rejtezik. Óhatatlanul is laza gesztusokká oldódik így a legtöbb költői felismerés, a líratípus kinyilatkoztatásának szükségszerű esztétikai erényeit a rébuszokba sodródás veszélye kísérti.

Kivételes nyelvi erő, a dalforma adys gesztusokkal való átszínezése, tragikus hazafiságérzet jellemzi Utassy József kötetét, a *Csillagok árváját*. Ha az önépítkezés folyamatára figyelünk, szembetűnő a magasba csapódó öntudat, a ma már alig tapasztalható váteszi lobogás, az az önmagában is ambivalens érzelmes erő, mely a költő pattanásig feszített metaforarendszeréből árad. Utassy nemzedéki tudata szervesen illeszkedik egy nyugtalan, plebejusi érzület történelmi kontinuitásába, meghatározó módon őrzi a romantikus szereplíra sajátosságait. Lírája viszont formailag rendkívül letisztult, lávázó indulatait ökonomikus jelképrendszer fegyelmezi. Míg nemzetföltő és nemzetostorozó költeményei általában a tenger-csillag-börtön motívumsor vonzásában formálódnak, személyesebb élményei látványközelben maradnak, a tájélmény inspirációit kerítik előtérbe. Jóllehet Utassy költészetének megkülönböztetett esztétikai értékei épp a társadalmi indulatok izzásának és a költői fegyelem karakterőrző jelenlétének együtteséből adódnak – ebből az összefüggésből magyarázhatjuk a kötet egységét, túl zártra szabott világát is. A lélek állandó görcsös feszültségében nemcsak a történelmi érzékenységet teljesebbé tevő intim szféra jeladásai hiányoznak, hanem a kívánatosnál kevesebb figyelem esik a költészet modernebb, maibb tendenciáira is.

Míg Csoóri és Utassy zaklatottságán, komorságán rendre átsuhan a harmónia igézete, s a költői panasz mögött legtöbbször konstruktív gesztusok körvonalazódnak, addig Bella István és Ágh István költészete már nem bír ilyen ellensúlyozó erővel – lírájuk egyre akadálytalanabban a kilátástalanság, a dekadencia világa felé sodródik. Az *Igék és igák* költője hiányok mellett indulatokból is építkezik ugyan, de rendkívül ezoterikusan, a társadalmi felismerések verbális futamait aligalig köti szuggesztív élményszerűség a privát érzések köreiből. A két dimenzió distanciájából következik a művek kidolgozatlanságának érzete, az indulatok motivátlansága és valami áldramatikus hangulattartás. Pedig az életézés és vizuális élmény asszociatív kapcsolódása, a két sík szerencsés egymásba tűnése változatlanul termékeny lehetőségeket teremt Bella adekvátabb lírai megnyilatkozásainak, oldhatja temető- és halálmotívumokkal kerített lemondásait. Ágh István kötete, a *Jól vagy?* már címében jelzi, hogy a tépetségérzés, depressziós hangulatok megszelídítését a nonszenszre, a kiábrándultság groteszk vigyoraiba bízza a költő. A modernebb hangütésű dekadenciának akár iskolapéldája lehetne a *Vagyonom* című számvető vers néhány sora: hitetlen körmenetben / viszem a zászlót, s nem merek rúdja fölé nézni, / hátha egy fekete bugyit hurcolok”. Természetes következmény így, hogy megtartó erő híján, a „belefulladok magamba” helyzetében a groteszkeknek sem esztétikai értékei válnak meghatározóvá. Az erős pesszimizmus és halálhangulat vonzásában a torzított kép jelentős kompozíciós-logikai zavarokat okoz, a meglevő nyelvi erő fel lazul, a modernizáló törekvések lápos talajon a költői szándék ellen fordulnak.

E pályák tanulságai – s a példákat a morális-történelmi kérdésekre érzékenyebb vonulat majd minden alkotójánál föllelhetjük – kétségtelenül egy újonnan keletkező művészi-ideológiai konfliktus felé mutatnak. Az ellentmondások az irodalom átértékelődésének, mind határozottabb funkcióváltásának korábban már említett folyamataival függnek össze. Amennyire ter-

mészetes, hogy egyetlen művész sem vonhatja ki magát bizonyos történelmi-társadalmi összefüggésrendszer hatása alól, legalább annyira nyilvánvaló a direkter közéleti ihletettségű lírában is a műfaj állapotának, válságának tükröződése. A költő közösségi pozíciójának módosulásával nemcsak a váteszszerep lett kérdésessé, a társadalom- és természettudományok bonyolultsága, a roppant komplexitások fölérzése, az átfogó világtértelemezés illúzióját is fokozatosan feloszlatta. Ebben a szituációban a bűvös terminusz, az intenzív totalitás elve is inkább csak az irodalmároknak vetett mentőöv, mintsem tartósan kamatoztatható, alkotásra serkentő intenció. Nem véletlen, hogy a vonulat számtalan költői megnyilvánulása az utóvédharcot folytatók vagy abba belefáradt alkotók gesztusait mutatja.

Művészeti életünk újabb fejleményei, az avantgarde rehabilitáció, a világirodalom törekvései és a magyar költői gyakorlat közötti szembetűnő aszinkron természetes módon képezték meg – a morális-történelmi tradíciók folytatásával párhuzamosan – líránkban is a kísérletezés, az útkeresés igényeit. E szálon már hazai avantgarde előzmény és Weöres Sándor rendkívüli hatású munkássága is biztatott folyamatossággal – a látványosabb formai-szemléleti áttörés azonban a hatvanas évek második felének induló költőihez fűződik. Ha nem is szólunk a periferikus vizuális kísérletekről, a nálunk alig hódító technicista elképzelésekről vagy az anarchoid próbálkozásokról, a Tandori–Oravecz–Petri vonal jól körvonalazza egy izgalmas – ma már lassan divattá oldódó – líra-típus lehetőségeit. E költők vastkos bölcsészeti stúdiumokkal, filozófikus érdeklődéssel inkább a kortársi világirodalom jelenségeit vették szemügyre, a nyelvfilozófiai-szemiotikai kutatásokra épülő, ezoterikus líra törekvéseit és a konkrét költészet szolidabb eredményeit vonták be a magyar vers látószögébe. Olyannyira, hogy a mai pályakezdők már természetes örökségként kezelik a neoavantgarde nemegy poétikai hozadékát, s az új alakítások szelleme lassan átjárja egész irodalmunkat is. Természetesen, ez a fajta modernizmus sem független az alkotói kvalitásoktól, jelentő-

sége és szellemisége szinte költőnként változik. Ha lehetőségeiről vagy korlátairól szólunk, témánk szorításában most csak konkrét kötetek ürügyén tehetjük.

Líránk modern törekvéseinek évtizedére tekintve elsőként a neoavantgarde szolidabb eredményeinek honosodására figyelhetünk. E jelenség nem független az átvétel és utánzás klasszikus esztétikai problémáitól sem, az viszont kétségtelen, hogy ez a mezőny tudatos munkálkodással, szinte művi beavatkozással roppant mértékben kitágította már-már provinciális gondokkal küzdő költészetünk kifejezési-megújulási lehetőségeit. A gazdag asszociációs képzeteket megindító, nagy szellemi erőfeszítéseket kívánó kihagyásos kompozícióktól vagy a végsőig redukált gyökversektől az intellektuális töprengéseket is természetesebben művészi színvonalon közvetíteni tudó esszéversekig nemcsak a költői megnyilatkozások skáláját színesítette – alkalmasabbá tette a verset korunk szellemi képének hatékonyabb befogadására is. Főleg a filozofikus közelítés, gondolati igényesség emelte tehát e vonulat legjobbjainak alkotásait a jelentős művészet rangjára, s azzal, hogy az érzelmi-indulati indíttatások helyett inkább a művek intellektuális nyomatékára szavazott, láthatóan jobban viseli a műfaj lassú funkcióváltásának, szerepbeli módosulásának sokkirozó tüneteit. Már csak azért is, mert ez az új líratípus – s ebből adódik fő ellentmondása, ezoterikus jellege – eleve lemond a világ értelmezésének, egy átfogó költői szemlélet kialakításának lehetőségeiről, intelligensen, de nemegyszer extrém allűrökkel a társadalmon kívüli szférákba, a privát lét övezeteibe húzódik. Az ok, persze, kettős. A tünetben már benne rejlik a romantikus költőszerep végleges megszűnésének felismerése, s a történelmi érzéketlenségnek és a társadalmi szkepszisnek egyfajta furcsa vegyülete is.

Így a modern költői attitűdök ellenére sem minden indok nélkül írhatnánk Parancs János és Görgey Gábor kötetei fölé az „Angyalok és megoldások nincsenek” rezignált ítéletét. Görgey *Légifolyosója* ötletes poenjeivel, egységes groteszk lá-

tásmódjával is elmosódottságot, a lírai relativizmus happening-szerű sokszorozását, a máló idő szürreális képzetait idézi. Avantgarde utáni prózai újrabontásai, műveinek tárgyiasuló tendenciái, lírai kommentárjai inkább divathoz igazodnak, s kevésbé a tartalmi újszerűség függvényei. Jóllehet, az *Egy vacsora anatómiája* egyénien és színvonalasan fogja össze a pálya jellegzetes motívumait, színeit – a kötetben a „halhatatlan lötykölés” redukált gesztusa, az intellektuális élmények privatizálódása a jellegadó. A fő szólamot már az a kétes értékű törekvés alkotja, melyben – Umberto Ecot idézve – „a művészet tárgya az intellektuális síkon folyó vizsgálódás ürügyévé és egy racionalizálható modell alátámasztásává válik”, a vers „kimerül saját szerkezeti elgondolásában”. Nem idegen a szemlélettől Parancs költészete sem. Noha *A versírás természetrajza* kevert szólamú kötet, s a másodlagos élményeken át-átvillan az emberi szorongás hiteles reflexiója is – az írói alakítások a versfolyam lírai utánérzéseit nagyítják meghatározó ihletszervező erővé. Következik ez a neoavantgarde formajegyek és a perspektívtalanságot, kiúttalanságot sugalló életérzés disszonáns mozzanataiból, a témátlanság szomorúságát álmodern gesztusokkal fedező költő poétikájából. Az írás „nem lehet folytonos menekülés” felismerésével, a „kapkodok és mellébeszélék, / valahol elvesztettem a dallamot” vallomásértékű megnyilatkozásával ugyanis nyilvánvaló, hogy alanyi költészetet kényszerít Parancs a műhelygondokat esztétikumká emelő művelet-versek sorozatába. Mindezt pedig kevéssé meggyőző teoretikus kedvvel, konstans érzelmi-gondolati motiváció nélkül cselekszi.

Az előző köteteknél több belső kohézióval valósítja meg a modern formanyelv és a költői tematika összhangját Marsall László a *Szerelem alfapont* című kötetében. Marsall kihagyásos szerkezeteit, szertelen asszociációit rébuszok formájában a szerelem élményköreire vetíti, friss képzeteket teremtve eclogás és erotikus hangulataiban. Önmagában a kísérlet figyelmet érdemlő, a „kombinatorikus kotyvalékok” nemcsak az

iróniának, hanem az experimentális törekvéseknek, a nyelvi hatások vizsgálatának is érdekes színterét képezik. Új poétikai felismerésekhez nem jut ugyan a költő, de a „gondos elemzés”, az izmusok stílusjegyeinek tudatos változtatása egy témán belül is felidéri az ízlés lényegi módosulásait, az analitikus költészet lehetőségeit. Más kérdés, hogy az élmény privatizáltsága, egyoldalú és erősen redukált intellektualitása e költészetben sem teremtheti meg a lírai rejtvények, játékos rébuszok komoly felhajtóerőit. A társadalmiság problémáinak kirekesztésével fárasztó monotóniát teremnek a költői talányok, az ötleteket elnyomja a rosszjelű modorosság, s mind kevesebb szándék ösztönzi az olvasót, hogy engedjen a „fejtsd meg jelbeszédem” költői csábításának.

Líránk elnagyolt – s több ponton nyilván a szemlélő téves ítéleteit is tartalmazó – típusainak szembesítéskor meglepőek a párhuzamos törekvések, az egyes életművek féloldalassága. Ha régi terminuszokban gondolkodnánk, nem minden indok nélkül vonhatnánk az egyik vonulatot egy konzervatív-közéleti líratípus, a másikat pedig a formalizmus képzetkörébe. Persze, ma már ezt a kategorizálást több vonatkozásban s szinte alkotóként pontosítani szükséges. A társadalom minőségi változásai lassú kiegyenlítődési folyamatot indítottak meg, melynek az induló nemzedékben már érződik közvetett hatása. Másfelől – a művészetek társadalmi szerepének változásával, a líra bizonyos pozícióvesztésével mindkét líratípus számol vagy előbb-utóbb számolnia kell, s feldolgozásra várnak a különböző pozíciók poétikai tanulságai is. Ebben a situációban különösen üdítő egy-egy olyan költői modell körvonalazódása, mely szuverén módon líránk mindkét fő törekvéséből egyaránt szerveződik. Ilyen kötet az év termésében Sumonyi Zoltán könyve, *A portré kiegészül*.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Sumonyi költészete egyelőre mint modell és lehetőség értékes. Műveinek az a vonulata, mely erős tandoris nyomokkal egy alternativista-relativista szemlélet vonzásában nyitott műként funkcionál, indulati erő

nélkül a „mögöttes jelentés” esztétikai esélyeit erőlteti, az intellektuális vers újabb hullámának említett dilemmáival küszködik. A sok „apróságnak” szánt kitüntetett lírai szerep még akkor is elhibázott, ha a művek konkrét filozofikus problémákhoz tapadnak, s a deheroizálás-depoetizálás tüneteire szolgálnak meggyőző adalékul. A hosszúvers és az epizodikus jelentés paradoxona, a nyitottság és a látomást pótló rafinéria ilyenkor a prózaiság amúgy is kísértő veszélyeit erősítik, a koherencia hiánya széteső, variálható kompozíciókat eredményez. Sumonyi történeti-társadalmi érdeklődése azonban újszerűen érvényesül az idézett alakzatokban. A privatizálás igényeiből kilépő parabolisztikus esszéversei nemcsak szintézis-teremtő lehetőségekről vallanak, hanem a „mögöttes jelentés” egyenrangúsodásával, a gondolatritmus erősödésével, a látvány és az aktuális költői sugallat feszültségével magasabb esztétikai szintre készülődik az esszévers mint sokat kifogásolt lírai műfaj is. A *Rimay* köszönti az 1615-ös újesztendőt, a *Circumdederrunt*, a *Két szamarkandi mester*, a *trójaiaknak* vagy a *Természetes határ* szellemében úgy őrzi a közéleti ihletésű líra aktuális gondjait, hogy az alakítás megszabadul a költészet hamis pátosától, archaikus-romantikus gesztusaitól. Távatossá, korszerűbbé téve immár – a politikai-társadalmi érdeklődés számára is – egy mostanában honosodó modell perspektíváit.

A direkt-baloldaliság csapdájában

Köztudott, hogy a politikai direktség, a verbális kinyilatkoztatás, az árnyalatlan dikció még a feszült politikai helyzetekben is rosszjelűen befolyásolta progresszív szellemű líránk befogadását. Bontakozó szocialista irodalmunk sokáig sínylette a „kommunizmus gyermekbetegségének” következményeit, nehezen szabadult a proletkult szektás törekvéseinek vonzásköréből. Más összefüggésekben pedig az ötvenes évek sematizmusa szolgálhat bőséges példatárral a direkt-baloldaliság művé-

szetellenes tendenciáihoz. A mai „taktikai érvényű, deklaratív természetű pártosság” az 1956 utáni vákuum-helyzet jellegzetes fejeménye, a „tűztáncosok” körének szellemi-poétikai sajátosságairól találónan jegyezhetette meg egy közösségi műhelytanulmány: „Elvont, a népelettől elszakadt, aszketikus forradalmiságot hirdető pártosság ez, amelynek magatartásbéli lényegét jól jellemzi Györe Imre egyik verseskötetének címe (Korbácsos ének).” Ennek a folytonosságnak tehát nem csak művészeti, hanem – az adott helyzetben – progresszív értéke is megkérdőjeleződött. A lírai kibontakozás, maradandó művek alkotása ezen a vonalon csak a személyiség teljes kibontakoztatásával, a mondandó érvényességi körének kitágításával képzelhető el. Ilyen alapon fejlődött jelentőssé Váci Mihály költészete, s más összefüggésekben a népközelség ihlete emelhetette Ladányi Mihály líráját e vonulat reprezentatív képviselőjévé.

Ladányi költészetét a kezdetektől a társadalmi érzékenység áramköre táplálta, s jellegzetes verstípusaiban – epigrammaszerű kompozícióiban és ironikus fohászaiban – szarkasztikus erővel ostromolta a közösségi élet visszasságait, hetyke-kamaszos gesztusokkal jelezte egy elkötelezett, szókimondó pálya készülődését. Ez a költői szereptudat annyiban mindenképp eltért az előzőektől, amennyiben Ladányi teljes személyiségét bevonja a „tragikomikus, kiszolgáltatott, bohóci” körbe (Tarján Tamás) – ezzel mintegy létélménnyé emelte ellenzéki-ségének megnyilvánulásait. Ez az egy sávra álló költészet színes is lehetett tehát, a türelmetlenül felvázolt társadalmi kórkép mögött tudhatta részben az olvasó az alkotó lélek rezdüléseit is. Részben, mert azért Ladányi költészete sem kerülhetett el a didaktikusság, a verbális ismétlődések, a szimplifikált ítéletalkotások értékcsökkentő veszélyeit. Verseinek esztétikuma megsínylette a túlzott aktualitást, morális hitele pedig a művekből fölcsapó állandó harckészültségi állapotot. A *Föld! Föld!* kötet a hangváltásnak, a szemléleti módosulásnak, a belső ellentmondások elmélyülésének tipikus tüneteit jelzi.

Jóllehet, a költő változatlan bőséggel leltározza a társadalom negatív jelenségeit: „a szolgabírók feltámadása”, a kispolgári „exkluzív magány”, az „irányítható, kivezényelhető” lelkesedés, a „tele hassal” filozófiája, az „elakad dalom . . . s nem mozdul, mint a mozgalom” féle felismerés egy ellentmondásos társadalmi fejlődés éles szatírját körvonalazza, a magányszférából mind gyakrabban szűrődnek át a művekbe a megfáradás és rezignáció hangjai. Egyre több figyelmet követel a versekben a mulandóság, a „félve nézem a temetőárkokat” szorongást tápláló élményköre, fokozatosan a direktség és a metafizikus szemlélődés pólusai felé húzódik a teremtő indulat. Persze, a pálya nyeresége is lehet ez az állandósuló elégikus hangoltság, a személyiség jegyeinek újabb rétegeivel gazdagíthatja a közösségi indulatokat, egyén és társadalom bonyolultabb kapcsolatainak kidalolására is felkészítheti Ladányi líráját. Ehhez azonban a két szféra közelítésének, egy szintetizáló költői szemlélet kialakításának művészi lehetőségeit kell megtalálnia a költőnek.

Ha Ladányi költői törekvéseinek felvázolásával a verset kritikai fegyverként hasznosító direkt-baloldaliság lehetőségeire utaltunk, a stilizáltság hiányát aktualizáló politikai attitűdökkel pótló líratípus esélyeire figyeltünk, számba kell vennünk e modell kevésbé kívánatos tendenciáit is. E sorba tartozónak ítéelhetjük Györe Imre *Bizzuk a tűzre* című kötetét, más megfontolásokból pedig Soós Zoltán könyvét, az *Új versek . . .-et*. Tünetszerű, hogy Györe elkötelezett, mozgalmi költészete már ebben az összefüggésben kulcsértékű morálistikai szinten kételyeket ébreszt alkotójával szemben. Ha e tendenciózus líra fő ihlető erőit kutatjuk, szembetűnő, mennyire a kisszerű sérelem, az önmutogatás, a gátoltság érzete szövetkezik a művekben a kollektív fölszólalás igényével. A költő jószerint ezekbe a szubjektív, torz indulatokba vonja be proletármotívumait, privát élményekből teremti meg általános érvényességre törekvő történelmi alulnézetét. Ebből a pozícióból pedig nem csak a közhelyszerűvé váló társadalmi kri-

tika következik, hanem az igazi sorsközösség vállalásának hiánya is. A művek szektás utóízei, a verbális buzgalom, az absztrakt jövő-bizalom a mozgalmi költészet rossz beidegződéseinek megmerevedésére utalnak, s mind kevesebbnek tűnik az az érvényes társadalmi mondandó is, mely eddig – legalább részben – a művészi fogyatékosokat pótolta. Némileg rokon problémákat takar, de az esztétikai megítélés szintjén új dilemmával bővül Soós Zoltán költészete. Soós ugyanis élményközelből ír, az ő „talonba tettek” felismerése egy szabálytalan életforma permanens ütközéseiből születik. Polgárpukkasztó gesztusai mögött mindig ott húzódik a konkrét tapasztalás elevenése, dogmaiban teljes nyíltsággal mutatkozik meg a „mindent-sínylők követének” gyarlósága, emberi habitusa is. A személyes élmények és konfliktusok dzsungeljében imponáló módon működik a költői önirónia (*Egy megtért alkoholista viszontagságaiból*), a „kiugrott szesz-páter” pozíciójából olykor alig tapasztalható élességgel rajzolódnak ki a társadalom mélyvilágának lélektani mozzanatai. Ez az alkotói vitalitás és látszólagos nyitottság sem feledteti azonban Soós Zoltán lírájának alapvető és mély ellentmondásait. Ezek szemléleti gyökere abban a merev, dogmatikus felfogásban rejlik, a „lent és fenn” olyan mérvű társadalmi kizárólagosságában, mely a sematikus irodalmak sajátja. A végletek vonzásában pedig hamar megfakul a költői ítéletalkotás, az élményszerűség szaporasága egy szűkre szabott, egydimenziós világ variációjaként hat. S mivel a sajátos nézőpontból új minőség nem születik, az olvasó a rigmusos alakításokban, az argóval vegyített igénytelen nyelvezetben a költői mesterség fogyatékosait kénytelen tetten érni.

Vészi Endre kötetét, a *Titokzatos párhuzamokat* a rangon aluli alakítások miatt nem emelhetjük a jelentősebb őszikék sorába. Annál meglepőbb viszont, hogy Vészi költészete az utóbbi időben milyen szoros szemléleti-magatartásbeli rokonságot tart a dogmatikus költői törekvésekkel. Az őszikék jellegzetes számvető, visszatekintő attitűdje nála a sértettség és

kirekesztettség hamis illúzióval keveredik, életútjának lírai újragondolásában a tanulságok intellektuális szintre emelése helyett az öngazolás kétes indulatai munkálnak. Így képez törekény ívet és erőszakolt folytonosságot a kérkedő mozzanatoktól sem mentes inasévek és a dogmatikusan értelmezett jelen között a költő, mintegy kiküzdve magának a „mi vagyunk antennái . . . szegény országnak” pozícióját. A szenvedő póz és a kisajátító gesztus sajátos együttese a József Attiláról írt apológiában, az *Egy égitest születése* című versben a legnyilvánvalóbb, ez a mű sűrítve adja a mozgalmi ezoterizmus életérzésbeli reflexeit. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy líránkban megnyugtatóan oldódik a direkt-baloldaliság – gyakran súlyos ideológiai zavarokat, emberi gyarlóságokat is tükröző – szelleme. Az említett példánál alig szélesebb az a kör, mely az irodalom rangján még őrzi a dogmatizmus tüneteit. A többség önképzőköri szintre süllyedt vagy elhallgatott, a jelentősebb lírikusok pedig – a társadalom belső mozgásának sugallataira – egy teljesebb, nyitottabb világvélemény szellemében kísérlik meg politikai elkötelezettségük művészi demonstrálását.

*

Természetesen, e néhány észrevétel még a megjelent kötetek világában sem adhatott átfogó képet költészetünk szűk időbeli szeletéről. E sorok írója csak az általa legfontosabbnak érzett problémákat kívánta kiemelni, némileg rendszerezni. Esztétikai értékek után kutatva fontolgathatta volna Jánossy István „szadizmus-ütemezte okosságát”, Mezei András formakultúráját, Várkonyi Anikó sajátos „monomán öntudatát”, Csukás István gazdagodó kismesteri oeuvre-jét vagy Károlyi Amy érdekes kollázskísérletét. Másfelől – az elhibázott kötetekből vagy a gyengébb teljesítményekből megkísérelhetette volna felvázolni korunk rossz versének természetrajzát, választ kereshetett volna a felemás költői indulások okaira. Félő azonban, hogy akkor az összkép még ennyire sem lenne biztató.

ACZÉL GÉZA

DOKUMENTUM

MÓRA FERENC LEVELEI ENGEL VILMOSHOZ

Még 1961-ben kaptam meg Engel Vilmostól (1881–1971), a Szegedi Napló kiadójának, Engel Lajosnak unokaöccsétől, a lapnak 1914 és 1922 között – megszakításokkal – felelős szerkesztőjétől, Móra Ferencnek hozzá írott hét levelét. Közülük egyet, amely időben és jellegében is elválik az előző hattól, a Délmagyarország 1961. december 24-i számában már közöltem. Ez a levél 1931. december 22-én kelt, és benne Móra a gazdasági válságról ír őszinte szavakat, s egyebek közt leírja az érdekes mondatot: mérnök vejének azt tanácsolta, „próbáljon szerencsét Oroszországban!”

Az első hat levél 1914. november 11. és 1917. április 10. között íródott. Engel Vilmos rögtön a háború első napjaiban, 1914. július 28-án bevonult mint tartalékos hadnagy, és csak 1918. március 28-án vette át újból a felelős szerkesztői tisztet az őt helyettesítő Ortutay Istvántól. Móra, a lap főszerkesztője, leveleiben tájékoztatta a fronton levő felelős szerkesztőt, aki egyben a kiadóvállalat részvényese, társtulajdonosa is volt.

A levelek értelmezésében föl tudtam használni az Engel Vilmostól annak idején kapott magyarázatokat is. A leveleket mai helyesírással közlöm.

1

Tábori postai levelezőlap

Postabélyeg kelte: Szeged, 914. nov. 11.

Cím: Leutnant Wilhelm Engel Corptraincommando 14, Feldpostamt 83.¹

(Cím és föladó idegen kézírással.)²

Kedves Vilmoskám, hálás köszönettel nyugtázom a kis cápát,³ abban a reményben, hogy nemsokára veled együtt leplezhetjük le ezen kalandort, megállapítván róla, hogy csak közönséges kárász biz ő. Amúgy rendben van itthon minden, még a Matyi⁴ is, mert azt is gondjaimba kellett vennem ebben a szomorú világban, – mégis, tudod-e, szinte irigyeljük a katonáidat, hogy veled lehetnek. Van itt minden a redakcióban, csak a gazda szíve és elméje hiányzik nagyon. – Hogy cérnám meddig bírja még, nem tudom, minden percben elszakadhat, sajna. – Az asszonyom jól van, Panka is, a Pici⁵ négy hadikutyának adott életet ismét, ennél fogva a Tacsit⁶ kénytelen voltam a Matyiban kisserkeszteni. Bár Te csinálhatnád már ezt!

Egész szívével ölel:

Ferkó

¹ Engel Vilmos a galíciai fronton a császári és királyi 39. gyalogezred egyik munkás osztagának (Arbeiter-Abteilung) parancsnoka volt.

² A címzés a Napló kiadóhivatalának tisztviselőjétől, Katona Miksánétól való. A címdoldalon ugyanő írja: „Sokat gondolnak magára Katonának.”

³ A „cápa”, egy spirituszban preparált halacska, egy galíciai iskola romjai közül került elő. Engel szabadságos katonákkal küldözgetett ilyen apróságokat (ikonokat, népművészeti szötteket, fényképeket) Mórának.

⁴ A Hüvelyk Matyi, a Napló vasárnapi humoros melléklete.

⁵ A Napló-házban sok volt a patkány, ezért pocokfogó kutyákat tartottak. Az öreg fekete Tacsi volt a fő, Pici egy kisebb szürke szuka.

⁶ A Hüvelyk Matyi november 1-i számának A kecske szavall című állandó rovatában szerepel egy kutya árnyrajza; talán erre céloz Móra.

Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum, Szeged

Sz. 1916. jan. 10.

Kedves Vilmosom,

megjöttek a versek,⁷ az elsőt a szerdai számban hozzuk is – kedves a figyelem és kedves a vers – a Matyi-vezér erről a számról lekésett, sajnos, még mindig sokáig aktuális lesz.

Sándor⁸ ma írt, jó beosztást kapott, valami orvosi irodába, talán sikerül hazakérnünk Szegedre, – amiket ez irányban rám bízott, elintéztem.

A redakcióban csöndben vagyunk, van mindazáltal számmodra egy érdekes hírem. Nem új már, hetekkel ezelőtt Pesten hallottam, de akkor annyira nem vettem rá ügyet, hogy el is felejtettem neked említeni. Tegnap, azonban pesti újságírók jártak idelent, s most városszerte kolportálták a következőket:

*A Szegedi Napló rövid időn belül új szerkesztőt kap, akinek a nevét csak azért nem közlik, mert a megegyezés még nem teljes. Te már régebben tárgyalsz ez irányban Budapesten. A szerkesztő mindenben szabad kezet kér, az egész szerkesztőséget kicseréli, csupa új emberekkel csinál gutgesinnt kormánypárti lapot. A szubvenció ti. ehhez van kötve, s Te kényszerítve vagy olyan embert állítani a lap élére, akinek személyisége ez irányban biztos garancia.*⁹

*E levelet – közleményem kéziratának fölhasználásával – Móra és Engel közötti párbeszéddé alakította Tóth Béla (*Móra Ferenc betűösvényein*, Délmagyarország, 1978. dec. 23.).

⁷Engel a frontról időnként cikkeket, verseket küldött haza. Az említett vers nem szerdán, hanem csak csütörtökön, 13-án jelent meg *Anyámnak* címmel, V-s aláírással. A „Matyi-vezér” talán a 23-i számban névtelenül megjelent A mi szerencsénk című vers.

⁸Dr. Engel Sándor (1880–1945), ügyvéd, Engel Vilmos bátyja, szintén résztulajdonosa volt a lapvállalatnak.

⁹A pletyka alaptalan volt. Terjesztőjének kilétét Engel Vilmos sem tudta, csak annyit, hogy Az Estnek nem munkatársa, csupán szervező ügynöke volt.

Én ugyan a dolgot elejétől végig mesének tartom, külső-belső okokból egyaránt képtelennek, mégis közölnöm kell veled. Azt tudod, kedves Vilmos, hogy nekem nem egzisztenciális kérdés a szerkesztőség, nem is elsőrangú üzlet, s ahogy a dolgok most állnak, én fontosabb vagyok a Naplónak, mint a Napló nekem, mert ma a szegedi publikum szemében¹⁰ én vagyok a Szegedi Napló. Nem fogsz félreérteni és elbizotttnak tartani, hogy ezt hangoztatom, hiszen csak azért teszem, hogy levonhassam belőle a konzekvenciát: hogy *anyagilag* engem nem nyugtalanít a dolog, ennélfogva beszélhetünk róla nyíltan. Tudom, hogy a szubvenció híját nagyon érzi a vállalat, s ha annak az én személyem volna az akadálya, természetes, hogy én félreállok, mégpedig duzzogás nélkül. Hiszen én nemcsak szerkesztőd, hanem barátod is vagyok, – szerkesztő nem tette volna még a háború alatt a lapért, amit a barát tett. Félténem azonban a lapot, ha eddigi irányát és engem egyszerre vesztene el, mert az esetleg a közönség szimpátiáját erősen kockáztathatná.

De, mondom, nem hiszek az egész dologban, s akik nálam kérdezősködtek róla – a közönség köréből is – azoknak azt feleltem, hogy engem a Napló kiadójához egész életre szóló szívbeli szerződés köt. Mivel azonban ez a pletyka – amit legutóbb az *Est* egyik munkatársa terjesztett itt, úgy látszik, jóhiszeműen, nekünk mégis némi kényelmetlenséget szerzőn, – kiújulhat, jó volna, ha én *írásbeli válaszodra hivatkozhatnám mint cáfolatra*. Együttal talán segíthetsz találgatni is: minek a félremagyarázása lehet a mendemonda forrása? Apósod¹¹ mikor munkapárti képviselőknél közbenjárt¹² – mintha emlékezném ilyenre – nem tett-e valami félreérthető nyilatkozatot?

¹⁰ Az eredetiben *nevében* áll; nyilván elírás.

¹¹ Garai Izsó törökbecsei bankigazgató.

¹² Garai a vejének a katonai szolgálat alól való mentesítését próbálta kijárfni; ebből születhetett a szubvencióról szóló pletyka. A Napló azonban – ellenzéki volta miatt – soha nem kért, nem is kapott volna szubvenciót. Ezért nem sikerült a katonai fölmentés sem.

A kis Ilus¹³ kezét csókolva, szeretettel öllelek válaszd kérve:

Ferkó

3

Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum, Szeged

[Kb. 1916. jan. 12-én]

Kedves Vilmoskám,

bár levelemre még nem jött válasz – jó, ha odaért azóta – bizonyosságul annak, hogy mennyire alaptalannak tartom a pletykát, nagyobb berendezkedést csináltam a Naplónál.

Említettem neked, hogy Nagy Andor¹⁴ katonának megy. (Ma utazik el.) Szóltam a provizorikus megoldásról is, azonban ezt el is dobtam azóta. Tamás¹⁵ havi 100 koronát kért a riportanyag átadásáért, azonkívül Gracát¹⁶ fel kellett volna

¹³Engel ekkor már Gyulán szolgált mint a helyőrségi parancsnok segéd tisztje. A cseh parancsnoknak németül beszélő magyar tisztre volt szüksége, így került oda. Felesége, Garai Ilus itt már vele lehetett.

¹⁴Nagy Andor (1884–1943) ebben az időben a Napló munkatársa volt.

¹⁵Tamás Rezső a Délmagyarország munkatársa volt; 1919-ben a szegedi munkástanács tagja. Forradalmi tevékenységéért az ellenforradalmi bíróság héthónapi börtönre ítélte.

¹⁶Gracza János városi adótiszt a Szegedi Napló munkatársa volt ebben az időben; verseket is írogatott, egyebek közt Az Én Újságomba is. Forradalmi szerepléséért 1921-ben hivatalvesztésre ítélték. Fönnmaradt Mórának 1929. április 22-én Graczához intézett levele, amelyben – Gracza kérésére, ügyének fölülvizsgálatához – 1918–19-i szereplésére való emlékeit írta le (Serfőző Lajos, Tiszatáj, 1961/10. 4.). Később Gracza elvette egy pékmester lányát, s ő maga is áttért a pékmesterségre. A főlzabradulás után, 1945–46-ban a Hódmezővásárhelyen megjelenő szociáldemokrata napilapnak, az Alföldi Újságnak volt szerkesztője.

venni, hogy legyen, aki az apró-cseprő raggatásokat elvégzi, s ez is kért 80 koronát. Takarítani tehát nem lehetett volna, s ez még a kisebb baj lett volna, — nagyobb az, hogy a Naplót a városházán sohase látták volna, mert hiszen Tamás mint a Dmg. embere riportozik. Ennélfogva más megoldást találtam az utolsó percben. Tömörkénnyel, Aladárral¹⁷, Giza néniel való közös tanácskozás után ajánlatot tettem Szigethynek, hogy jöjjön át hozzánk havi 160 koronáért (a Vidékénél 140 volt neki), aminek fejében mindazt megcselekszi, amit a Vidékénél, azonfelül minden este bejön a redakcióba. A terv általában igen tetszett, — azonban Bob¹⁸ nem akart kötélnék állni, mert amikor a Napló annak idején felmondott neki (hitem szerint nagyon oktalanul), akkor a Vidéke nagyon szívesen látta stb. Egy napi gondolkozási időt adtam neki, végleges válaszát estére kapom meg, s biztos, hogy az igenlő lesz, s akkor február 1-jén [így] beáll. Hihetetlen megnyugvás lesz ez nekem és segítség is, — eltekintve attól, hogy ezzel minden írni tudó újságíró a mi redakciónkban lesz, s talán a Naplónak igazán reneszánsza kezdődhet.

Bob a világon mindenre használható, riporternek is még mindig a legjobb Szegeden, ambíciózus is, s ami nálunk nagyon hiányzott: ő tudja a legtöbb társadalmi pletykát. Azt hiszem, ez lesz egyik legnagyobb szerkesztői sikerem, ha őt megszerezhetem a Naplónak.

A közigazgatást pedig — a Bob irányítása és ellenőrzése mellett — Ortutay fogja végezni. A leghatározottabban megmondtam neki, hogy a rúdja rég kifelé áll, a háborús idő alatt

¹⁷Sós Aladár (1887–1975) mérnökként dolgozott Szegeden, de a Naplónak is tevékeny külső munkatársa volt. Vö. Péter László, Somogyi-könyvtári Műhely, 1968. 4. sz. 218–226. — Fekete Gyula: *Egy galileista életmű*, Budapest, 1977. 5. sz. 32–34.

¹⁸Sz. Szigethy Vilmos (1876–1956) 1900-tól volt a Napló munkatársa. Engel Lajos 1912 előtt fölmondott neki, ekkor került át a Szeged és Vidéke szerkesztőségébe. Szigethy valóban visszatért a Naplóhoz, február 2-án megjelent első cikke.

nem állta meg a helyét,¹⁹ s maradása most attól függ, hogy tudja pótolni Nagy Andort. Csak a riport összeszedéséről van szó, – cikkbevezetéseket úgyis magam írom mindig. Tulajdonképp csak azt fogja csinálni, amit eddig is csinálnia kellett volna, – mégis hajlandó vagyok legalább részben fölmenteni az éjszakázástól, egy héten háromszor nem kell bejönnie (én persze úgyis bent töltök minden éjszakát), s a kiadóhivatal a háború tartamára hajlandó neki 30 korona javítást adni. Tuta igen meg volt hatva, és minden jót ígért, – bár azt hiszem, arra számított – tőle kitelik ilyesmi – hogy a Nagy Andor egész fizetését ő fogja kapni eddigi naplopása helyében.

Bob, mondom, 1-én jöhet, addig Tamás és Graca segítenek, amit tudnak, s akkorra talán megérkezik a Te jóváhagyásod is. Bocsásd meg, Vilmoskám, hogy előre nem tudattalak, de a levélváltás tartamára nem lehetett fölfüggeszteni a dolgokat. Egyébként tudom, hogy hozzájárulásodat nem tagadod meg, hiszen jobb megoldást, akárhogy kerestünk, nem tudtunk találni. Bobnak egyébként megmondtam, hogy a végleges szentesítés természetesen tőled függ. Aminek reményében szeretettel öllelek (halk kézcsók kis úrnőknek!)²⁰:

Ferkó

Verseket²¹ lemásolva adtam nyomdába, s a kéziratot átküldtem a doktor néniék.²²

¹⁹Idézem Engel Vilmost: „Ortutay az éjszakai telefonszolgálatot látta el. Felvette a tudósító híreit, de már a feldolgozásukat Móra nem merte rábízni. Se stílusát, se publicisztikai érzékét nem tartotta eleendőnek. De Ortutaynak öt gyermeke és tüdőbaja is volt, szó sem lehetett arról, hogy elküldjük. Móra önként magára vállalta a nagy áldozatot, hogy a munkának ezt a részét elvégezze.”

²⁰Engel Vilmosnének.

²¹A 7. jegyzetben említett versekről van szó.

²²Engel Vilmos édesanyjának, dr. Engel Mórné Eisenstädter Máriának. Móra kedves figyelmessége volt, hogy az anyának átadta fia kéziratait. Engelék, Mórának és Ortutayék is a Napló-házban laktak.

4

Kedves Vilmosom,

örülök neki, hogy fél nappal előbb elküldtem a leveletem, mint a tiédet kaptam, – ebből és a benne foglalt önhatalmú intézkedésekből láthatod, hogy igazán csak mind „érdekes hírt” tettem szóvá a dolgot. Hogy komolyabb kommentárt is függesztettem hozzá, annak csak az a magyarázata, hogy engem a vállalat anyagi helyzetéről a Giza néni sírásai tájékoztatnak, s mivel nem tudom, csakugyan olyan kétségbeejtők-e azok, nem tartottam lehetetlennek nem a pesti pletykát s abban a neked tulajdonított szerepet, hanem hogy talán fölmerült csak mint esetlegesség egy félremagyarázható gondolat. Ezt megkérdezni kötelességem volt, s nyilatkozatodat kérni az esetre, ha a pletyka, mindnyájunknak kellemetlenül, kiújulna. Remélem azonban, nem lesz rá szükség: a Bobbal való megerősítése a redakciónak maga is cáfolat.

Ami pedig az én most megújított abdikációm²³ illeti, nincs annak, lelkem, semmi pozitív alapja. Különösen ha az új berendezkedés könnyít is rajtam egy kicsit. Én csak mindig mint eshetőséget hoztam ezt föl, arra az esetre, ha a *vállalatot* odavinné a kényszerűség egyszer, hogy engem nyűgnek érezne. Hogy Te személyileg nem fogsz annak érezni, azt úgy is tudom. Egyébként, hogy semmi kelletlen érzést még futólag se szerezzünk egymásnak (meg kell állapítanom, Te soha nem is éreztetél velem ilyent), nem fogom többet a fejemet felajánlani.

Azt hiszem különben magam is, hogy lesz még ellenzéki világ Magyarországon, s mi maradhatunk a magunk mai útján mint újságcsinálók is. Hogy mint emberek mindig azon mara-

²³ Abdikáció: lemondás. A 2. sz. levélben írta, hogy ha személye a lap anyagi boldogulásának útjában áll, ő félreáll, mégpedig duzzogás nélkül. Erre céloz itt is.

dunk, egymás felé fordult szívvel, az bizonyosabb, mint az, hogy én ma megint hullafoltos vezércikket fogok írni.

Kézcsók,²⁴ ölelés:

Ferkó

Csütörtök este, 1916. jan. 13.

[*A papír mindkét oldalán, a lapszélén, merőlegesen az előbbi szövegre:*]

Tonelli ügyét most már simábban el lehet intézni.²⁵ Nagy Andor elment, ember kellett, Bob volt kéznél, ilyen embert nem lehet a régi helyéből kimozdítani úgy, hogy demarsra fölmondanak neki, ezt ő is belátja, s Bob mellett még őt is: nem bírjuk el stb. Ha nem írtál eddig róla, ne is fáradj vele.

5

Zárt levelezőlap. Az érkezési postabélyegző kelte: Gyula, 916. aug. 2.

Cím: *Nagyságos Engel Vilmos főhadnagy úrnak, állomástiszt, Gyula*

Sz. 916. júl. 31.

Kedves Vilmoskám,

vártunk haza tegnap délután, — azért is nem ment előbb a levél. De még inkább azért nem, mert befogottabb vagyok, mint valaha. Ortutay szabadságon volt — remélem, ez meglát-szott a lapon —, s ezzel is több volt a gondom. Bajunk is van: a feleségem régi gyomorfekélye kiújult, alvadt vért hányt, hogy mást nem volt már mit hánynia. Persze fekvő beteg volt,

²⁴ Engel Vilmosnénak.

²⁵ Tonelli Sándor (1882–1950) a Szegei Kereskedelmi és Ipar-kamara titkára, majd főtitkára, közgazdasági és művelődéstörténeti szakíró, Móra baráti körének tagja, a Napló külső munkatársa. Szó esett arról, hogy mellékfoglalkozásuként belső munkatárnak szerződtessek, de Szigethy visszatérése ezt fölöslegessé tette.

most már fönt lézeng, persze ki nem mehet. Ezzel körülbelül el is van intézve az én nyári pihenésem is, pedig nagyon rám fért volna már. Kezdem érezni az idegeim: ez a negyedik év, amelyben egy hétig se voltam szabad egyfolytában. Nem is számítottam többre egy hétnél most sem: de így nem hagyhatom itt az asszonyt.

A versfordításaid²⁶ nagyon szépek, szeretném őket valamelyik német lapban elhelyeztetni, de arrafelé nincs összeköttetésem. A *Hajnali dal*²⁷ Fichtnernek kell, aki muzsikát csinált rá, s németül akarja a kottát kiadni. Kőhegyi²⁸ is lefordította (persze neki fogalma sincs a verstechnikáról, de ezt nem szabad neki megmondani, hiszen olyan kedves ennek az öregembernek hozzám való *áldozatkész* ragaszkodása, minden héten egy virzsiniát kapok tőle!), a ti temesvári Somlótok²⁹ is: de a tiédet ez se közelítheti meg se. Meglepő a technikai készséged. Hiába, Vilmoskám, neked mégis csak a poétaság lett volna az igazi életpályád. Nem bók, világért sem, hiszen én például minden pályáért elcserélném a magamét.

Az intézethez való állandó jó akaratodat hálásan köszönöm, csak így privátim; ti. nem tudom, hogy a hivatalos köszönet olykor nem csinálna-e bajt, pl. a legutóbbi esetben.³⁰ Nagyszerű zsákmány – lesz, persze egyelőre elrejtettem a hivatali íróasztalba, Tömörkénynek alkalmat adván rá, hogy kiörvendezze magát. Azt hiszem, ilyesmihez háború után se igen lehet jutni.

²⁶Engel németre fordította Móra néhány versét.

²⁷A *Hajnali dal* Könyves könyv. 3. kiad. Bp. 1933. 60. című versét Figedy-Fichtner Sándor (1878–1946) zenésítette meg, és a Nádor zeneműkiadóval akarta megjelentetni. A mű sorsáról nem tudok.

²⁸Kőhegyi Lajos (1853–1924) ny. kórházi főorvos, szabadkőműves nagymester, Móra nagy tisztelője.

²⁹Somló Károly temesvári szeszgyári igazgató a *Temesvarer Zeitungban* Ady-, Kosztolányi-, Móra- stb. verseket közölt németül.

³⁰Ezúttal a Somogyi-könyvtárnak küldhetett valamit Engel; hogy mit, már ő sem emlékezett rá.

Újság nemigen van, dies die truditur.³¹ Ez a tizenhetedik levél, amit tegnap dél óta megírtam, magánügyben, lapügyben, rossz kedvemben és haragomban.

Az Isten vigyázzon rátok, kis Ilus kezeckéit csókolom, Téged sok szeretettel öllelek:

Ferkó

Még egy verset majd küldök!³²

6

Zárt levelezőlap. Postabélyegző kelte: Szeged, 917. ápr. 19.

Feladó: *Móra Ferenc főszerkesztő Szeged.*

Cím: *Tek. Engel Vilmos főhadnagy úrnak I.R. 39. Feldpost 647.*

Kedves Vilmoskám,

mind a két leveledet hálás köszönettel nyugtatom, s hogy ez hajnali harangozáskor történik, abból láthatod azt is, hogy egészségem miatt nyugtalankodnod, legalább ez idő szerint, nincs okod. Nem olyan könnyen viszi el az ördög az embert, mint Kárász utcai kollégáim³³ szeretnék, s én különösen nem olyan fából vagyok faragva, hogy a legnagyobb munkaidőben adnám be a kulcsot. Igaz, hogy pár hétig nem mozdulhattam ki, de ez csak annyi változást jelentett, hogy a lakásomon szerkesztettem, s mikor nagyon erőtlén voltam az írásra – kegyetlen influenza gyötört, a szerkesztőségben meglehetősen rendetlenül ment a fűtés – akkor diktáltam. Most már kijárok, s a héten már két előadást is tartottam, fene beléjük. Az idegeim egy kicsit föl vannak ugyan már borzolódva, érzem a hároméves soha ki nem alvást, – de ezt a kis időt, ami még hátra van, már csak kivárom. Szabadságra menésről most szó

³¹ Egyik nap megy a másik után.

³² Németre fordítás végett.

³³ A Délmagyarország szerkesztője.

sem lehet. (Pedig Szalay Jóska³⁴ már azzal fenyeget, hogy orgonanyílásra kitoloncoltat két hétre Alsótanyára.) Először: mert most meg Tömörkény ágyban fekvő beteg, s félek, nagyon beteg,³⁵ – másodsor: mert a háború vezetését, – már ti. a lapban – senki se meri vállalni a fiúk közül, s én se merném egyikre se bízni. (Tutára különösen nem, mert ő, szegény, azt hiszem, vállalná.) Aztán meg nem vagyok én Pásztor,³⁶ hogy ilyenkor meneküljek el a várható nagy hír-viharok elől, – ő most ment egy havi szabadságra.

Ami a köszönetet³⁷ illeti, Vilmoskám, nem kell ezt nekem mondanod. Ismerem én a szívedet, – ha nem ismerném, bizony nem volna mit köszönnöd. Bár ebből elég ennyi. Fontosabb az, hogy még egy kicsit vigyázzon rád a jó Isten, aki eddig vigyázott. (Milyen pietista lesz az ember, ha valakinek, akit szeret, a hálál szájából hallja a szavát.) Igaz, hogy április van, a kinyílt virágokat is lefagyasztó, – most mégis hisz az ember a sok áprilisi békebimbóban. Csak attól félek, szegény Vilmoskám, tifelétek még nem olyan végleges a csönd, mint a Sándorék frontján,³⁸ akitől épp ma kaptam levelet: pár nap múlva hadapród lesz szegény. Egyébként most már jól van, de hetekig beteg volt.

Itthon: vagyunk úgy, ahogy, nem annyira éhezve, mint inkább lerongyosodva, a fölruházkodás minden reménye

³⁴ Szalay József (1870–1937) városi rendőr-főkapitány, könyv- és kéziratgyűjtő, a Dugonics Társaság elnöke, Móra baráti körének tagja.

³⁵ Tömörkény április 24-én meghalt.

³⁶ Pásztor József (1884–1962) a Délmagyarország szerkesztője és ez időben kiadó tulajdonosa.

³⁷ Engel Vilmos megköszönte Mórának a Naplóért végzett áldozatos munkáját. Engel akkor már ismét a harctéren volt, ezúttal az olasz fronton mint századparancsnok. Soron kívül küldték ki, mintegy büntetésből. Ezt tudta Móra, minthogy a sajtófőnök, Barát Ármin fölrendelte, és irányváltoztatást, a béketörekvések mérséklését követelte tőle. Minthogy erre még csak ígéretet sem kapott, intézkedett, hogy Engel Vilmos kikerüljön a frontra.

³⁸ Engel Sándor ekkor Erdélyben szolgált.

nélkül. Én magam már nemsokára frakkban járok a hivatalba, mert egyéb tisztességes ruhám már nincs. De legalább a fákat szép ruhába öltözteti az Isten, s örülünk, hogy azokat nézhetjük. Kis Ilus is sajnálta, hogy most kell neki itthagyni a várost,³⁹ mikor szépül.

A képek nagyon kedvesek és nagyon szívesen láttatnak.⁴⁰ Hufnagel felvételeiből számodra is készült. Nincs több papír. Szíve minden szeretetével ölel:

Ferkó

Közli: PÉTER LÁSZLÓ

BÍRÓ VERA: DUNAVARSÁNY

Bíró Vera, Bíró Lajos lánya nagyon fiatalon került el szüleivel Magyarországról. Adyról csak gyermekemlékei maradtak. De a gyér emlékeket feldúsították a családi elbeszélések. Vészi Józsefé, a nagyapáé, aki mint szerkesztője nagyon közelről látta Ady pályáját, az anyáé, Vészi Joláné, a nagynéni Vészi Margité, akiknek Adyval közismert volt barátsága, a nagybácsié, Bíró Jánosé, aki Ady nagyváradi indulásánál volt jelen, és mindenekelőtt Bíró Lajosé, aki élete végéig Ady leghívebb barátai közé tartozott.

Bíró Vera nagyon közel állt apjához; nemcsak gyermeki, de baráti, munkatársi kapcsolat is fűzte hozzá. Bíró tudvalevően mindvégig tartotta a kapcsolatot az októbrista emigrációval, és figyelemmel kísérte a hazai eseményeket is. Mikor a fehér terror idején kizárták a Petőfi Társaságból, ezt elégtétellel közli Jászihoz írt levelében: „Tegnap Hause- réktől azt a hírt hallottam (otthonról írták nekik), hogy a Petőfi Társaság kizárt a tagjai közül Móricz Zsigmonddal együtt. Ez a hír felderített. Nemcsak azért, mert jobb társaságban távozom a Petőfi Társaságból, mint amilyenben ott voltam, hanem mert egyenesen le- kicsinylésnek éreztem volna, ha velem semmi ilyesmi nem történék. Az én nagyon rogyadozó önézetem ilyen alkalmakkor szokott egy kissé megerősödni.” (1919. dec. 25.)

³⁹ Engel Vilmosné a szüleihez utazott Törökbecsére.

⁴⁰ Különféle fölvételek a frontról, köztük olyanok, amelyeknek muzeális értéket tulajdonítottak. Hufnagel hadnagy fölvételei különösen a könyvtár és a múzeum számára „láttattak” nagyon szívesen.

Bíró Vera részt vett apja baráti kapcsolatainak fenntartásában is, nem egyszer ő levelezett apja barátaival. Ez után a rövid Ady-émlékezés után azt várnánk tehát tőle, hogy írja meg emlékeit édesapjáról, állítsa össze Bíró Lajos életrajzának emigrációs szakaszát, és ne csak az Ady-leveleket, hanem édesapja egyéb közérdekű levelezését is adja közzé. És többet szeretnénk tudni Bíró Jánosról is, aki Amerikában szervezte a baloldali emigrációt és ott is halt meg.

Bíró Vera tehetséges költőnek indult. 1930-ban *Végletek* címen egy kötete jelent meg Grilléknél. Ma is Londonban él. Az emlékezés végén közölt verse Vészi Margitnak Dunavarsányról készített fametszetére készült.

*

Mi köze egy kislánynak, aki Ady halálakor 12 éves volt, Ady Endre alakjához és munkájához?

Nekem sok van. Ady és apám fiatalkori barátsága végig megmaradt; mindketten nagyapám Budapesti Naplójánál dolgoztak. Ady úgyszólván családtag volt a dunakisvarsányi társaságban, nagyapám házában, ahova apám hamarosan tényleges családtagként tartozott. A komoly levelezés közben, amely a budapesti Széchényi Könyvtár tulajdonában van, egyszer eszébe jutott és egy fényképes lapot küldött nekem, a kétéves kislánynak: „Kedves kicsi Vera. Légy mindig jó kis leány, szépség, kedvesség és vigasztalás.”

A varsányi fiatalok szerették. Ha ott dolgozott, jégbehűtött bor mellett egy tisztáson, tízszer tépett el egy kéziratot, amíg megelégedett vele: a széttépett lapokat lelkes és gondos kezek gyűjtötték össze. A végén, sajnos, mind a varsányi egerek prédájává lett. Apám, aki Adyval egy szobában dolgozott a lapnál, megerősítette, hogy Ady keserves nehezen, verejtékkal írta verseit és prózáját is. Jó és lelkiismeretes újságíró volt: és ezt nagyapámtól és apámtól hallani nem volt csekélység.

Varsány néha inspirálta is Adyt. Ott született például A fekete zongora. A dallam egy hegedűé volt – egy fiatal nagynéném játszott messze fenn a házban – de aki vershez ért, meg fogja érteni, hogy mélyhangú végződést kíván az utolsó sor.

Versekre gyermekkorától kezdve muzikális édesanyám, aki

tudta, hogy én is szeretem a verset, habozás nélkül olvasta fel nekem 8–9 éves koromban a Párisba tegnap beszökött az ősz, Várni, ha éjfél ut az óra és A fekete zongorát. És talán ezért nem lett belőlem Ady-epigon.

Azt mondják, Ady babonás volt. Nem mert, akárhányszor próbálkozott vele, nem tudott éjjeleken a ház kiugró szárnya mögé menni. Együtt aludt a nála sokkal fiatalabb, korán elhalt nagybátyámmal, Gyulával. Az ő elbeszéléseiből tudják a többiek, hogy Ady rossz alvó volt; gyakran felkelt, járt a szobában. Meleg barátság kötötte őket egymáshoz, és gyakran még sok kérdést megtárgyaltak, míg Ady elaludt. Mindig csak akkor lehetett tudni, hogy valóban elaludt, ha egyet sikoltott. Aztán aludt csakugyan.

Varsányon érte a hír – a szerkesztőségéből továbbították a táviratot, hogy Léda Váradra utazik, mert gyereket vár. Pozsonyig elébe sietett, a pénz valahonnan előkerült. De nem volt bizonyos affelől, hogy az ő gyereke lesz-e? Váradon holtan született a gyerek, fiúgyerek. Ady nagyon megrendülve írt erről, talán Margitnak: hat ujjá volt, mint neki és minden Adynak. Ekkor őszintén meg volt rendülve.

Ady első lelkes, idősebb és fiatalabb intellektuális publikuma és otthona helyett otthona Varsány volt. Nagyon jóban volt Vészivel, aki maga is költőnek indult, a nagyanyámmal, aki szerette ezt a keménygalléros, vidékies, udvarias fiút, Bíróval, aki régen barátja volt. Vészihez való viszonya a gyanakvásból hamarosan gyermeki szeretetté vált. A nagyanyámat bájának és szépségének járó tisztelettel kezelte, szeretetét viszonzó hódoljattal. A két idősebb lányt, akit már korábról ismert, és akik megértették és kedvelték, barátként szerette. Margitba sohse volt szerelmes, de hosszan és részletesen el tudtak beszélgetni, mert Margit sok tehetséggel volt megáldva; Jolán iránt olyanféle respektust érzett, mint nagyanyám iránt; ő éppen olyan jó hallgató közönség volt, mint amilyen jó kritikus, ha kérdezték.

A komikus elem a szintén nagyon szép dédanyám és Ady

különös viszonya volt. Együtt ültek a verandán, a német ajkú Nina néni (a fiatalok így becézték-gúnyolták) piros pongyolában egy német lapot böngészett; szemben ült Ady, aki a magyar sajtót bújta. Tisztelettel nézte az öreg hölgyet, akinek olvasmányából időről-időre egy-egy megjegyzés szállt Ady felé. „Die Valerie ist angekommen”, jelentette ki Nina néni. Ady bólintott. Vagy: „es regnet”. Ady ijedten nézett körül a varsányi tündöklő napsütésben. Mire Nina magyarázóan: „in Ischl regnet’s”. A lap tartalmából elsősorban a császári-királyi ház dolgai érdekelték és foglalkoztatták Nina nénit.

Egyszer a szomszéd faluból meglátogatta egy barátnője. Zivatar tört ki, ő ott akarta volna tartani, de ez senki másnak nem volt ínyére. Egy idő múlva beszéltek hozzá, hogy a vihar elmúlt, és a kocsi előállt. Ez egyszer méregbe jött Nina néni, és mint mindig, németül ripakodott rá a társaságra: „Also die Kohn ist Euch nicht gut genug, aber dieser besoffene Petőfi kann jeden Sonntag hier schlafen”. Lecsillapították, de a mondás sokáig élt a Vészi körökben.

Ady itallal kezdte a napot. Többnyire nem ártott neki. Tréfálgatása majdnem mindig odáig ment csak, hogy gonosz-kodó arccal mondta a többieknek: „Most beszéljünk rosszat”. De megesett, hogy a szesz úrrá lett rajta. Egyszer mindenáron egy fiatal meggyfára akart felmászni. Fel is mászott, alig lehetett leszedni. Egy más alkalommal ő volt ügyeletes a Naplónál, és reggelre valami csodás badarság jelent meg a tollából: mindenkinék káprázott a szeme, és a vele nagyon türelmes „diri” alaposan le is szidta.

Bandi néha eltűnt, elkalandozott, különösen a Budapesti Napló szétszéledése után. De megint a családhoz fordult, mikor a Csinszka-házasság akadályokba botlott.

Nagyapám minden politikussal jóban volt, Csinszka apjával is. Mikor Ady nősülni akart, többször eljött, most már a Pester Lloyd házba, segítségért. Ez a kép van ma előttem: Ady Endre hullámos szép barna hajával, dióbarna szemével nagyapámmal egy sarokasztalnál ült, és egy-két percre beengedtek engem is.

Szüleim még többször látták azután, én többé nem. Anyám nem győzi dicsérni a példás gondot, amivel Csinszka ezt a már komolyan beteg embert gondozta, a lakásukat csinosan, tisztán tartotta. Először volt gondtalan élete rövid ideig.

A halála után mi hamarosan emigrációba mentünk; de a versei forrtak bennem, és ezt az utolsó képet örökre megtartottam szívemben.

Azt hiszem, Varsány volt az a ritka hely, ahol Ady boldog tudott lenni.

A metszet előtt

édesanyámnak

Veled együtt nézнем a képet könnyebb,
Hiszen láttára kibuggyant a könnyed.
Vezess vissza ahhoz, ami volt Varsány,
Ahol még mosoly ült az élet arcán;
Ahol az ifjúságot kutatom.

A vendégnek mi is volt egykor Varsány?
Magyar szívek és szavak otthona,
Liget, hol vers és vadvirág terem.
Nagy tornyos kőház, körülötte harsány
Részeg színek: akácméz, orgona.

S mi volt nekünk? Az idő-óceánon
Sziget, ahol, mert Isten nevetett,
Meleg szívekből szerelem fakadt.
Forró a nyár, a csók, forró e tájon
A föld, a vágy, a hit a szeretet.

Mindannyiunknak – s hányan vagyunk még meg?
Különös kegy volt – élet és mese.
Fiatal volt a föld, s az ég fölötte,
Dalolt a csillag, született az Ének.

De ez már múlt. Nem tudja senkise
 Mirajtuk kívül. Tán egyszer kiássák.
 De hogy tudnák, hogy nem találni mását.
 Ki mondja meg, hogy mindez lehetett,
 S áldott volt, mert az Isten nevetett.

Közlő: VEZÉR ERZSÉBET

BERZEVICZY ALBERTHEZ IROTT MAGÁNLEVELEKBŐL*

Ambrus Zoltán levele:

Mélyen tisztelt Elnök Úr!

E hó 9-ikén 534/931 sz. alatt kelt nagybecsű soraival értesíteni méltóztatott, hogy az elnöklete alatt álló M. Tudományos Akadémia folyó évi március 9-én tartott összes-ülése kegyes volt megemlékezni születésem hetvenedik évfordulójáról és felkérte Nagyméltóságodat, közölné velem jókívánságait.¹

Kérem Nagyméltóságodat és a Magyar Tudományos Akadémiát, fogadják ezért a nem remélt, rendkívül megtisztelő és jól eső kitüntetésért, amely a legnagyobb jutalom azért a törekvésemért, hogy mindig ideálokat igyekeztem szolgálni, hálás köszönetemet. Mély tisztelettel

Budapesten, 1931 március 15-én

Ambrus Zoltán

Beöthy Zsolt levele:

Mélyen tisztelt kedves barátom! Nagy meglepetéssel vettem ma soraidat, mert én azt hittem, hogy Pesten maradtál. Hiába kerestelek a lakásodon, hiába a Pannoniában, de gondoltam, valahol másutt szálltál meg, s tán a K. T. ülésen találkozha-

*A levelek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában találhatóak.

¹ Ambrus Zoltán író, műfordító, akadémiai levelező tag 1911-től.

tunk.² Ettől az alkalomtól reméltem eléd terjesztenem nagy kérésünket, melyet szóban szerettem volna közölni veled. Kérésünk ugyanis – enyém és családomé – az, hogy leányomnak okt. 16-ára kitűzött esküvőjén Klárika nász nagyságát elvállalni s örömnepünkön a kegyelmes asszonnyal együtt résztvenni kegyeskedjél. Ne vedd rossznéven most e kérésünk. Mindaz, amit nemes barátságodnak köszönök, öröm és tisztaság nekünk, még politikai befolyásodnak is, hazafiúi lelkiismeretnek teljes nyugodalmát köszönöm. Csak jót hoztál ránk: úgy érezzük, hogy a Te szíves közreműködésed szinte biztosítéka lesz annak, ami most legjobban szívünkön fekszik: gyermekünk boldoságának. Azért még egyszer kérek, ne vedd rossz néven kérésünket s ne utasítsd vissza.

Ami az Andrássy-szobrot illeti, én megkaptam ugyan a méreteket és rajzait azzal a rövid említéssel, hogy majd a [. . . 3 szó olvashatatlan!] A leleplezés különben őszre halasztatván, így az oldalfeliratok dolga nem sürgős. Ha ismertetésem előtt szükség van rájuk, indíts egy kártyát és küldöm. Ha nincs, akkor várok velük, míg jösz.

A homlokzat feliratára nézve én is azt gondolom, hogy a két évszám is beírandó lenne. A név maga is dátum, mért ne legyen ott a másik, határozó dátum: a történetnek legrövidebbre vont feladata e két feljegyzendő évszám, nemcsak Andrássy életrajzának két fő dátuma, hanem egy korszaknak megjelölése, melynek egyik határa volt. Aztán több is. Ez is van: a szobor azé a ki ekkor és ekkor élt. Egy szóval, én váltig hajtom, hogy a név alá a két másik is alátétessek.

Azonban már a fölíratnak ilyen lapidáris megoldásánál is fölmerült egy orthographiai kérdés, amire nem tudom, gondoltak-e? Én a hetvenes évek első felében tömérdek aláírását láttam Andrássynak s már akkor feltűnt, hogy következetesen

²KT. ülésen = a Kisfaludy-társaságban remélt találkozásukkor. Gr. Andrássy Gyula (1823–1890) külügymin., szobráról van szó. Országház déli kapuja előtt álló lovas-szobrát bombatalálat érte 1945 jan. elején és roncsait eltakarították még ez év végén.

mindig egy s-sel *Andrásynak* írta a nevét. Nem tudom, így írta-e mindég; ennek a dolgnak most mindenesetre utána kéne járni. Ha igaz, akkor megfontolandó lesz, hogy az emléken a családnak történeti, vagy az ő egyéni írásmódja alkalmaztas-sék-e?

A kegyelmes asszony kezeit csókolja, téged szívből köszönt
Zsolt.

Fraknói Vilmos levele:

Tisztelt Barátom!

Melk, 1920 június 10.

Természetesen megtisztelve érzem magamat, hogyha a magyar-olasz társaság vezető bizottságában hely jut nékem. Komoly szándékom a jövő telet Budapesten tölteni. Remélem, hogy akkorra a normális viszonyok helyreállanak³ és egészségi állapotom a családi körön kívül való tartózkodást megengedi.

A mi a H. ügyet illeti,⁴ emlékszel erre február végén folytatott beszélgetésünkre. Ma is meg vagyok győződve arról, hogy H. a *Paralysis progressiva* uralma alatt áll és hogy eltekintve a köztetek megújuló konfliktusoktól, az akadémiai ügyek intézé-

³ „Normális viszonyok” – arra vonatkozik e levélben, hogy 1920 nyarán még az ún. „különítmények”, Prónayék garázdálkodtak és zsidóüldözésük sokat ártott hazánk hírnevének világszerte. Fraknói különben 1879–1889-ben akadémiai főtitkár is volt és óriási alapítványt tett az 1900-as évek elején az Akadémiának: római palotáján kívül (ahol Berzeviczyék később a magyar ösztöndíjasok szállását rendezték be) nagyobb összegekkel tette lehetővé fiatal magyar történészek és művészek, műtörténészek római tanulását.

⁴ „H.” alatt Heinrich Gusztáv (1845–1922) akad. főtitkárt kell érteni, akinek 1920-ban történt lemondatásáig sok kellemetlen emlékü intézkedése közül a legnagyobb az 1917–18-beli *hadikölcsönjegyzése volt*, midőn az Akadémia egész készpénzvagyonát, közel *kétmillió koronát* önkényesen hadikölcsönbe „fektette”, ami 1920-ban teljesen értékét veszítette. Kötekedő természetű, bohém ember volt. Kosztolányi, mint már kislelődytá és az elnöklő Berzeviczynek híve, teljes erejével a „kettészakadt irodalom” híre ellen volt és leveléhez híven mindig egyengette a fiatal írók és az öreg kislelődytá közötti ellentétet, amit Szász Károly és klikkje ádáz Ady-gyűlöletük szellemében végig képviselt, szídván Babits és MórícZ Zsigmond tanítványait.

sét nem szabad az ő kezeibe hagyni még rendes viszonyok között sem, annál kevésbé a mai válságos időben. Akkor, tudod, kész voltam az akciónak élére állani. Sajnálom, hogy akkor, jó szíved suggallatát követve, nem vetted igénybe az én ajánlatomat.

Most is kész vagyok minden akcióban részt venni. Bűnnek tartanám, ha Te az alternatívát fölvetnéd. Mint mondom, az Akadémia érdeke az ő mielőbbi eltávolítását sürgetően követeli. Ha szükséges áldozatot hozni, ezelől sem szabad kitérni.

Végtelenül sajnálom, hogy találkozásunk meghiúsult. Én főképpen a római követség betöltésének ügyét óhajtottam volna Veled megbeszélni. Reméllem, hogy nyári tartózkodásodat semmi sem fogja megzavarni.

Isten áldjon. Téged és a kegyelmes asszonyt tiszteletteljesen
üdvözölve, maradok kész híved

Fraknoi Vilmos.

Kosztolányi Dezső levele:

Kegyelmes Uram,

1931. V. 18.

engedd meg, hogy őszinte és hódoló örömmel üdvözöljelek, mert újra Téged választott meg Akadémiánk elnökévé. Mi mindnyájan – fiatalok és öregek – érezzük, hogy senki kezében sem nyugodhat biztosabban tudományunk és irodalmunk ügye, mint a tiédben, Kegyelmes Uram.

A te töretlen ifjúságod, bölcseséged, európaiságod és magyarságod van hivatva arra, hogy vezess bennünket és tovább építsd Széchenyi Magyarországot.

Vagyok igaz híved és tisztelőd:

Kosztolányi Dezső

Tömörkényi István levele:

Mélyen tisztelt főtitkári hivatal:

A *Nyelvőr* e hónapi számában közöltek szerint tisztelettel kérem a Szily-féle Címzéső-jegyzék szíves megküldését, s igérem a közreműködésemet.

Alázatos szolgálója, Szegeden 1899 decz. 19.

Tömörkényi István, Szent György-u. 15

közli: GERGELY PÁL

ZILAHY LAJOS LEVELEZÉSÉBŐL

Az a néhány levél, mely e cikk keretében alant felsorakozik, nem kíván, nem is kívánhat átfogó képet adni Zilahy Lajos egyéniségéről, munkásságáról. Levelezésének e része életének különböző periódusait világítja meg, és felderíti sokszor ellentmondásosnak tűnő cselekedeteinek motívumait. E levelek felvillantják Zilahy életének egy-egy fontos mozzanatát, egyéniségének egy-egy jegyét. Hozzásegíthetnek ahhoz, hogy a róla terjengő mendemondákból, az ellentmondásos vélekedésekből kiformalódjék írói, közéleti és emberi arcának egy-egy vonása.

Az alább közölt levelek az Akadémiai Könyvtárban ill. az Országos Széchényi Könyvtárban találhatók.

Zilahy Lajos – Szabó Lőrincnek

Pesti Napló – Magyarország
Budapest, 1923. szeptember

Kedves Barátom!

Tudomásomra jutott, hogy Ön egy igen előkelő művész-társaságban úgy nyilatkozott, hogy a Jégcsap című darabomról csak azért írt kedvező kritikát, mert mindketten ugyanannál a vállalatnál dolgozunk.¹

Én azt hiszem, ez a nyilatkozat aligha dicséri az Ön kritikai meggyőződését és bátorságát. Kárpáti Aurél, aki a legjobb barátom, igen szigorú megrovásokban részesítette a Hazajáró lélek című darabomat a Pesti Naplóban, anélkül, hogy barátságunk bármit is változott volna. Ön tehát igen nagy tévedésben van, ha azt gondolja, hogy a közös kenyér Önt bármiféle kritikai elnézésre kötelezi. Ha szerkesztői utasítás volt, illetékes helyen tiltakozni fogok ellene. Ön aligha tartana engem önérzetes embernek, ha ilyen kegyelmi kritikákat zsebre-vágnék. Kérem tehát, hogy a jövőben – legalább velem szemben – csak a legtisztább meggyőződését írja le, mert higyeje el,

¹A *Jégcsap* c. vígjáték bemutatója 1923 őszén volt a Belvárosi Színházban. A levél címzettje Szabó Lőrinc, épp úgy, mint a levél írója az Est-lapok alkalmazottja. Szabó L. Az Est olvasó-szerkesztője; Zilahy a Pesti Napló munkatársa. Erre vonatkozik az utalás.

hogy én a legkeményebb kritikát is többre becsülöm, mint az ilyenféle megalkuvást.

Egyébként változatlan barátsággal köszönti

kész híve
Zilahy Lajos

Zilahy szerkesztői és politikai elveit, koncepcióját világítják meg az alábbi levelek.

Zilahy Lajos – az Est Lapok Rt igazgatóságának

Új Magyarország

Hivatkozással Salusinszky Imre² főszerkesztő úrral folytatott tárgyalásomra, hivatalosan is bejelentem, hogy a Magyarország szerkesztésétől folyó év április hó elsején megválok.

Elhatározásom nem érheti váratlanul a t. igazgatóságot, mert azt már hónapokkal ezelőtt előre jeleztem. Szükségesnek tartom, hogy elhatározásaim indokait ezúttal írásban is le-
szögezzem.

Elsősorban szerkesztői elfoglaltságom és írói pályám közt ütközés támadt, amelyet előre nem láthattam. A mai rendkívüli időkben a szerkesztői elfoglaltság nemcsak arra az időre terjed ki, amelyet a szerkesztőségben eltöltöttem. A lappal és a napi politikával adódó sok irányú fejlemény azt az időmet is felemészttette, amelyet írói munkám számára tartogattam. A dolognak ez a része talán áthidalható lett volna, ha a lapon csak mint főmunkatárs szerepelek. A mostani megoldást, hogy legyen a lapnak egy felelős szerkesztője, Magyar Elek³, aki nyugdíjazva van és legyen egy szerkesztője, aki nemcsak nem jár be a szerkesztőségbe, de köztudomás szerint hosszabb ideig

² Salusinszky Imre (1883–1946) Az Estnek megindulásától kezdve munkatársa. 1933-tól az Est Lapkiadó Rt. főszerkesztője. Az Est-lapokhoz tartozott a Magyarország is, melynek szerkesztője 1934–36 között Zilahy Lajos volt.

³ Magyar Elek (1875–1947) újságíró, író. 1917-től a Magyarország szerkesztője; 1940-től a Híd munkatársa.

külföldön tartózkodik, teljesen egészségtelen állapotnak tartom.

Mindezek azonban csak formai kérdések. Sokkal fontosabbnak érzem azt, hogy az elmúlt két esztendő alatt a vállalat részéről *politikai bizalmatlanság* fejlődött ki azzal az irányzattal szemben, amelyet a lap átvételekor vállaltam, ez munkámat a múltban is megbénította, a jövőben pedig teljesen lehetetlenné teszi.

Salusinszky Imre véleménye szerint ez a bizalmatlanság nem állott fenn és a pillanatban sem áll fenn. *Sajnos, én ennek lépten-nyomon ellenkezőjét tapasztaltam.* A közvélemény felé e pillanatban úgy hat a dolog, hogy a Magyarország hasábjain kialakult *írói* frontot teljesen szétszórták s a lap feladta annak a szellemi mozgalomnak az irányítását, amelynek jegyében két évvel ezelőtt átvettem. Most tudunk vitatkozni azon, hogy ennek az irányzatnak anyagi szempontból volt-e sikere? De felteszem a kérdést: ha nem volt és ha a lap új irányba való eltolása a példányszám emelkedésével jár, mi szüksége van arra, hogy nevemmel jegyezsek egy lapot, *amely tisztán a pesti közönségnek készül?* Én a Bartha Miklós és Gaál Gaszton⁴ szellemi örökségét vállaltam és ha a vállalat üzleti szempontjai azt mutatják, hogy ennek a szellemi irányzatnak a folytatása változatlanul ráfizetéssel jár, nem érzem feljogosítva magamat, hogy ennek az irányzatnak a folytatását követeljem a vállaltól. Ha valóban így áll a helyzet: számomra nincs más választás: megválni a vállaltól.

Véleményem szerint a vállalatnak az adott helyzetben döntenie kell afelett, hogy mi fontosabb számára: *a pillanatnyi, rideg üzleti politika vagy pedig a világszemlélet kérdése.* Ami a világszemléletet illeti, három ponton látok olyan eltávolodást köztem és a vállalat vezetősége közt, amely szerintem áthidalhatatlan.

⁴ Gaál Gaszton (1869–1932) nagybirtokos, országgyűlési képviselő, az agráriusok egyik szószólója. Megalapította a parlamenti agráriusok csoportját, ez az ő vezetésével egyesült az 1931-ben újjászervezett Kisgazdapárttal.

1. A kapitalizmus kérdése. Meggyőződésem szerint a magyar *népi politika* és ezzel kapcsolatban *egy új földbirtok-reform* kérdése nem tárgyalható anélkül, hogy a katolikus nagybirtok, a feudális főúri birtokrendszer, a magyar bankokrácia, a gyáripar és a munkáskérdés viszonya független kritika hangján ne érintessék.

2. A német kérdés. Számomra kizárólag belső magyar-kérdés. Ezen a ponton a magyar írókra *olyan feladatok és harcok várnak*, amelyeket még a mindenkori kormányzattal szemben is vállalni kell, azzal is számolva, hogy a lap ellen rendszabályokat alkalmaznak. Amikor a fajok kérlelhetetlen harcának korszakát éljük, magyar író nem nézheti lázadó gondolatok nélkül, hogy a magyar élet sok pontján olyan erők nyomulnak előtérbe, melyek a magyarságnak nemcsak a szellemét, de a nyelvét is fenyegetik.

3. A zsidókérdés. Nem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy nincs zsidó és magyar, hanem csak magyar van. Ez túl kényelmes álláspont – szemlehungyás, önámítás és a valóságban nincs is így. Gondoskodik róla egyrészt az antiszemitizmus, másrészt a zsidóság bizonyos rétege, hogy ne így legyen. A zsidókérdéssel tehát foglalkozni kell, vagy legalábbis teljesen kitérni előle nem lehet. Az én meggyőződésem szerint a magyarság mai legyöngült helyzetében a legnagyobb örütség lenne, ha a megcsonkított testből a magyar zsidóságot mint újabb kisebbséget hasítanánk ki. Számomra a magyarság nem faji, hanem nyelvi és szellemi egység. Amíg a magyar zsidóság ennek a nyelvi és szellemi egységnek az érdekeit szolgálja, minden tekintetben és teljes joggal ebbe az egységbe tartozik. Miután e nyelvi és szellemi egységnek legdöntőbb tényezője a magyar nép, amely a gazdasági pusztulás szélén áll, a magyar zsidóságnak csak azt a részét tartom igazán magyarnak, *amely ezzel a réteggel vállal sorsközösséget*. Ez a sorsközösség pedig nem jelenthet mást: európai értelemben vett szociális reformokért való küzdelmet a magyar nép oldalán.

Legutóbbi tárgyalásaink során igyekeztem meggyőzni Salu-

sinszky Imrét, hogy a vállalat legjobb szándéka mellett sincs abban a helyzetben, hogy ezen a három ponton teljes szólásszabadságot engedélyezzen nekem. Miután azonban ő ismétlen és határozottan kijelentette, hogy a vállalat a jövőben minden tekintetben fehér lapot tesz elém, nem akarom úgy elhagyni a Magyarországot, hogy ezt a fehér lapot ki ne töltssem. De nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy a fentiekben csak azt ismétlem meg, amit a lap átvételekor kifejtettem.

A küzdelmet az itt kifejtett magyar célokért ezután is folytatni fogom, ha a Magyarországtól megválok. Úgy és olyan mértékben, amennyire lehető lesz.

A Magyarországgal kapcsolatban csak akkor vállalhatnám teljes meggyőződéseim szerint, ha a vállalat az új szellemi front írói csoportjának tagjai közül hívna meg valakit helyettesemnek, ha e csoportból két író állandó munkatársul szerződtetne, néhányat pedig állandó cikkírónak kérne fel. Végeredményben ez semmi más, mint a régi állapot visszaállítása, plusz: nagyobb szólásszabadság. Feleslegesnek tartom nevek említését, mert, véleményem szerint, köztem és a vállalat között bizonyos írói nevek megítélésénél a múltban sem mutatkozott ellentét.

Ami a napi szerkesztőségi munkától való visszavonulásomat és külföldi tartózkodásomat illeti, bizonyos elterjedt hírekkel szemben ki kell jelentenem, hogy eszem ágában sincs végleg külföldre költözni. Irodalmi munkáim sorsa egyelőre Angliába hív, de angliai tartózkodásomat arra használom fel, hogy ezt a magyar szellemi mozgalmat összhangba igyekezzem hozni az angol politika és szellemiség irányvonalaival.

A fentiekben igyekeztem mindent röviden elmondani, még csak annyit jegyzek meg, hogy további megbízatást csak részletesen kidolgozott írott szerződés és biztosítékok mellett vállalnék

Budapest, 1936 márc. 29-én

tisztelettel
Zilahy Lajos

Salusinszky Imre főszerkesztő – Zilahy Lajosnak

Kedves Barátom!

Hivatkozással az utóbbi napokban veled folytatott személyes tárgyalásainkra, értesítelek, hogy a múlt hó 29-i nb. leveledben foglalt azon közléseidet, mely szerint a Magyarország szerkesztésétől f. hó 1-én megváltál, tudomásul veszem.

Nagyon sajnálom, hogy a szerkesztői elfoglaltságod és írói pályád között támadt, előre nem látott ütközés miatt a szerkesztői állásról le kellett mondanod, de belátom, hogy a szerkesztői elfoglaltság tényleg leköti még annak az időnek jó részét is, amelyet írói munkád részére tartogattál és nem tudnád teljes erővel folytatni a harcot elvi célkitűzéseidért, ezt a helyzetet pedig – érthető módon – fenntartani nem kívánod.

Meg vagyok győződve arról, hogy a lapjainkkal hosszú évek óta fennálló belső baráti viszony továbbra is változatlanul fennmarad és kívánom, hogy nagy sikerekben gazdag pályádon továbbra is szerencse kísérjen, mindnyájunknak, az egész országnak igaz örömére.

Budapest, 1936. ápr. 7.

Szívélyes üdvözléssel:

Salusinszky Imre

Az Est-lapok főszerkesztője

Zilahy lemondása nagy port vert fel. A lapok interjúkért ostromolták. Zilahy válaszaiban hű marad a levélben foglaltakhoz, Szabó Lőrincnek írt levelében megértésről, barátságáról biztosítja azokat, akik a Magyarország munkatársai maradtak továbbra is.

Zilahy Lajos – Szabó Lőrincnek

Hyde Park Hotel
Knightsbridge
London S.W.I.

Kedves Lőrinc,

arról a bizonyos angol helyről csak most kaptam meg a választ. A válasz: várni, mert a helyzet egyelőre teljesen bizonytalan.

Viszont ha ma vagy holnap igenlő választ kapnék, az én

válaszom az lenne, hogy *nem*, mert a Rajniss-ügy⁵ után azt látom, hogy a legtisztább politikai szándék is hazaárulás lehet.

Ezt a ködös ügyet tehát a magam részéről lezártnak tekintem. Nekem négy hét óta magyar újság nem volt a kezemben, és azt hiszem, ez az egyetlen dolog, amit irigyelhetsz tőlem, mert különben London sem egyéb számomra: harc és pedig igen kemény harc az életért. Minden a levegőben lóg, csak az bizonyos, hogy szeptemberben premierem lesz itt, igazán ragyogó szereposztásban.

Nemrégiben feleségemmel beszéltem telefonon. Hallom, Zsilinszky visszament a Magyarországhoz. Ezt én nem veszem rossz néven tőle. Kérlek, mondd meg a fiúknak: Féja, Illyés, ha helyzetük azt követelné, egy pillanatig se habozzanak elfogadni azt, amit kínálnak nekik.

Én két hét óta tervezem, hogy holnap indulok haza. Mostani terveim szerint a jövő hét közepén leszek otthon.

1936 jan. 3.

Kézcsók Klárának,
szeretettel ölel Zilahy Lajos

⁵Rajniss Ferenc (1893–1946) szélsőjobboldali újságíró és politikus. Tanítóképzőt végzett. 1935-ben képviselővé választották. Az Új Magyarország szerkesztőjeként a legszélsőbb németbarát irányzat képviselője. Szalasi kormányának kultuszminisztere. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték.

1936 májusában Peyer Károly szociáldemokrata képviselő a parlamentben megvádolta Rajnisszt, hogy német érdekek elősegítésére közgazdasági lap alapítására tett előterjesztést illetékes német helyen. A lap finanszírozása fejében német propaganda terjesztésére is ajánkozott. Peyer Károlyt rágalmazás miatt harminc napra kitiltották a képviselőházból. Ezután Györki Imre szociáldemokrata képviselő letette a Ház asztalára a levelet, amelyre Peyer bejelentése támaszkodott. A levelet egy Nagy István nevezetű személy juttatta el Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, aki ezt megmutatta Kozma Miklós belügyminiszternek; miután azonban Kozma hónapokon át semmit sem tett az ügyben, Bajcsy-Zsilinszky átadta a levelet a szociáldemokrata pártnak. Rajniss Ferenc támadással védekezett. Azt állította, hogy mind a levél, mind az ő rajta szereplő aláírása nem egyéb durva hamisítványnál. Nagy Istvánt a bíróság hamisítás és egyéb vádak miatt két évi börtönrre ítélte. Ez volt a hírhedt „Rajniss-ügy”, amelyre Zilahy levelében hivatkozik.

Illyés Gyula és Zilahy Lajos levélváltása az 1941-ben a *Csendes élet* c. Zilahy elbeszélés megjelenése után bontakozott ki.

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Barátom,

Szívből gratulálok könyvedhez. Nem tudnám megmondani, mikor volt utoljára ily tiszta, ily nemes irodalmi élményben részem. Bocsáss meg, ha így mondom: ámulva olvastam: ilyet tudsz? A legjobb nyugatiak magaslatán áll. Szinte helyetted voltam büszke feléjük.

Köszönöm s igen boldog volnék, ha viszonzásul csak egy jó percet szerezhetnék neked azzal, hogy megmondom, milyen remeket csináltál. Hogy tudnék egy ilyenszerű novellát rendelni nálad a Magyar Csillag számára? Kérlek, szabd meg a feltételeket, előre teljesítem!

Szeretettel üdvözöllek,

1941. nov. 12.

Illyés Gyula

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Lajos,

Budapest, 1941. december 15.

tudod, hogy az zsarolás volt? Ha nem akarsz törvény elé kerülni, most már igazán íj.

Én nem írhatok a te lapodba, mert helytelenek, tévesnek tartom, annak tartom a te utadat is; szóval erősen neheztelek rád, de az irodalomtörténetnek és hazád szellemiségének tartozom azzal, hogy kihúzzam, munkára fogjam azt a remek novellistát, aki épp benned lakik. Kérlek, légy segítségemre legértékesebb részed megmentésében. Van fogalmad, hogy az Egy csendes élet óta a szakértők milyen várakozással néznek rád? Én buktam meg, ha nem pipálhatom le veléd a legjobb angolokat s oroszokat.

Sok szeretettel üdvözöllek,

Illyés Gyula

Zilahy Lajos – Illyés Gyulának

Kedves Gyulám,

Budapest, 1942. jan. 1.

dehogy bántódtam én meg, okom sem volt rá. Sőt inkább zavarba hoztál, hogy túlbecsülted igénytelen írásomat. Váratlanul és váratlan helyről jött a buzdító szó, nem is tudod, milyen hálás vagyok érte: lelket öntöttél munkától elnyűzott porhüvelyembe. Azt írod: nem helyesled a lapomat és általában az utamat. Feltételezed rólam, hogy én helyeslem? Ami a lapot illeti, amikor utoljára beszélgettünk a lap indulása előtt a Palace-ban, elmondtam Neked, hogy a forma és a hang nem az én ötletem volt. De nem dobhattam el az alkalmat, valami kis kenyeret és nyilvánosságot jelentett néhány magyar írónak, olyan időkben, amikor a magyar szellemiség ijesztően pusztul. Hidd el nem magamért tettem, nemcsak hogy egyetlen fillér szerkesztői fizetésem nincs, de súlyos összegekkel táplálom a lapot a Pegazus⁶ kasszájából, ami végeredményében az én zsebem. Aztán a magyar filmet sem lehet teljesen a szemétdombon hagyni, sokkal fontosabbnak tartom, mint ti, akik csak a piszkát és tökéletlenségét látjátok.

Talán igazad van. Talán többet érnek, mint ember és mint író is, ha úgy a Pegazust, mint a Hidat otthagynám és visszaülnék oda, ahova legjobban vágyom: íróasztalomhoz. Sokan azt hiszik rólam: a pénz csábít a filmekhez. Ezek nem tudják, hogy ma már, a bel- és külföldi regényhiányban, mint író több pénzt kereshetnék, ha ugyan van valami értelme még ennek a szónak. De engem is forogat a kerék, rá vagyok csavarodva, azt érzem, hogy kötelesség tovább csinálni. A feladat néha testet öltve jelenik meg előttünk és húz az ígéret: hátha jobban lehet csinálni, mint ahogy legutóbb csináltuk. Szegény Móricz Zsiga a Kelet Népevel vergődik, én a Hiddal, aminek szörnyű hibáin mostantól kezdve próbálok valamit javítani, mert van még egy kis szusz bennem – és gondolom, te se rózságyba fekszel le

⁶ A Pegazus Zilahy L. filmvállalata volt.

esténkint, párnád alatt a Magyar Csillaggal. Nincs irodalom, nincsenek írók s nekünk is közös bűnünk, hogy nem írunk eleget.

Hát szóval, nem hogy megbántottál volna, de titkolt sebem lüktetésére tapintottál. És ha már olvasót szereztem Benned, engedd meg, hogy elküldjem prózai munkáim tíz kötetét, amely most jelent meg összegyűjtve. Bizonyára akad közte, amit még nem ismersz. De persze nem sürgöztök: évekig ráérsz elolvasni. Én hamarabb nekidülök új könyveidnek, amikkel még adós vagyok önmagamnak.

Nyakasember vagyok: nem alkuszom. Adj egy verset, vagy rövid krónikát a Hídnak, kapsz érte egy hosszabb elbeszélést. A Híd nagyon rossz. De most majd talán valamivel jobb lesz. És elvégre a Móricz, Tamási, Németh neve és a többieké mégsem taszíthat ilyen gögös messzeségbe tőlünk téged, akit valamennyien nagyon szeretünk és nagyon sokra becsülünk.

Boldog új esztendőt kívánok.

ölel

Zilahy Lajos

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Lajos,

Budapest, 1942. január 7.

Köszönöm ajándékodat, a könyveket; ennél szebben igazán nem nyugtathattál volna meg. De most már igazán restelleném elmondani, mit gondolok képességeidről, mit gondoltam már a Csendes élet előtt; bár ettől még mindig ámulat fog el, ha rágondolok.

Magatartásodat ugyan még mindig utonállásszerűnek érzem, amit még súlyosbít, hogy zarándokútra gyalogló ellen támadtál – de engedek neked: ismerek istent, katolikus vagyok, bármily meglepő is. Kötöm a gatyám, mire tisztelettel felszólítlak téged is: hát jöjjön a párbaj, az afrikai: nem én akartam.⁷

Szeretettel öllelek

Illyés Gyula

⁷Az „irodalmi párbajt” nem vívták meg a felek. 1942 folyamán nem jelent meg Zilahy novella a Magyar Csillagban, sem vers Illyéstől a

S végül egy számadás. A felelősséget vállalók összetartozásának szükségességét felismerő Zilahy nyújt baráti jobbot a volt ellenfél, Bajcsy-Zsilinszky Endre felé.

Zilahy Lajos – Bajcsy-Zsilinszky Endrének

Kedves Barátom!

1941. december.

Ha egyszer majd mint író és kortársat, a sok között engem is tanúnak idéz a magyar krónika és azt kérdezi tőlem, hogy ki volt e kor legszegényebb magyar újságírója, azt fogom mondani; Te voltál. És ha azt kérdezik tőlem, ismertem-e embert a tollforgatók között, aki a szó testi értelmében is minden pillanatban hajlandó volt meghalni a gondolatért, azt fogom mondani: Te az voltál. Vallomásomra nyugodt lélekkel fogok esküt tenni, mert immár harminc éve ismerlek, még a békeévek kriptavilágából, amikor a kopott gentryköntöst másféle romantika aranyozta, vagy tette véressé. Aztán elszakadtunk. Volt idő a húszas évek elején, amikor az utcán is csak hideg fejbólintással köszöntöttük egymást. Te az égő, de üreslángú antiszemitizmus és egy meddő fajvédelem irányából jöttél, én a háború után hirtelen kitágult világ nagy nemzetközi látományaiból, külföldi színpadok vonzásából, amikor szégyenteljesen elsikkadt bennem a magyar lélek. E messzi útjainkon a mélyebb ösztön Téged vezetett. Újabb tíz év kellett hozzá, hogy találkozzunk. Útjaink keresztezték egymást, – nem, nem jó ez a szó... életvonalaink megálltak egy ponton, mint a háromszög csúcsában. Ekkor már arc arc mellett küzdöttünk a kettős Kossuth-i gondolat jegyében: a magyar nép felszabadításáért és a nemzet függetlenségéért. Öt évvel ezelőtt a kipusztult magyar értelmiség helyét elfoglaló magyar értelmetlenség,

Hídban. Móricz halálakor a Hídban *Írók megemlékezései* közt ott sorakozik ugyan a Hídban Ilyés nekrológja is; abc-sorrendben Ignác Rózsa és Jankovich Ferenc közt. Nem valószínű, hogy Zilahy ennyire számított volna csak.

egy fajtalan és pöffeteg középosztály a népi gondolatot még kommunizmusnak, a függetlenségi gondolatot pedig németgyűlöletnek minősítette, amelyre zsidók hecceltek minket. Mi ezekben az órákban szomorúan és megértően egymás szemébe néztünk. Mi ismertük és láttuk önmagunkban a mély és titkos utat, a lélek belső kibontakozásának útját, mely úgy ment végbe bennünk, mint Giraudoux Siegfried-jében. Nincs okunk csüggedni, még ezekben a napokban sem. A száz év előtti kor nagy és tiszta magyar gondolata hevesen és ösztönösen bontakozik ki a magyar lélekből.

Új lapod élén az Isten vezéreljen.⁸

Közli: BUDAYNÉ
MOSONYI KLÁRA

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS SÁROSPATAK

„Sárospatak nekem nagyon megtetszett, az ottani élet és az emberek is.”¹ „A hegyen ülő kis iskolaváros, a gyönyörű táj, a faluszemináriumot fenntartó tanárok, diákok nemcsak munkaszobát ígértek, de burokköré egy kis művelt magyar meleget is.”² „Pesten nem tudom, ki ajánlotta, hogy Sárospatakon jól tudnék dolgozni.”³

Először negyvenkettő tavaszán, majd negyvenhárom májusában járt Patakon, „eklézsiát látogatni”⁴. Korábban Móricz Zsigmond adjutánsaként utazta be Zalát, a Tisza–Duna köze városait, majd Pécsét, Vára-

⁸ Bajcsy-Zsilinszky új lapja a Szabad Szó volt.

¹ Hozzám írt leveléből: 1945. szeptember 1.

² Németh L: *Homályból homályba*. Bp. 1977. II. 106.

³ Uo.: II. 106.

⁴ Uo.: I. 636. és II. 106. „Megható leveleket kapunk a vidékről. Magyarország ma tele van szórva apró eklézsiákkal. Az írók nem dolgoztak hiába: minden városban van néhány léleknyi kör, a mely szerintük pedzi az életet. Nagy érdek, épp ma, hogy ezek a körök szívüket ne veszítsék . . . Az íróknak és a vidéknek úgy kellene érintkezniök, hogy a legtöbbet kaphassák egymástól. Én azt hiszem, egy-egy ilyen úton tudnék a legtöbbet adni és kapni . . . Az eklézsiajárások szép szokását szeretném viszontlátni.” *Eklézsia-járás*. Híd. 1946. nov. 18. 11.

dot, Kolozsvárt: megannyi szétszórt „önmentő szigetet”.⁵ Negyvenkettőben Kassáról Beregszászra, onnan Csécsére, visszafelé Patakra nézett be. Egyik unokaöccse, Szarka Béla a tanítóképzőben volt testnevelő tanár, ő szállásolta el, akárcsak a következő évben. A főiskolai Nagykönyvtárat 1943. május 22-én látogatta meg. A Bocskay-kertet azalatt permetezték, míg ő Patakon a teológusokkal vitatkozott, meg a felsős gimnazistákkal és képzősökkel.⁶ Másnap egy kora reggeli sétán diákjaimmal beszélgetett el az első órára hívó csengőszóig; inkább kérdezett és beszéltetett, mint beszélt. Főleg az érdekelte, hogy az ifjúság mennyire otthonos irodalmi és szociális kérdésekben, milyen mértékben irányítják tanárai. De legfőképp a falukutató munka után érdeklődött, Újszászy Kálmán teológiai tanár faluszemináriumát akarta közelebbről megismerni. Ezekon a terepszemléken több sokat ígérő fiatallal is találkozott: ők lettek volna a Bocskay-kert legtermészetesebb vendégei.⁷

Negyvenhárom őszén Újszászy Kálmán újabb látogatásra hívta. Úgyis készült már rá, hogy nagyobbik lányának is megmutatja Patakot. A kirándulást és a hegyaljai szüretet egy kis lélekerősítő beszélgetéssel szerette volna összekötni. Felmerült az is, hogy a Bocskay-kertet egy pataki házzal cserélnék el, s a következő évben oda költözzenek, jobb kert- és jobb ember vidékre. Mindez csak tervezetés maradt⁸.

Három év múlva, negyvenhat nyarán, Illyés Gyulával együtt újra benéztek Patakra egy estére, „Csicsikov kocsiján”⁹ Illyés is ismerte már a kisvárost: korábban a népfőiskolán adott elő. Az 1946-ban alakuló Népi Művelődési Intézet a paraszt dolgozók iskoláját, a gyorsított ütemű felnőttképzést vette programjába. Az elképzelés, hogy a népnek valóban a javát s minél jobban képezzék ki, Németh László didaktikus fantáziáját mozgásba hozta.¹⁰ Patakra Miskolc, Taktaszada és Taktaharkány után került sor, aztán Kenézlő, Nyíregyháza, Debrecen, Földes, Biharnagybajom és Szeghalom következett, végül Békés, Orosháza és Hódmezővásárhely. Illyés valami bevezetőt mondott, s átadta a szót neki, a pedagógiai szakértőnek. Nagyjából mindig ugyanazt mondták, szégyellték is magukat egymás előtt, de aztán ebből is játékot csináltak,

⁵ *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 1968. I. 624. és *Magyar szigetek. Kisebbségben*. Bp. 1942. IV. 264.

⁶ *Felelősség a fák iránt*. Hid. 1943. július 1. 6.

⁷ *Homályból homályba*. II. 636.

⁸ Levele Újszászy Kálmánhoz, 1943. október 13. Újszászy Kálmán szíves közlése.

⁹ *Homályból homályba*.: II. 106. és 31.

¹⁰ Uo.: II. 41.

egymással is.¹¹ Csakhogy ezt a játékot Németh László komolyan vette: terveket készített, sőt Mátyás Sándor vásárhelyi tanárral együtt a könyvírásához is nekifogott. De egy idő után Illyés Gyula is belátta, hogy a terveket nem lehet keresztül erőltetni, s tudomásul vette, hogy Németh László a tervek készítését s a könyvírást, amelyre egy negyed év ment rá, abbahagyta.¹²

A pataki út viszont eredményes volt, mert ott a terv élő múltból nőhetett ki. A miniszter Keresztury Dezső a dolgozók középfokú iskolái után a paraszt dolgozók iskoláinak a felállítását is elrendelte. Amelyik községben legalább öt tanulni vágyó felnőtt akadt, azok valamelyik közeli középiskolához, mint anyaiskolához csatlakozva, tovább folytathatták tanulmányaikat. Patak számára nem volt ismeretlen a partikulák gondolata: századokon át gyakorolta a tanításnak ezt a sajátos módját. Az anyaiskola ezekben a partikulákban vetett, s ősi falai közt aratott. Pár évvel korábban éppen ezt a gyakorlatát szerette volna feleleveníteni, de akkor még nem sikerült. Most hivatalosan kérték ugyanerre. Németh László és Illyés Gyula augusztus 7-én este, éjfélbe nyúlóan ismertették a partikulákkal kapcsolatos elgondolásait, s kaptak tájékoztatást afelől, hogy a főiskola, felelevenítvén százados gyakorlatát, hol és milyen keretek között szervezhetné meg partikuláit. Másnap a Nagykönyvtárt nézték meg s a tanári karokkal ismerkedtek.¹³ A gimnáziumi szék augusztus 14-i ülésén, önkéntes jelentkezés alapján néhány tanárát bízta meg, hogy a Hegyköz, Bodrogeköz, Taktaköz és Gönc vidékére kiszállva tegyék meg az első lépéseket a partikulák megszervezésére. Így jött létre 1946 őszén kettő: Cigándon, a Bodrogeköz szívében az egyik, Tokajban a másik. A sokszorosított jegyzetek közül, akárcsak Németh László, a pataki tanárok többet is elkészítettek.¹⁴ A tanítóképző negyvenhét tavaszán két dolgozó tanítóképzőjét is szervezett, egyiket a patakiak, másikat a ricseiek részére. Az utóbbi pár hónap múlva beleolvadt az anyaintézetbe, s 1948 második felében mint líceum folytatta működését. A dolgozók iskoláinak országos viszonylatban végrehajtott összevonása után már csak mint előkészítő tanfolyam végezhetette munkáját, s a cigándi és tokaji vállalkozással együtt meg is szűnt.¹⁵

A három, portyának beillő látogatásnak két hosszabb lett a folytatása. Németh Lászlót ami jó pályáján érte, majd minden vidékről jött.

¹¹ Uo.: II. 43.

¹² Uo.: II. 45.

¹³ A sárospataki református főiskola közigazgatói naplójából.

¹⁴ A sárospataki ref. főiskola Évkönyve. 1946–1947: 95–102., 1947–1948: 79–83. és 107–109.

¹⁵ Uo. 1948–1949: 70.

Élete legnagyobb vállalkozásába: a Tanú-ba Debrecen ugratta bele; a maga-írta esszé-folyóirat Kecskeméten talált kiadót. Győr, Pápa, Pécs, Sárospatak, Szeged mind beírta pályájába a nevét, hogy aztán élete legnehezebb éveire Hódmezővásárhely adjon men- és munkahelyet s egy városnyi szeretetet is ráadásul.¹⁶ Ő is volt vidéki író, nemcsak azért, mert öt évet vidéken töltött, de mert ezalatt vidéken adódó feladatokat oldott meg. Számára a provincializmus nemcsak korlátot jelentett, lehetőséget is; azt, hogy provinciája, tartománya volt.¹⁷ Vidéken élni, de országban gondolkozni, mondta Veres Péter. Ő egy lépéssel tovább ment: az országról is világban gondolkozott.¹⁸

Negyvennyolc júniusában megfogadta a baráti tanácsot, írt Újszászy Kálmánnak, s bár még folyt az érettségi, a kollégium földszintjén, a porta mögött egy udvari szobában elszállásolták. Patakot eddig csak kerülgette, most vált számára először men- és műhelyé. A diákvárosban a magának kívánt feltételeket is megtalálta. Hányszor gondolta el, de jó volna valami világi apátság, ahol külön cellában dolgozhatna az ember, s kápolnául egy olyasféle könyvtár, mint az Eötvös-kollégiumé volt, amikor életének egyik szerencsés telén oda bejárhatott.¹⁹ Patak éppen erre rímelt: most ott ült a kollégium boltos szobájában. Ajtaja előtt frissen meszelt folyosó, ami kolostorba is beillett volna, szobájában asztal, szék, szekrény s egy vaságy: akárcsak egy cellában. Az udvarra nyíló földszinti folyosón nem volt más helyiség, mint az Akadémia ifjúsági könyvtára, egy emelettel feljebb a Nagykönyvtár. Amikor megérkezett, azt hitte azonnal megszökik. Aztán úgy érezte, haláláig ott tudna maradni. Arra, amire akkor készült, Patak a legalkalmasabb hely volt.²⁰

Tetszett neki a vidék is, a hegyaljai táj. A nagy sétálónak ott volt az iskolakert vagy a közeli református temető: az ilyenfajta sétákat úgyis szerette. Számára a legszebb hely mindég is a temető volt.²¹ Ott már csak a csősz szegődött hozzá, aki maturandusnak nézte.²² Akik szobáját összetévesztették a portával, egyik-másik vidékről bejött pap vagy tanító, legalább teológusnak nézték. Studírozunk, studírozunk, kérdezték az írásokat látva, aztán mikor lesz a kollokvium?²³ Túl fiatalos,

¹⁶ *Vidéken élni. Kiadatlan tanulmányok I.* 605.

¹⁷ Uo.: 607.

¹⁸ Uo.: 607–608.

¹⁹ *Homályból homályba.* II. 106.

²⁰ Uo.: II. 540. 1948. június 21. Sárospatak.

²¹ Uo.: *Népdal, újfajta.* II. 336.

²² Uo.: II. 106.

²³ Uo.: II. 106. és *Az író modelljei, Kiadatlan tanulmányok II.* 290.

„gyermekes” megjelenéséért mindig is sokat szenvedett.²⁴ Sétáin kíváncsi diákpillantások mérték végig: hát ez az, jó volna vele beszélni, de szerzetesi magányát nem zavarta senki.²⁵ Olcsó kosztot kapott a főiskola háznagyától, Telegdi Imréektől: a feleség férjével együtt őt is kordában tartotta.²⁶

A munkához szellemi szélcsend kellett, s ez megvolt Patakon.²⁷ Néhány ismerős barát is akadt, főleg a teológiai tanárok közül. Egy balatoni útván inkognitóban barátkozott össze Mátyás Ernővel.²⁸ Szabó Zoltánnal, Szathmáry Lajos vásárhelyi tanár hozta össze még 1942-ben, aki egyike volt a fajtájához kedvet adó magyaroknak.²⁹ „Az okos Újszászy, a mackó Nagy Barna voltak, ha kellett, de tiszteletben tartották a kollégiumban megszállt műzsát.”³⁰

A pataki menhelyből azonban nem regény, a *Drága jó nyolcadik* kelt ki, ahogy tervezte. Pedig már a ballagásnál tartott a történet, amikor egyszerre rátört a riadalom, hogy ezt nem szabad folytatnia.³¹ Így maradt befejezetlen a regénynek induló *Vásárhelyi idill*, ha naplónak teljessé is kerekedett.³²

A legfőbb ok azonban mégis az volt, hogy az elkezdett regény mögött hirtelen nőni kezdett a másik; amikor ezt elindította, rájött, hogy abban nagyobb dolgot lehet elmondani. Egy reggel félretolta a kéziratot, s néhány óra múlva készen volt az *Örültek* vázlata: a három rész, kilenc fejezet, úgy, ahogy később meg is írta.³³

Úgy érezte, hogy akárcsak a megnyírt Sámsonnak, újra nőtt hajával együtt az ereje neki is visszatért: ezt tette vele, Békés után három évvel, Patak is.³⁴ Az eddig csak magának, emberi szenvedései csigatására, erőgyűjtésre írt naplója mutatja be igazi lelkiállapotát, amit Patakon negyvennyolc június 21-én fogalmazott meg. Egy ilyen egyszerű, egyértelmű környezetnek mindig is ez volt a hatása rá, hogy egy nyalábba fogta, egy cél felé térítette az ösztöneit. Most is ezt érezte: nem szabad

²⁴ *Homályból homályba. II. 355.*

²⁵ Uo.: II. 106.

²⁶ Uo.: II. 106.

²⁷ Uo.: 205. és *Menedék* c. verse u.ott: II. 348–349.

²⁸ *Az ószövetség olvasása közben. Kísérleti dramaturgia.* Bp. 1972. II. 136. és *Megmentett gondolatok*, Bp. 1975. 73.

²⁹ *Homályból homályba. II. 499.*

³⁰ Uo.: 106.

³¹ Uo.: II. 106–107.

³² Uo.: II. 53–92.

³³ Uo.: 107. és *Az író és modelljei.* i. m. II. 290.

³⁴ *Előszó a Sámsonhoz. Kiadatlan tanulmányok. II. 259.*

feladnia most, az ötven felé sem a legnagyobbat, amire a Tanú éveiben vagy később is nem egyszer törekedett. Az elhagyottság, a bukás csak látszólagos. Sosem volt hozzá oly közel, mint most, hogy a benne küszködő emberségből az emberiségnek valami szilárdat és magasat építsen. Az, amit eddig csinált, még semmi; még mind benne van a magyar burokban. Át tudja-e vágni a burkot: döntse el Sárospatak. A magyar irodalom is megközelítette a világirodalom tengerszintjét, most dől el, fel tudja-e ütni magát alóla. Neki sem az volt a célja, hogy nagy regényeket vagy nagy vígjátékokat írjon: a maga dolgát akarta végképp rendezni. „Ha a legnagyobb lehetőségek mellé szegődtünk bábául – ahogy Ady mondaná: Isten cinkosai vagyunk – maga a feladat segít és véd bennünket.”³⁵ Tömörebben sohase fogalmazta meg, amit a Hegyalja csendjében papírra vetett, bár hasonló részletek máshol is felbukkantak.³⁶

Az *Örültek*, vagyis az *Égető Eszter* vázlatával a zsebében, elképesztve pataki házigazdait, családját és új modelljét, Kristónét is, Vásárhelyre sietett, ahol húst tudott szedni a vázra. Régi szobájában, szenvedélytől nem háborgatottan, modellje oltalmában foghatott neki a munkának.³⁷ A negyvennyolcas párhetes menhely elvesztegetett időnek tűnt, ha az *Örültek* oldaláról nézte, de megnyertnek is, mert a regény mégis csak Patakon fogant.

Negyvenkilenc nyarán Patak újra egyik terve váltóállítója lett. Debrecenből már kissé haza – és nem visszajött, s látogatása jobban indult, mint az előző évi. Nyári vakáció lévén, most nem a kollégiumban, hanem az Angol Internátus egyik tanári szobájában lakott. Házikosztját a háziak nélkül fogyaszthatta el. A diáktalan város szellemi szélcsendje, amire mindég vágyott, újra körülvette. Nem kész feladattal indult el a pataki útra: a 18. század magyar emlékeiben kívánt elmerülni, amiben a Nagykönyvtár különösen gazdag volt. Egy regényterv mozgolódott benne még a harmincas évekből: A Hora-lázadást megírni egy jobbágyfiúhoz erőltetett nemes leány, Pataki Apollónia életén keresztül; a nivellálódás regényét, ami a *Mélységek* címet kapta volna. A fiatal nő megmerülésén át az egész véres fölkelés történetét, „aki mintegy testével lett mérlege a szemben álló kegyetlenségeknek.”³⁸ A vázlatot szeretete volna elkészíteni s a pataki könyvtár emlékiratait, visszaemlékezé-

³⁵ *Homályból homályba*. II. 541–542. Hasonló gondolatok uo.: II. 310. és II. 550–551.

³⁶ *Előszó a Sámsonhoz*. i. m. II. 260. és *A világirodalom küszöbén*. Uo.: II. 632.

³⁷ *Homályból homályba*. II. 107–108.

³⁸ Uo.: II. 133.

seket és földrajzi leírásokat még egyszer egy időben átolvasni. Nem így történt, „a főlíák tövéből ebben az évben is egy más mű terve sarjadt ki.”³⁹

Éjjeliszekrényén egy bibliát talált. Úgy érezte, hogy a házigazdák üdvössége iránti figyelemből tették oda, pedig csak a vendégszobává alakított tanári szoba kapta meg a többi vendégszoba tartozékát: a szentírást. Fiatal kora óta nagy bibliaolvasó volt, s most „lojálisan” újra olvasgatni kezdte. A *Sámson* „forrásmunkája” is az ószövetség volt, meg önmaga forrásba hozása, de ez negyvenöt tavaszán történt.⁴⁰ Bosszantotta, hogy nincs térkép a biblia végén, a törzsek különböző színű településeivel. Másnap egy gyönyörű angol atlaszt kapott, „melyen nemcsak a Szentföld volt ott, de az egész ókori színtér . . . Ez az atlasz egy egész napot vett el Apollóniától”.⁴¹ A következő kérése egy újszövetségi exegézis volt: Mátyás Ernő ezzel is ellátta. Közben az is kiderült, hogy ő is Kristyoron született, akárcsak Apollónia. Nem telt bele egy hét, s megfogant az új regényterv: Jézusról. Hozzárult ehhez a Pap Károlyal töltött sok-sok este is, az ő Jézus-regénye tervcibe temetkezve. Honnan próbálta Németh László megragadni Jézus alakját? Az *Iszony* és az *Örültek* főhősei után egy harmadik fajta fejlődése jelent meg.⁴² A regény kérdése az lett volna: hogy jött rá Jézus, hogy ő a Messiás? Az új terv újra máshová rántotta: vissza a Bocskay-kertbe, Gulyás Pál üresen maradt remetelakába. Patakról éppen indulófélben volt, amikor Szabó Zoltánék, többekkel együtt, egy esti összejövetelre hívták. Nem kis várakozással ment el, hátha fölkarvarhatja kicsit a meghívottakban levő hitet, s tervéhez ismeretanyagot is nyerhet. Nem a háziak tehetek róla, hogy a kis bibliakör „a felcsendült Krisztus-témához jellemző jelenkori ellenpontot szolgáltatott.”⁴³ A pataki regénytervek végül a Bocskay-kerti lakásban sem csíráztak tovább.⁴⁴

A pataki bibliaolvasás, főleg a bibliai atlasz nézegetése elbűvölte. „Kis nép, nagy sors” csodája szólt belőle.⁴⁵ Ez volt a *Négy próféta* fogánása is, bár megformálásukra csak később került sor: *Hosea, Jezaia,*

³⁹ Uo.: II. 184.

⁴⁰ *Előszó a Sámsonhoz.* i. m. II. 258. és 262.

⁴¹ *Homályból homályba.* II. 134. és *Az ószövetség olvasása közben. Kísérleti dramaturgia.* II, 137.

⁴² *Homályból homályba.* II. 135. *Nagypénteken* c. verse. Uo.: II. 350–351. és *Az ószövetség olvasása közben,* i. m. II. 138–139.

⁴³ *Homályból homályba.* II, 135–136.

⁴⁴ Uo.: II. 140.

⁴⁵ *Az ószövetség olvasása közben.* i. m. II. 138.

Jeremia és Ezékiel egy nép s a világtörténelem találkozása lett, egy kis nép hivatástudatának a kibontakozása.⁴⁶

A negyvenkilences pataki nyár éveken át tartó új szellemi életformának a folytatását is előkészítette. Illés Endre három orosz könyvet is oda küldött utána, hogy lektorálja.⁴⁷ A soknyelvű író számára ekkor kezdődött el újra a fordítói gályapad, ami kezében laboratóriummal finomult. Nem is érezte rögtön a feladat egész nehézségét, s mint általában a nehézségből, ebből is virtust igyekezett csinálni.⁴⁸

Évek múlva, közvetve, még egyszer előbukkant Patak. Csilla lánya tanáraként egy kis antológiából olvasták-tanulták Balassától Weöres Sándorig a verseket. Harsányi István, pataki tanár, épp a *Lányaim* hatására, gyűjtötte össze a maga gyerekein bevált költeményeket.⁴⁹

Hogy Patak negyvenöt ősztől tartósabb men- és műhelyé válhatott volna Németh László életében, sőt éppen akkor egyfajta menedéke is, azt kevesen tudják. Erről az önéletrajzi írások hallgatnak, csak egy hozzám írt válaszlevél beszél.

A Németh-család negyvenöt március 10-én érkezett meg Békésre „néhány batyúval és egy kiégett ház emlékével.”⁵⁰ Három város is szívesen adott volna munkát a hontalanoknak: Kecskeméten Tóth László, a Tanú egykori kiadója volt a polgármester, ő igazgatónak hívta; Debrecenben az Egyetemi Könyvtár csillantott reményt, később Törő Imre tanársegédnek akarta megtenni; Hódmezővásárhelyre, Mátyás Sándor javaslatára, a református egyház tanítani hívta meg. Patak az egész éven át, s nemcsak a téli hónapokban működő népfőiskola munkatársaként látta volna szívesen.

A pataki népfőiskolát Németh László is ismerhette, Illyéstől is hallhatott Szeretefalváról. Nem annyira rendszeres kiképzés akart ez lenni: a faluszemináriumból kinőve s északi példákra is okulva, inkább – az ő szavával – eklézsiaszervezés. A tananyag is inkább ébresztett, mint képzett. A népfőiskolásoknak bírójuk és önkormányzatuk volt, saját lapjuk is, a *Kérékvágás*; egy kis közösséget alkottak a nagyobb patakin belül, de a tanfolyam befejeztével a szálak nem szakadtak el. Negyven év múltán úgy találkoztak Patakon, mint régi pataki diákok.

⁴⁶ *Homályból homályba II.* 386. és *Új magyarok* c. verse, uo.: II. 387. *Interjú Tóbiás Áronnal, Kiadatlan tanulmányok II.* 475. és *Jegyzet a Négy prófétához. Kísérleti dramaturgia II.* 235–236.

⁴⁷ *Homályból homályba II.* 145.

⁴⁸ Uo.: 252.

⁴⁹ Uo.: 170. – Harsányi István: *Útravaló*, Bp. 1947.

⁵⁰ *Előszó a Sámsonhoz.* II. 258.

Az Állandó kétféleves népfőiskola negyvenötben még csak terv volt, s nem a patakiakon múltott, hogy három év múlva megszűnt.

Patak szellemi sodrása nagyobb volt már a harmincas évektől is, mint sok nálánál jóval nagyobb magyar városé. Mint a múltban annyi-szor, most is elébe ment a tavasznak, s jöttét nem várta tétlenül. Világított és melegített, mint századokon át tette. A kassai szél fűtta Patak szellős műhely volt sokaknak, s azzá válhatott volna Németh Lászlónak is. Kísérletezhetett volna belső szabadságával, s a külsővel is. Keresztury Dezső miniszteri engedélye és felkérése ide is megtalálta volna az utat. Az *Örülteket*, melynek terve három évvel később éppen Patakon fogant, ott is megírhatta volna: „örültekben” és egy városnyi szeretetben Patakon sem volt hiány.

A főiskola vezetősége nevében én írtam neki Békésre, augusztus huszadika táján. Ez a levél elkallódott. Hivatalos tapogatózó meghívás volt ez a népfőiskolai munkára, s az ehhez szükséges igazolás megpendítése is. A békési válasz dátum nélküli, postai bélyegzője is elmosódott, de tartalmából megállapítható, hogy szeptember 1-én írta, a Teleki u. 31. alatti Makra-házból.

Kedves Tanár Úr,

levele elég gyorsan ideért abból a távoli ország-sarokból s minthogy holnap utazom Vásárhelyre, sietek még innen válaszolni rája.

Nos, tehát az igazoltatás! Erre két válaszom van: az egyik a büszkeségé, a másik a realizmusé. A büszkeség azt mondja: Engem a munkám igazol s akik az utolsó félévben barátaim voltak s támogattak: ezt fogadják el igazolásul. A realizmus azt mondja: A nyugdíjasokat még nem igazolták; az írók igazolását megszüntették. Író számára az az igazolás, ha tagja az írószövetségnek. Én oda csak tegnap jelentkeztem, Illyés Gyulánál, aki itt Békésen meglátogatott. Ő azt mondta tekintsem elintézettnek a dolgot; még tagja sem marad a Szövetségnek, nemhogy elnöke, ha föl nem vesznek. Különben lektora vagyok a Sarlónak, a Parasztszövetség könyvkiadójának: ez is egyfajta igazolás. Minthogy engem a főiskola vagy az állandó népfőiskola is csak mint írot, vendég előadót alkalmazhat, tehát nem hiszem, hogy ott külön igazolásra szükség lenne.

Ennek a céciónak különben fölöslegesen nem is teszem ki magam.

Sárospatak nekem nagyon megtetszett, az ottani élet és az emberek is. Arra gondoltam, nem lehetne-e ott néhány írónak szabad katedrát állítani. A keret lehetne: a népfőiskola, a főiskola vagy valami új intézmény; a mellék cél: az előadások könyvbefoglalása. Az ország autodidaktái így elsőrangú tan-könyveket kaphatnának s maga a hely is odavonzana egy csomó embert; főként nyári szünetében, aki a tanulásért tanul. (pl. írók Nyári Egyeteme + téli népfőiskola). Illyéssel beszélgettünk erről; ő azt mondta, hajlandó lenne odaköltözni, ha én is odatelepednék. Cs. Szabó Lászlóra is gondolnék; ő tudtommal most állás nélkül van. Esetleg Sötér Istvánra; ha a többiek megtűrik: Féjára; Erdélyből Szabédire. Ezek persze taláalomra odavetett nevek.

Mindez azonban terv és én dolgozni szeretnék minél előbb; azért hát csak elmegyek Vásárhelyre s próbálok biológiát, ir.[odalom] történetet és – orosz tanítani a kollégiumban – s megcsinálni nevelésügyi tervezetemet a Parasztpárt számára, befejezni az Iszonyt, megindítani színdarabjaim kiadását. Címem: Kristo-Nagy István. Gyógyszertár. Szeretettel köszönti:

Németh László

A válasz, jellemzően, fordított a sorrenden, s az igazolással kezdte: „Engem a munkám igazol.” Természete szerint az alkotóknak abba a családjába tartozott, melyet a művel válaszolók nemzetségének lehetne nevezni.⁵¹ Igaz, hogy tavasszal, mint gyanúsítottat, bekísérték a békési rendőrségre, s állandóan vele volt a megfelelő dóziszú méreg, de Veres Péter egy gyűlés után járt a rendőrségen: megmondta nekik, hogy az írók dolgában úgyis Pesten döntenek majd, kár beavatkozni.⁵² Augusztus végén Illyés Gyula toppant be váratlanul, s azon volt, hogy minél több biztatást, sőt ajándékot felejtessen ott a Teleki utcai szobácskában. A Parasztpárt új kiadója, a Sarló nevében Illyés munkát ígért és szerény

⁵¹ *Homályból homályba. I.* 475.

⁵² Uo. II. 13.

apanázst is. Végül abban egyeztek meg, hogy ír a Sarlónak egy tanulmányt a „Tanügy rendezéséről”; ha a szerzőt nem is fogadnák el, a gondolatokból szétszivarog tán valami.⁵³ Előkerült a pataki levél is, Illyés Gyula említette nekem: emlékszik, ezt is meghányták-vetették, s akkor tette az igazolást firtató sorokra azt a megjegyzést, hogy az írószövetségi tagságot vegye elintéztnek; még tagja sem marad a Szövetségnek, nemhogy elnöke, ha Németh Lászlót föl nem veszik. (Elnöke azóta sem volt, csak többször felkérték erre.) Mindez érthetőbbé teszi a válasz önérzetes, magabiztos hangját a tavaszi bekísérés után pár hónappal. Hát még ami kimaradt belőle, hogy Illyés arra is biztatta, vegyen részt a Parasztpárt országos listáján; tizenötezer szavazatot csak jelent a pártnak, mondta, amikor ő szabadkozott, hogy rossz vásárt csinálnak vele. Arról meg éppen lebeszélte, hogy Vásárhelyre menjen tanítani: húsz gyerek fejébe tölteni a tudományt, amikor az egész országot taníthatná.⁵⁴

Megbeszélték a pataki levél meghívási részét is, ami mint gesztus, bizonyára jól esett, ha az igazoltatás firtatásában némi tüskét is érezhetett az érzékenység. S jól esett eljárni egy új gondolattal „a tervhalmaznak”, tovább építeni a még meg sem levőt, egy egészen újat. ⁵⁵ Illyés Gyula, amikor erről beszélgettek, bizonyára helyeselt, mint jövődő testőre, de maga sem hihette komolyan, hogy Békés után Patak következék, s ők mindketten patakiak lehetnének. Németh László a válaszlevélben azt álmodta tovább, amiért – középiskolás fokon – a dolgozók gimnáziuma ürügyén egy év múlva Illyéssel együtt bejárták a fél országot, Patakot is útbajtve.

Csakhogy a pataki hívás elkésett. A feladat nem is volt olyan körülhatárolt, nem tűnhetett olyan megalapozottnak, mint egy gimnáziumi tanárság. Terv volt és maradt az ő tervezgetése is, amiből nem lehetett megélni. „Én dolgozni szeretnék minél előbb; ezért hát csak elmegyek Vásárhelyre.” Így kerekedett föl szeptember 2-án az új otthont adó városba.⁵⁶ A levelezést folytatni is lehetett volna, hiszen a válasz megadta az új címét is, de erre nem került sor. Számára az óraadók királysága következett.⁵⁷

MALLER SÁNDOR

⁵³ Uo.: II. 20–21.

⁵⁴ Uo.: II. 20–21.

⁵⁵ Uo.: I. 760, 606–607. és *Népi kollégiumok a vidéken. Kiadatlan tanulmányok. II.* 650–652.

⁵⁶ *Homályból homályba.* II. 21.

⁵⁷ *Interjú Vásárhelyt. Kiadatlan tanulmányok.* I. 719.

EGY ISMERETLEN BERZSENYI-ÓDA?

Érdeklődéssel olvastam Takáts Gyula, kiváló költőnk írását a Kortársban, valamint a Berzsenyi- évfordulóra írt könyvében.¹ De már az első olvasásra lehetetlennek látszott előttem a versnek Berzsenyitől való származtatása. Azért e tanulmányt azonnal megírtam, de sok elfoglaltságom miatt még nem tudtam végső formába önteni. Az Irodalomtörténet 1978. 562. oldalán megjelent felhívás nyomán adom közre a következőket.

Körülmények, amelyek a felfedező véleményét erősíteni látszanak

Takáts Gyula már ifjúkorától kezdve kiváló ismerője Berzsenyi költészetének²; ebben az esetben is „berzsenyies” vonásokat vélt felfedezni a versben. Ezt a véleményt erősítette, hogy az ismeretlen költő somogyi, és tárgyi vonatkozásai is arra utalnak, hogy Somssich Pongrácz idejében Somogyban élt.

Berzsenyinek a Somssich-családdal szívélyes kapcsolatai voltak, de inkább Somssich Miklóssal mint Pongráczcal. (Az utóbbira írásbeli dokumentum nincs.)

A költő Somssich Miklósról 1814-ben így ír: „Somssichot látni és hallani gyönyörűség.”³ Ehhez az ismeretséghez azonban egy nagyon kellemetlen emlék is tapad: Somssich Miklós volt az, aki a mit sem sejtő költőnek 1817-ben Kölcsey bírálatát megmutatta.⁴

De hiszen a vers Somssich *Pongráczhoz* szól.

¹ Kortárs 1971. okt. 1608. skk. valamint lenyomata 1976, ismeretve It 1978/2. f. 161.

² Vasi Szemle 1938. 147 skk.

³ *Összes művei* 1956-os kiad. 572.

⁴ Uo. 587.

Az óda hőse 1826-tól 1830-ig volt somogyi alispán.⁵ A költő fiát, Berzsényi Farkast 1828-ban választották szolgabíróvá, s nyilvánvaló, hogy ehhez bizonyos alispáni „segédlet”, jóakarát is kellett. Sőt tanúnk is van rá Döbrentei Gábor személyében,⁶ akinek maga az alispán beszélt el, hogy a költő fiát „pártfogolta”.⁷ A másik Berzsényi Antal ügye, aki 1828-ban, 22 éves korában katonának állt.⁸ A vármegye a költő kérelmét (fia hazabocsátása érdekében) pártolólág küldötte fel a Helytartó Tanácshoz, amit nyilván Somssich Pongrácznak kellett jóváhagyni; bár az előterjesztést egy Bogyay nevű főszolgabíró készítette el.⁹ Ez utóbbi körülményt Takáts is említi (Bogyay nélkül). De meg kell jegyezni természetesen, hogy mindez nemcsak Somssich pártfogásával történt. A költő iránti tisztelet általános volt a megyében, s így nem volt nehéz ezekben az ügyekben javára döntené.¹⁰ (Antal hazaengedése különben nagyon is elhúzódott. A vonatkozó rendelkezések értelmében az *önként* beállott katonát el kellett bocsátani a katonaság kötelékéből, ha ezt *gazdasági okok* szükségessé tették.¹¹ Így szabadult költőnk is 1793-ban!¹² Antal „szabadulásához” azonban *három* év kellett.¹³ Tehát a megye közbenjárása nem volt nagyon hathatós.) Mindkét körülmény nem annyira Somssich Pongrácznak egyéni iniciatívájából adódott, mint inkább a somogyi rendek „kollektív” rokonszenve nyilvánult meg itt is a költő iránt. (Farkas és Antal ügyében.)

Még egy eseményre kellene gondolni. Somssich Pongrácz 1830-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia igazgatóságának tagja.¹⁴ Talán része volt költőnk *akadémiai taggá* választásában? Tudomásunk szerint azonban ez a választás Széchenyi és Döbrentei „suggallatára” történt.¹⁵ Somssich 1830 nov. 7-én lett igazgatósági tag, amikor költőnk már megválasztották. Tehát a választás „előkészítésében” nem igen lehetett szerepe.

⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete* címszó.

⁶ *Döbrentei életrajzi jegyzete kiadása* Előszó XXV.

⁷ Uo. i. h.

⁸ Monográfiám 1966. 136. 362.

⁹ Kanyar József: *Berzsényi és Somogy megye* Kaposvár 1956. 7.

¹⁰ *Berzsényi Emlékkönyv*. Kaposvár és Szombathely 1976. 487–488.

¹¹ Uo. 59.

¹² Uo. 60.

¹³ 1831-ben szabadult. *Emlékkönyv*. 488.

¹⁴ Szinnyei i. cikk címszó.

¹⁵ L. monogr. 367. skk.

1833-ból datálódik egy eddig kiadatlan levél, amely szerint Berzsenyi László azt írja Pozsonyból, hogy „ebédje Somssichnál legyen”.¹⁶ Ez azonban nem Somssich *Pongrácz*, hanem *Miklós* volt, mert ő a megye országgyűlési követe az 1832–36-iki országgyűlésen.

Látjuk tehát, hogy olyan szálak is vannak a költő és a Somssich család között, amelyeket Takáts vagy nem, vagy csak részben említ. Ezek a kapcsolatok azonban nem túlságosan meggyőzőek a vers keletkezése szempontjából. Már csak azért sem, mert „családi” okból Berzsenyi egyetlen ódát sem írt, a Somssichokhoz pedig csupán „családi” szálak vezetnek, – kivéve Somssich Pongrácz búcsúját 1830-ban.¹⁷ A megye gyűlésén kétségkívül költőnk is részt vett, amikor a volt alispánt mint a király által kinevezett alnádort köszöntötték.¹⁸ Kérdés azonban, hogy az elég indítóok volt-e (az előbb említettekkel együtt) az óda megírására és főleg az óda „minősége” megüti-e azt a mértéket, amely Berzsenyi ódáit jellemzi?

*Életrajzi, lélektani, kiadástörténeti nehézségek
Berzsenyi „szerzősége” körül a verssel kapcsolatban*

Az bizonyos, hogy ez a kaposvári búcsúztató ünnepség nagyon őszinte, meleg volt, s a beszédek egyes részletei költői emelkedettséget mutatnak.¹⁹ Pl. Sárközy Alberté, amikor Somssich erényeit dicséri:²⁰ a szelídséget, barátságot, „hazafiúi indulatot”, s ezt mondja:

„Ebből lesz az *egyetértés*, azon egyesült akarat, mely az emberi gyarlóságot a 'porból felemeli, a' legkisebb dolgot a 'legnagyobb érdeművé változtatja, mely a' népeket, országokat boldogságra, hatalomra juttatja.” Majd másutt: (Somssich) „Új ösztönt adott a 'serénykedőknek, oktatta gyámolította a' gyengélkedőket, útba hozta az eltántorodottakat.” Somssich „*erkölcsi érdeme fénylik*” cselekedeteiben, mikor „bátorította a 'csüggedőket, felemelte az elesetteket, vigasztalja az ügyefogyottakat.” S érdemeiért „imádott Nádorunk” „*őrszeme*” alnádornak emelte ki stb.²¹

¹⁶ Másolata birtokomban.

¹⁷ L. Búcsúvételek *Ns. Sárdi Somssich Pongrácz Első Alispányjoktól a Somogy Vármegyei Karoknak és Rendeknek* Pest. 1830.

¹⁸ Uo. 15–23.

¹⁹ Különösen 16–19.

²⁰ Már az Előszó is „Szép Tudományú”-nak nevezi.

²¹ Uo. 16–19.

Kétségtelen tehát, hogy ezekből a beszédekből van valami anyag az óda tartalmában.²² Berzsenyi nyilván a Teleki-óda keletkezésekor is részt vett az ünnepeken és hallotta a beszédeket.²³ De ezeknek a Teleki-ódában nyoma sincs. Csak a „nagy benyomás” bizonyult maradványnak. Tehát itt sem bizonyít egyes fordulatok egyezése. Ezeket a szavakat más is hallhatta, mást is fellelkesíthetett ez a szép és megható ünnepély.

De tán a *közügy* indíthatta ódára a költőt Somssich Pongrácz ünneplésével kapcsolatban? Hiszen már két főispánt: Széchenyi Ferencet és Teleki Lászlót ódában ünnepelt. Miért ne ünnepelhetne egy alispánt is? Csakhogy Széchenyi Ferencben a Nemzeti Múzeum alapítóját dicsőítette, Teleki László pedig oly nyilvános megbecsülésben részesítette őt költészetéért, amit nem volt szabad viszonzatlanul hagynia. Ezenkívül akkor 1812-t írunk, most 1830-at, amikor már csak *igen nagy tárgyak* emelik ki Berzsenyit költői magányából: Széchenyi István vagy a magyarság „esztétikai nevelése”, az antik szépség világa. – Aki olvasta Somssich Pongrácz beszédeit,²⁴ tisztában lehet azzal, hogy egy nagy műveltségű, az udvar és a rendek nyelvén nagyon értő, kiváló adminisztrátorral vagy alispánnal áll szemben, de működése tartósan országos jelentőségűvé nem vált, még négy évig tartó alnádorsága alatt sem. Tehát elsősorban *somogyi szempontból* vált jelentőssé alnádori előléptetése, a somogyi érdekek védelme és előmozdítása céljából. S Berzsenyi *nem volt* abban az értelemben *lokálpatrióta*, hogy ez számára valaha is költői, ódai motívummá vált volna. Ő költői indítékait mindig a nagy eszmei összefüggésekben kereste.

Vagy talán *Sárközy István* kérte fel őt az óda megírására, mint a vers felfedezője feltételezi?²⁵ Azonban Berzsenyi Sárközyvel sohasem volt oly szoros baráti kapcsolatban, ami ezt a kérést indokolta volna.²⁶ Már 1817 előtt sem tudnak igazán „összemelegedni”, mert Sárközy „furcsa különcnek” tartotta Berzsenyit.²⁷ 1817 után pedig költőnk nemcsak Kazinczytól idegenedett el – a Kölcsey-perben tanúsított magatartása miatt – hanem mindenkitől, aki Kazinczy barátaihoz tartozott, s így

²² Ezt részletezi Takáts Gyula *Egy ismeretlen Berzsenyi-óda* c. cikkében i. h. 1608–9.

²³ L. Takáts i. cikke uo.

²⁴ L. az ekkor tartott Somssich-beszédet, valamint a „*Mélt. Sárdi Somssich Pongrácz úrnak Tek. és Ns. Baranya Vármegye Főispányjának beiktatása alkalmából tartott beszédek*” Buda. 1836.

²⁵ Takáts id. cikk 1610.

²⁶ L. *Emlékkönyv: A Sárközy-epizód* 328 skk.

²⁷ Uo. 7.

természetesen Sárközytól is. Az utóbbi 1820-ban említi a költő nevét utoljára,²⁸ azzal, hogy „mint hírlík, Sopronba tette át a lakását.” Tehát ilyen kérést Sárközy meg sem kockáztathatott, mert a költő úgyszólván visszautasította volna.

Ezenkívül, hogy Berzsenyi egy verset *külön füzetben kinyomatott volna* Somssich tiszteletére²⁹ (és pedig név nélkül), az a költő magatartásának ismeretében – el sem képzelhető. Ez már olyan „stréberség” lett volna, amitől egész életében iszonyodott. Különben is annyira büszke volt a nevére, hogy leveleit, commissióit, könyveit sem írta alá másképpen, mint teljes nevével: hogy jelenhetett volna meg egy költeménye – névtelenül?³⁰

És az is elképzelhetetlen, hogy Döbrentei, akivel meghitt barátságban volt, akire rábízta munkái kiadását, akivel bizalmasan együtt volt hosszabb ideig 1832-ben, 1834-ben és 1835-ben:³¹ ne szerzett volna tudomást költő-barátja e költeményéről és ne sorolta volna e verset Berzsenyi ódái közé 1842-i kiadásában! És különösen, ha Somssich Pongráczról volt szó benne, aki (Döbrentei ismerőse) alnádor, később Baranya megyei főispán-adminisztrátor, majd kir. államtanácsos lett?³²

E sorok írója négy éven át (1936–40) foglalkozott a költő niklai hagyatékával és azokkal a kéziratokkal, amelyeket a Bánóczy-levéltár tartalmazott Berzsenyi László hagyatékából. Ott sem volt semmi nyoma a Somssich-óda kéziratának, habár egy sor ismeretlen verskézirat került elő.³³ (Szerencse, hogy mindezt kiadtam az 1936-i akadémiai kiadásban, mert 1944-ben minden elpusztult.)³⁴ Tehát, ha mégis előkerülne valami, akkor ez már talán csak a *kiadott anyag* valamelyik eredeti kézirata lehetne.³⁵ Mint ahogy 1936 óta csak jelentéktelen apróságok kerültek napvilágra, kivéve a Festetics-levéltár „Felírását” és Kanyar József, valamint Sólyom Jenő „Berzsenyi-kölcsönkönyvjegyzékét”.

²⁸ Uo. 9.

²⁹ Takáts Gyula idézi a költemény teljes címét, amelyet ő röviden „Somssich-ódanak” nevez a ritka nyomtatvány alapján, amelyen a szerző neve helyett „egy hála-adó híve” áll.

³⁰ Éppen most bukkant fel Vas megyében több régi könyv „Ber'senyi” tulajdonosi névbeírással, de nem Berzsenyi Dániel írásával.

³¹ *Döbrentei életrajzi jegyzete* Előszó befejezése Minden Munkái 1842. kiad. LVII.

³² L. az öt ünneplő beszédek az 1836-i i. kiad.-ban.

³³ L. az 1936. akad. kiad. jegyzeteit. (387. skk.)

³⁴ *A niklai Berzsenyi-Múzeumban csupán akadémiai fotókópiák vannak (A Kazinczy-hagyatékából.)*

³⁵ L. akad. kiad. (309 skk.)

És végül ebben a vonatkozásban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy bármennyire szokássá vált, (helytelen szokássá), Berzsenyi 1817 utáni költészetének lebecstülése, kétségtelen, hogy továbbra is érintetlen maradt költőnk *magasrendű művészi igénye*. Ennek következtében az 1817 utáni Berzsenyi-versek is *magasan fölülte állnak mindannak*, amiket kortársak az általa megénekelte költői témákkal kapcsolatban írtak.

Már pedig a „Somssich-óda” e magas igényeknek nem felel meg.

*A vers szövegvizsgálata a költői alkat és a stílus
szempontjából*

Hol találunk ebben az ódában *általában* (a részletekkel később foglalkozunk) valamit is Berzsenyi lángoló szenvedélyéből, hatalmas képzeletéből, fenség iránti érzékéből, sajátos zeneiségéből, egyszóval *eredetiségéből*? Sehol sem találkozunk valójában e versben Berzsenyi költészetének lényegével: az erővel, a megrázó megrendüléssel, amely az ezidőben írt Mailáth-ódában és az utolsó niklai költeményben: „Az igazi poézis dicséreté”-ben is érezhető. (Az utóbbit helytelenül nevezték el együttes erővel Döbrentei és Toldy „A poézis hajdan és most”-nak, mert a versnek eredetileg *címe nem volt*, s a rossz cím miatt a tartalmat is félreértették.)³⁶ –

De vizsgáljuk a Somssich-óda versszakait egyenként.^{36a}

Dicső az égnek tetszeni érdemért.

Dicső babérből hordani homlokán

A 'honfiak' hála-kezőkkel

Font koszorút: ez olympi létel!

A magas eszmei tartalom jellemző a Berzsenyi-ódákra, de az sohasem hat *közhelyként*, hanem kifejezésében fenséges, és rendszerint fontos szerkezeti szerepe is van a költemény közepén vagy végén. Berzsenyi sohasem kezd ódát *közhely-szentséccel*, hanem úgy, hogy már az első versszak sajátos, eredeti intonálásával érezteti az óda hangulatát. Ennek az ódának éppen kezdő verszaka a vers leggyengébb része. Ilyen iskolás fordulattal nem kezdhette Berzsenyi a verset: hiszen mindenkinek eszébe juttatta volna az iskolában bemagolt horatiusi „dulce et decorum”-ot ami nem illik költőnk magasrendű művészetéhez. És

³⁶ L. *Újabb Berzsenyi-tanulmányok* c. kötetünket Bp. 1971. 133–138.

^{36a} A Takáts által közzétett szöveg: Kortárs 1971. 1608. skk.

különösen ezzel a latinos szerkezettel, amely *magyartalanul* hat! – Mindnyájan érezzük a „nyelvi épség” (igazi Berzsényi-sajátosság) hiányát a mondat szerkezetében: hiányzik a „homlokán” mellől az értelmet adó birtokos jelző. (Kinek a homlokán?) Ennek hiányában értelmetlenné válik a mondat, ami Berzsényinél elképzelhetetlen. *Hála-kezőkkel* kifecamult szörnyeteg-összetétel. *Létel*: lényeg-értelemben (de nem *lét*-et jelentve) előfordul ugyan Berzsényinél, de nem ódai nyelvben. Itt különben is „sütés”, hogy egy szótaggal több legyen. – A „dicső” *mondatként*, verbum nélküli használata elképzelhetetlen költőnkénél, aki üldözte a verbumtalan mondatokat. (L. a „Jegyváltó” kritikáját *PM* 60) – Az egész első versszak köszöntőbeszéd dagályos-retorikus áradozása, nem pedig Berzsényi-féle ódai hangulat kifejezése A „hamis fentesség” Berzsényi által meghatározott minden kritériumát megtalálhatjuk benne. A kor megyei retorikája szülte,³⁷ de nem egy nagy költő írta.

Két év alig múlt, hogy zokogott vala
Érzelmek¹ árjátói az ezüsthajú
Öreg, Somogy tolmácsa, s ismét
Fényleni látjuk egünk Tebenned.

Két hízeltő mozzanat is van e versszakban: az alnádori (1830) és a kir. személynöki kinevezés (1832), amellyel Somssich végeredményben az országgyűlés elnöki tisztségét töltötte be.³⁸ Tehát voltaképpen *nem tettei miatt* hanem *karrierje* emelkedése szempontjából dicsőíti a költő a hőst. Ez inkább tisztviselői, mint költői szemlélet. Mintegy figyelmezteti Somssichot, hogy ne feledkezzék el Somogyról. – Annak valószínűtlenségét, hogy Berzsényi lelkesedett volna Sárközyért, már indokoltuk. Még feltűnőbb, hogy Sárközyt „ezüsthajú öregnek” tünteti fel a névtelen költő. Ez feltétlenül a szerző fiatalabb korára vall. Csak ifjak (és esetleg ifjú tisztviselők) szokták ilyen megkülönböztető jelzővel említeni az öregséget: ez sehogysen illetet volna az 56 éves Berzsényihez. E sorok írója is olvasta Sárközy István beszédét. Semmi különös nincs benne, ami a költőt is meghatotta volna.³⁹ Lehet, hogy Sárközy meghatott volt, hiszen búcsúbeszédet mondott. De a többiek beszéde, bizony, jobb és tartalmasabb volt: tehát Sárközy kiemelése célzatos, mint főtisztviselőé. – A két év konkrét időmegjelölés is kicsinyes: a Berzsényi-ódákban idő és tér csak *nagy arányaiban* bontakozhatik ki. – Hogy Sárközy Somogy tolmácsa volt (de nem az egyedüli), az talán

³⁷ L. i. nyomtatvány 16. skk.

³⁸ Révai Lexikon címszó.

³⁹ I. nyomtatv. 16.

fontos megyei szempontból, de nem segíti elő az óda nagyvonalúságát. – Az utolsó sor szép szóvirág, de inkább szónokias, mint költői hatást keltő fordulat.

De nézzük a harmadik versszakot:

Pestnek világítsz! Onnan is el-löveld
Ránk, amitől a 'honnei szerencse függ:
A 'szent Egyértést, párosítva
Szép tudomány eránti kedvvel.

Pest és Somogy ismét *vidéki* viszonylat, megyei szemlélet „alulról-felfelé.” A téma lokálpatrióta felfogást tükröz. A legerberszenyietlenebb szó itt az *Egyértés*, ami nyilván szintén „sütés”, a szótagszámok miatt. Olyan erőszakolt újítás és rövidítés ez, amely nagyon távol állott költőinktől. Az „egyértés” forrásait különben Sárközy Albert előbb idézett beszédében sokkal jobban és mélyebben határozza meg, mint a versszak sovány mondanivalója, az utolsó sor semmitmondó, erőtlen befejezésével. – Az ódai *nagyítás* sem sikerült: a *Pestnek világítsz!*: egyáltalán nem fejezi ki a kir. personalis méltóságát, hiszen mint az országgyűlés elnöke, nemcsak Pestnek világított, hanem jelentősége ennél jóval nagyobb volt. – Berzsényi, aki annyira vigyázott a „mellék-ideákra”,⁴⁰ a „világít” kifejezést nem használta volna, mert az utcai lámpákra emlékeztet, különösen pesti viszonylatban. – Ez tehát alulmarad a tárgyon, viszont az *el-löveld* (puskagolyó!) megint annyira erőszakolt és költőietlen, hogy szintén nem származhatik Berzsényi ép nyelvérzékéből. Csak a nap tud sugarakat „lővelni”, amivel a pesti „világítás” ismét nem fér össze. Szóval a motívum sehogy sem tud a költő képzeletében valódi képpé válni, holott Berzsényinél „mindenütt, nem mondva, hanem festve van a gondolat.”^{40a} – Azt kell tehát mondanunk, hogy ebben a versszakban semmi igazi lendület nincs. Csupa próza!

Ugyanígy a negyedikben sem:

Embert nevelsz, bölcs, házi körök neved
Hálával áldják, 's lángeszed a 'Haza
Tekinté, így Nagy Nádorunk is
Méltata, hogy segedelme lennél.

⁴⁰ *Prózai Munkái* Kaposvár 1942, 113.

^{40a} Uo. 145.

Ennek a versszaknak a kaposvári gimnázium megalapítását kellene dicsőítenie⁴¹ („Embert nevelsz”), de mily szegényesen, távlatlanul hangzik mindez! Az „embert nevelsz”: inkább tanítóra illik, mint alispánra. A „lángész” megjelölés *egyedül* szomorkodik, nincs átmenet vagy méltó előzmény, amely indokolná. Így csupán „ráfogásnak” tűnik. – „Méltata, hogy segedelme lennél”: ismét erőtlen próza. Ilyesféle fordulat a köszöntő beszédekben is előfordul, de mily távol áll az *ó dai szemlélet a köszöntői hódolattól!*

A következő versszak emlékeztet a Teleki-óda egyik fordulatára, vagyis arra, mintha a költő óhajtása a „tunguz” nép felemelésére Somssichnál már valósággá lett volna:⁴²

Lám, a 'vad erdőt már Mike városa'
Polgári lakják, 's a' berek és mocsár'
Helyén az Isten háza fénylik –
Zálogi ritka karakterednek!

Ez a versszak Somssich utépítési programját dicséri, amiről a beszédek is megemlékeznek. Tény, hogy Mike környékén a jobbágyok nagy, nehéz munkával erdőt irtottak, mocsarat száritottak s lelki üdvösségükért plébániatemplomot is építettek. De azért Mikét Berzsenyi *sohasem nevezte volna városnak, százhusz* lakójával: hiszen költőnkél a Város képzetéhez oly nagyszerű képek asszociálódnak, mint Buda, Pest, Bécs, Sopron.⁴³ Ez tehát ó dai nagyítás akarna lenni – de nem Berzsenyi – módra. Aki a verset írta, ismerte Somssich működésének „protokolláris” tényeit, mint minden akkori megyei tisztségviselő. – A legszörnyűbb a versszak befejezése: a „ritka karakter”. Pedagóguspróza, nem ó dai nyelv. Berzsenyi ilyet ódában sohasem írt volna le. Ismét a képekben dúskálkodó költői képzelet teljes hiányát mutatja. – A templomot költőnk sohasem helyettesítette az Isten háza szóval, még a szentegyházat is úgy csempészte bele Döbrentei az ő szövegeibe.⁴⁴ Az egész versszak asszociációk nélküli tény felsorolás.

Szerintünk az utolsó versszak, melynek felfedezője igen nagy jelentőséget tulajdonít,⁴⁵ *leginkább bizonyítja*, hogy nem Berzsenyi-versről van szó, ha ugyan már az eddigiek nem igazolták ezt.

⁴¹ A gimnázium alapítása szerepel Somssich Pongrácz beszédében is, de szerényen a rendekre hárítja az érdemet, hivatkozva adományaikra. (I. nyomt. 9–15.)

⁴² Takáts i. m. 1610.

⁴³ Akad. kiad. (1936) jegyzetei 387 skk.

⁴⁴ Döbrentei kiad. I. 321.

⁴⁵ I. tanulm. 1611.

Menj, menj, Hazánknak jó magokat vető
 Hős társaidal, mert ez az időnek ily
 Vezére kell, mert a 'jövendő't
 A 'mai tartja varázscsomóban.

Ez – helyesen – Takátsot a Teleki-óda befejezésére emlékezteti.^{4 5 a}
 De a Teleki-óda *fenséges szózatára* maga a természet is megrendül és engedelmeskedik, mert mintegy isteni erő jelenlétét érzi. Itt ugyanaz a fordulat csupán hajlongó, *alázatos*-prédikatori biztatás, nem fenséges szózat, mint Berzsenyinél. Méghozzá ismét közhellyel okoskodó prózában végződik: a kétszeri *mert, mert* kötőszó meg végleg elosztat minden illúziót a versnek Berzsenyihez tartozásáról. Szónoki, de nem költői logika. Tipikus próza. A kétszeres *Menj, menj* Berzsenyi-utánzat. A költő ismerte a Teleki-ódát, de ez a költő *nem* Berzsenyi volt. – A *vezére* kell: ismét „sütés”, de oly németes fordulattal, mint az első versszakban a „homlokán”, vagy ennek a versszaknak szerencsétlen összetétele a „varázscsomó”, amely a „Wunderknoten” szolgai fordítása. (Berzsenyi irtózott minden misztikus „varázs”-szótól és képzet-től.) – Megjegyzendő, hogy Berzsenyi a „hős” szót sem szerette. Helyette *hérót*, hősi helyett *héroit* használ csaknem mindenütt.^{4 6} – Végül mellékideái miatt a „jó magokat vető” jelzőt sem alkalmazta volna Somssichra, magas udvari posztján, lévén a magvetés „paraszti” foglalkozás, nem illő egy, nyilván hamarosan az arisztokrácia sorába emelkedő méltósághoz. (Somssich nemsokára grófi címet kapott.)

Ki lehet tehát a vers szerzője?

Az előbbiekből következik, hogy Berzsenyi Dániel semmiesetre sem lehetett e „próza” vers szerzője. Dehát akkor ki volt a „névtelen” költő?

A következő vonások jellemzik a vers alapján:

- Jelen volt az ünnepélyen.
- Somogyi „lokálpatriota” volt.
- Lekötelezettje (mert „hálaadó híve”) Somssich Pongrácznak.
- Gyakorlott a verselésben, különösen Berzsenyi versnemeiben.
- Berzsenyi költészetének ismerője, követője, sőt utánozója is.

Ezeknek az előfeltételeknek a birtokában, újra figyelmesen elolvastam az 1830-ban tartott beszédekét, amelyek folyamán a vers szerzője

^{4 5 a}Uo. i. h.

^{4 6}*Összes Művei* (1956) 651.

„zokogni hallotta” Sárközy Istvánt; s íme a Somssich Pong. áczot üdvözlők sorában felfedeztem *Horváth József Elek* kaposvári gimnáziumi igazgató nevét,⁴⁷ aki nemcsak mint igazgató, hanem mint „a megyei oskolák”, sőt mint „a Megye Intézetje Kormányzója” üdvözölte a leköszönő alispánt.⁴⁸ Őreá valóban illett minden kritérium, amit a versből megállapíthattunk: jelen volt az ünnepélyen, hallotta a beszédek, sőt maga is üdvözölte Somssichot; egész költészetét a „lokálpatriotizmus” jellemzi (akkor is, amikor Szombathelyen, Vas megyében volt)⁴⁹, lekötelezettje az alispánnak, hiszen nyilván az ő pártfogása nélkül nem lehetett volna gimnáziumi igazgató; gyakorlott a verselésben: már 1806 óta megjelentek költeményei, s ezekben lépten-nyomon megtalálhatók a Berzsenyi-hatások, mint ez a Somssich-ódából is látható; ezenkívül a költőhöz meleg barátság is fűzte, mint erről más helyen már bővebben is szóltunk. De volt-e gyakorlata az „üdvözlő” versekben?

Igen, és pedig szép számmal vannak ilyenek költeményei között s az is jellemző, hogy majdnem kivétel nélkül *külön-külön kis füzetben* jelentette meg őket hol Szombathelyen, hol Kaposvárott, hol Pesten. (Berzsenyi sohasem volt „füzet-költő”.) Vegyük csak egyenként e *füzetcskéket*:⁵⁰

1. Nagyméltóságú és Főtiszt. Somogyi Leopold Ő Nagyságának (püspöki beiktatására) 1806 Szombathely.
2. Ugyanannak neve napjára. Uo. 1806.
3. Gróf Endrődy Kajetán Ő Nagyságának 1816. Szombathely.
5. N. T. Horváth András téti plébános úrhoz 1819. Uo.
6. Koltai Vidos István és br. Sennyei Polyxena esküvőjére 1823. Uo.
7. Méltóságos Mérei Sándor Somogy megye főispánjához. Pest 1832.
8. Méltóságos Sárdi Somssich Miklósnak, a Haza egyik munkás atyjának 1833 Pest.

Azt hisszük, ennyi elég annak bizonyítására, hogy a szerzőnek ugyancsak volt gyakorlata az üdvözlő-köszöntő versekben, amelyek főleg beiktatásokhoz, előléptetésekhez fűződnek. A Kazinczy által már korábban kárhoztatott, rossz értelemben vett „Gelenghenhetsgedichte” egyik szakemberéről van szó, akinek tollából könnyedén folyt a versbeszedett üdvözlő szónoklat, de ennek nyilván a Berzsenyi-féle magas-

⁴⁷ I. nyomt. 5.

⁴⁸ Az *Előszó* kifejezése.

⁴⁹ Szinnyei József i. címszó szerint.

^{49a} I. Horváth Elek Berzsenyihez írt ódáját (Új krit. kiad. s.a.)

⁵⁰ Szinnyei felsorolása

rendű költészethez semmi köze sincs. Különös figyelmet érdemel a Somssich Miklóshoz írt óda ami bizonyítja, hogy a szerző szinte „házi költője” lett a Somssich-családnak. Előbb az alnádor, aztán az országgyűlési követ . . .

Természetesen nem lehet kétségbe vonni Horváth nemes szándékát. Nem jelentéktelen emberekről szólt és sokszor igaz érdemeket zengett a niaga módján⁵¹. És az igazgatói állás, amelyhez jutott, nem tehetségtelen emberé lett. Csak el kell olvasni az 1829-ben a kaposvári gimnázium ifjúságához írt beszédét. Fenkölt gondolkodás, művelt lélek, tiszta lelkesedés: ez jellemzi őt.⁵²

A versírásban is őszinte megindulás vezette. Am kiütköznek a Somssich-ódára is jellemző gyarlóságai is. Mindenekelőtt egy-egy szótag kiküszöbölése, mint a szerencsétlen „Egyértés”-ben, nem okoz neki gondot, ha a mérték úgy kívánja. (Az „Egyértéssel” kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Berzsenyi *prózájában* előfordul ugyan az „egyit” ige, ám Berzsenyi rövidítései a „pergés” szolgálatában állnak, elsősorban ez a jellemző vonásuk. *Költői* szókincsében minden torzítást került.) Horváthnál azonban ily rövidítések a *mértéknek* vannak alárendelve, ha azt a mérték úgy kívánja. Így lesz a *Vigasztalni*-ből *vigaszni*, a *fitogatni* helyett *fitogatni*, a *ficánkolni*ből *fincolni*,⁵³ stb. De nem rest a létel és a vezére mintájára *folyam* helyett *folyamatot*,⁵⁴ ezt h. ezent, azt helyett *azont* írni,⁵⁵ ha a verssor úgy kívánja, s nincs elég versláb a költő szókincskészletében. – A *hála-kéz* erőltetett összetételéhez hasonlók is sűrűn előfordulnak nála: *becs-élet*, *báj-liget*,⁵⁶ *hála-adva*,⁵⁷ *Duna-túli*⁵⁸ stb. ami szintén jellemző stílbéli sajátosság. – A Berzsenyit utánzó fordulatoknak se szeri, se száma. Pl. A *Menj, menj* ünnepélyes intés *három* ódájában is olvasható a befejező strófákban.⁵⁹ A sok *örvendj*,⁶⁰ *Bátran*

⁵¹ *Titus Amália ligetében* Függeléke: *Ódák*. Szombathely 1817. Perger ny.

⁵² Beszéde megjelent Pesten 1829. Egyetemi Nyomda betűivel.

⁵³ „Titus” stb. 27.

⁵⁴ Uo. 28.

⁵⁵ Uo. 5.

⁵⁶ Uo. 29. uo.: *báj-hangon*.

⁵⁷ Uo. 13.

⁵⁸ Uo. 27.

⁵⁹ Érdekes, hogy az 1806-ban megjelent Somogyi-ódában is: „*Menny*, kicsiny nyája, *Menny!* . . .” Majd a „*Titus*”-ban: „*Menj, Macaénás*” (1817.)

⁶⁰ Sigray Hannihoz” 47.

tekints⁶¹ (a sír mélyébe), deli kellemid,⁶² ag tölgy,⁶³ a liget ernyein stb.⁶⁴ bizonyítják, hogy sűrűn forgatta Berzsenyi kötetét; de hiszen ez a szeretet és csodálat Berzsenyi iránt leveleiből és a költőhöz írt verséből is kiviláglik.^{64a}

Mindez azt bizonyítja, hogy a költemény valószínűleg Horváth József Elek verse lehet, s a kéziratot nem Berzsenyi „hagyatékában”, hanem Horváth hátramaradt írásai között kell keresni. Berzsenyi kézíratai között nem találhatjuk meg a Somssich-ódát, mert hiszen valószínű, hogy nem is tudott róla.

MERÉNYI OSZKÁR

MADÁCH HIRLELŐJE

Az Irodalomtörténet 1975. 3. számában *Madách Hirlelője* címmel Szabó József fontos Madách-leveleire hívta fel a figyelmet. Az eredeti levél tudomása szerint a váci múzeum tulajdonában volt, „ahonnan a második világháború alatt eltűnt”. Ennek a levélnek az általa ismert, egyetlennek vélt másolatát, amely a Váci Múzeumegyesület Évkönyvében jelent meg 1911-ben, fotokópiában be is mutatja. Az éppen átrendezés alatt álló váci múzeumban megtaláltam a Szabó József birtokában levő példány testvérkiadását, sőt Sólyom Károly, jeles középkorkutatónk könyvtárában a harmadikat is. Bizonyos vagyok benne, hogy Tragor Ignác, Vác történésze egykori baráti körének leszármazottainál előbukkan még egy-két példány.

Az eredeti levél és a nyomtatott másolat összehasonlító vizsgálata bizonyítja, hogy az átíró nem a hiteles Madách-levelet adta közre, hanem annak átjavított, helyesírásában „modern” változatát.

Az évkönyvben nem esik szó arról, ki adja közre a levél másolatát. Kisparti János a titkári előszóban bejelenti „Madách Imre egy eddig ismeretlen levelét, mely Bucsek István pápai praelatus adományából került a múzeum birtokába”. Bár 1911-ben nincs Madách-évforduló, az évkönyv mégis két tanulmányt is közöl az íróról. Az elsőt Kisparti

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 49.

⁶³ Uo. 48.

⁶⁴ Uo. 49.

^{64a} L. az 1813-ki kiadás fogadtatását az új kritikai kiadás jegyzeteiben s.a.

János: *A tudomány Az ember tragédiájában*, a másodikat az éppen ekkor Vácra került huszonnégy éves Sík Sándor: *Az ember tragédiájának értelme* címmel írták. Így a levél megtalálásának büvöletében születhetett meg e két tanulmányunk, amely mintegy a Múzeumegyesület és Tragor tevékenységének igazolásául szolgált, hiszen éppen az ő kezdeményezésükre állítottak emléktáblát a gimnázium falában, hirdetvén Madách váci vizsgáinak emlékét.

A nyomtatott másolat felső részén – amely a Szabó József-féle közlésből kimaradt valamilyen oknál fogva –, a közreadó Bucsek István váci kanonok ajándékaként jelöli meg a levelet. Így bizonyos, hogy Tragor Ignác, a Múzeumegyesület elnöke és Bucsek kanonok barátja, készítette sajtó alá a levél másolatát s ő javította ki a hibának vélt sajtóságokat.

A *Hirlelő* szerint a körözüvény a „Tereskei bírónál marad”. Tragornak tehát Bucsek István közvetítésével onnan kellett megkapnia. Pálos Frigyes egyháztörténész személyes közlése ismeretében tudom, hogy Tereske azon időben Romhány filiálisa volt. A romhányi, illetve a tereskei irattárat a legnagyobb gondossággal és figyelemmel nézte át és dolgozta fel Chobot Ferenc, a Magyar Történelmi Társulat rendes tagja, egyháztörténész, egykor váci káplán majd szemináriumi aligazgató, aki élete derekán Romhányba vonult vissza tudományos munkásságának szentelve életét. Feltehetően ő találta meg a levelet. Chobot szoros kapcsolatot tartott fenn Tragorral is, Bucsekkel is, de Pálos nyomán tudjuk, hogy a megye életében nagy szerepet játszó kortársaival, Huszár Károly Lászlóval, Szmrecsányi Emillel, Székabonyi Angyal Lajossal, a Frideczky-családdal, sőt a Madáchokkal is értekezett. A *Hirlelő* eredeti példányát ő adhatta oda Bucseknek, Tragor barátjának, a Múzeumegyesület vezetőségi tagjának, aki mint született váci ember szoros kapcsolatban állt minden váci intézménnyel, így a múzeummal is.

A levél historikumát Szabó József ismertette. Az eredeti levél a birtokomban van, 1954–55 táján kaptam Schubert Tódor barátomtól. Madách ebben a Csesztvén írt levélben a megye összeíró választmánya tagjaként intézkedett az „általános népfelkelés” ügyében 1849. június 6-án. Ezt a népfelkelést az orosz cár 1849. május 20-án kelt manifesztumának ismeretében hirdették meg. Madách *Hirlelője* tehát gyorsan és alaposan reagált az eseményre. A futár jelen is lehetett a levél megírásakor: az ügy halaszthatatlanul sürgős voltát jelzik az elírások és a gyorsírási jelek. A vélt helyesírási hibák nem bizonyítanak semmit, mert Madách műveiben ugyanígy fellelhetők. Az eredeti kézirat 43 x 28 cm nagyságú merített papírnak mind a két oldalán írott, jól olvasható, majdnem teljesen ép szöveg.

Szabó József idézett bemutatójában érdekesnek tartja, hogy a *Hir-*

lelő Nagyoroszit „m. városként” említi. Fényes Elek statisztikai és honismertető műve 1840-es kiadásában is mezővárosnak nevezi, amelynek „királyi szabados jussa” volt, s Balassagyarmat után a környék legnagyobb lélekszámú helysége Madách idejében. A levélben szereplő „B Berinke” Borsosberénykével azonos, Berki pedig abban az időben majd háromszáz lakosú pusztá volt.

Az eredeti kéziratot a nyomtatott másolattal összevetve azonnal feltűnik az átírónak a Madáchéval ellentétes helyesírási szemlélete. Hibákat és vélt hibákat javít ki, a központozást nem minden esetben veszi figyelembe, helységneveket javít át, egy alkalommal a nyilvánvaló elírást helyesbíti, egyszer pedig kihagy egy szót. A Tragornak tulajdonított átírás nyomtatott példányában semleges ékezetek vannak, amelyek egyféleképpen jelzik a hosszúságot és a rövidséget. Ez a sajátos magánhangzó-ékezet jelzésű szöveg az egyébként szép és alapos munkát végző váci Dercsényi Dezső-féle nyomdában készült, a múzeum részére –
gratis.

A másolat szövegében egyetlen sajtóhiba van: irgalom helyett igazalom, egy kihagyás, amely azonban méltó a figyelemre: „a magyar nép . . . érdemes a szabadságra, mellynek nehéz harcait kell előbb ki vívni, hogy (– később –) édes gyümölcsét élvezhessük . . . „Nem hiszem, hogy Tragor figyelmét elkerülte volna ez a „később” szó, ismervén megnyilatkozásainak kurucos jellegét is. Madách mind a kis „k”, mind a nagy „K” betűt ugyanúgy írja, azonban ha nagybetűt akar vele jelölni, akkor a betű alsó, jobbra kifelé tartó szár részét megnyomja. Ezt az átíró nem vette észre vagy nem tartotta fontosnak. Az *ember tragédiája* kéziratában Madách már a „K” nagybetűt határozottan másként írja, mint a kisbetű alakját. Madách az igekötőket általában külön írta. Érdekes, hogy *Az ember tragédiája* kéziratában is bizonytalan az igekötők helyesírásában; elég, ha az el- igekötő írására utalok: az elhúzott „el” igekötőt akár külön is lehet olvasni: „Bölcsességdből elleskedni egy szót”, „Mi érdekes volt, minden elmosódott”. A ki- igekötővel már más a helyzet: Madách következetesen külön írja: vívni, ki tanítani, de *Az ember tragédiájában* is: „Ki ábrándúltam”, „Ki érdemletem”. A nyomtatott másolatban nem következetes az átírás. Pl. „ki vívni”, de „kitanítani”. A „melly”, „illy” névmások *Az ember tragédiájában* eredeti leírásukban így szerepelnek, ám Arany János következetesen áthúzza az első „l” betűt. A körösvénybeli „melly” vonatkozó névmást az átíró megváltoztatja. A már említett értesítőben Tragor Ignác is írt egy tanulmányt *Mikszáth és Vác* címmel, amelyben az igekötős bizonytalanságokra azonnal rá lehet akadni. Az átíró a „művelt nagyközönség” igényét tartotta szem előtt, amikor a *Hirtelőt* ilyen félmegoldászerűen tette közzé s nem törekedett filológiai pontosságra.

Így aztán megmagyarázható, hogy a nyomtatott másolatból hiányoznak a gyorsírási jelek, valamint Horpács és Berinke „visszaigazolása”. Az eredeti levélbe azonban éppen az idő sürgető volta miatt kerülhettek be a gyorsírási jelek a szöveg végén levő dátumok, órák ismétlési jelei helyett. Madách az „idem” (latin szó, „ugyanaz”) gyorsírási jeleit kutatásaim szerint a Gáti- és a Taylor-féle gyorsírási rendszerek ismeretében alkalmazta a Hürlelőben, ugyanakkor azonban Horpács és Berki felelős átvevői is használják eme „idem” szó gyorsírási jeleit, de a Gáti-rendszer szerint, tehát az „m” betűt Madáchtól eltérő módon írják. Bizonyos azonban, hogy ennek a gyorsírási jelrendszernek, amit Madách alkalmaz, különleges és egyéni, több rendszer jelcseit felhasználó gazdája volt az író.

Az alábbi táblázatban az eredeti kézirat és a nyomtatott másolat szövegében talált eltéréseket találja meg az érdeklődő.

Eredeti	Másolat
Bíráinak	Bíróinak
Közönségének	közönségének
's	s
oroszt	Oroszt
lengyel országot	Lengyelországot
ki pusztította	kípusztította
örök telü	őrök télü
hurczolja	hurcolja
a' gyermeket	a gyermeket
szülőinek	szülőinek
felszabadult	felszabadult
fel virágozni	felvirágozni
meg mutatta	megmutatta
áldozat készségével hogy	áldozat készségével, hogy
a' szabadságra	a szabadságra
mellynek	melynek
előbb	előbb
ki vivni	kí vívni
istenbe	istenbe
a' magyar kórmány	a magyar kórmány
igaz magyar	igazmagyar
keresztül vezet	keresztülvezet
a' többi bajon	a többi bajon
keresztül vezetett	keresztül vezet (!)
ön magunkat	őnmagunkat

leg kevésbé
 a' vad
 mellynél
 irgalom
 mellyet
 semmisít
 győzhetetlen
 a' betörés
 rendelt, és
 kórmány
 be állna
 a' helyszínén
 a' népet
 a' teendőkről
 ki tanítani
 felvilágosítani, 's a'
 összeírást
 meg tenni itt közlöm
 időt
 a' végből hogy
 mint a község előljárói
 mint a' lakosság

összve gyűljön
 ,s az özve író
 elősegíteni, hazafi
 Nagy Orosziban Jun 11^{én}
 dél 11 órákor

Horpácson Junius 11^{én}
 délután 4 órákor

B Berinke
 gyorsírással: idem idem
 számmal: 6 idem

Berki Junius 12^{én},
 del 10 órákor

legkevesbé
 a vad
 mellynél
 irgalom
 melyet
 semmisít
 győzhetetlen
 a betörés
 rendelt és
 kórmány
 beállna
 a helyszínén
 a népet
 a teendőkről
 kitanítani
 felvilágosítani s a
 összeírást
 megtenni itt közlöm
 időt
 avégből, hogy
 mind a községelőljárói
 mint a lakosság

összegyűljön
 s az összeíró
 elősegíteni hazafi
 Nagy Orosziban Jun. 11-én
 dél 11 órákor

Horpácson Jun. 11-én
 d.u. 4 órákor

B. Berínke Jun. 11-én
 d.u. 6 órákor

Berki Jun.12-én
 dél 10 órákor

Tereskén gyorsírással: idem betűvel: del után 4 gyorsírással: idem	Tereskén Jun. 12-én d.u. 4 órakor
Csesztvén 1849 Jun 6 ^{án} Madách Imre ki küldött választmányi tag	Csesztvén 1849. jun. 6-án Madách Imre sk. kiküldött választmányi tag.
Hórpács látta Jun. 7 ^{én} idem 11 orakor	Horpács
Berki Látta 8 ^{án} idem 1849.	Berki
szoros felelett terhe e hírlelőt, Tereskei bírónál rendeli az összeíró választmány	szoros felelet terhe e hírlelőt, Tereskei bírónál Rendeli az összeíró választmány.

A pecsét helyének foltja jól kivehető a levélen, de maga a pecsét hiányzik.

Nem nehéz a válasz arra a kérdésre, vajon miért nem került bele az irodalmi-történelmi köztudatba ez a Madách-levél. Már a körözvény első sora az „elűzött zsarnokság, alávaló ármánya utósó segéd eszközehez készül folyamodni” kemény és elítélő szavakkal kezdődik. Az 1911-es közlés előtt semmiképpen sem volt lehetséges a levél nyilvánosságra hozatala, 1911 után pedig nem Tragor Ignác közlő bátorságán múlt, hogy a hivatalos irodalom-vagy történettudomány nem foglalkozott vele. Pálos Frigyesről tudjuk, hogy a tereskei filiális romhányi plébánosa 1896–1910 között Schimmelcsik Ignác volt, aki gazdálkodott, épített, de irodalmi hajlamai nem voltak. Éppen ezért érdekes, hogy halála után közvetlenül már megjelenik a Madách-levél. Chobot valószínűleg 1910-ben vagy 1911-ben került abba a helyzetbe, hogy ezt a Madách-levelet Tragor Ignáchoz juttassa, aki nem keslekedett közlésével, megnyert két tanulmányíró, akik mondanivalójukkal enyhítették az ominózus levél hatását.

Nemzetünk válságos korát, Madách szerepét az „átalányos népfelkelés” megindításában híven tükrözi e hiteles, nagy indulatokat sejtető levél: nem a magányos lélek vergődéséről tanúskodik, hanem a tette kész honfi szólal meg benne. Ennek a Hírlelőnek az ismeretében még inkább igazolódna Az ember tragédiájának nem a pátoszt, hanem a tevékeny emberi életet hirdető mondatai.

RUSVAY TIBOR

MIKSZÁTH-ÍRÁSOK A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZABADSÁGBAN

Sziklay László abban a könyvében, melyben a 19. századvégi irodalom ellenzéki törekvéseiről s benne Gáspár Imre költői-emberi fejlődéséről ad képet, barátjának, Mikszáth Kálmánnak írói munkásságát is érinti – Gáspár szerkesztői tevékenységével kapcsolatban. A fiatal költő vidéki hírlapíró lesz. 1881 decemberében elhagyja a fővárost és Székesfehérvárott átveszi az ottani Szabadság című lap szerkesztését. Színvonalát irodalmibb rangra kívánja emelni. Ebbe az irányba mutat, hogy a hetenként kétszer megjelenő társadalmi és irodalmi lapot neves írók munkáiból vett idézetekkel tarkítja. Sziklay szerint „Gáspár Vajda Jánostól, Mikszáth Kálmántól, Bartók Lajostól, Koroda Páltól szerez kéziratot a lapnak.”¹ E megállapítást – célunknak megfelelően – két vonatkozásban módosítanunk kell: 1. Mikszáth már Gáspár szerkesztősége előtt is feltűnik a lapban; 2. Az egy év alatt (1881. dec. 18 – 1883. jan. 3.), míg Gáspár jegyezte felelős szerkesztőként a lapot, a közölt Mikszáth-írások nem kézirati anyagot adnak.

Azt a látszatot, hogy az új szerkesztő személyével egyidőben lép be Mikszáth a lap munkatársai közé, eloszlatja két előbb megjelent írása. Igaz, baráti viszonyban voltak, Mikszáth a Székesfehérvárról távozott Gáspárnak állást is szerezne,² de Mikszáth neve már Pongrácz Béla szerkesztősége idején is szerepel a Szabadságban.

Hadd soroljuk fel Mikszáth itteni közleményeit, mivel a Kritikai kiadás ezekről nem tud.

1. Pongrácz Béla idején látott napvilágot – Mikszáth teljes névalíráásával – a Szabadságban 1881. nov. 20-án a *Magyar betegségek. A tékozlás* c. karcolata. Ugyanezen a napon jelent meg a Szegedi Naplóban is *A tékozlás* címen a tárcarovatban.³ Nem átvételről van tehát szó. Egyidőben küldötte el mindkét helyre.

2. Két számmal később, 1881. nov. 22-én, újabb Mikszáth-cikk jön a lapban: *Dux Adolf*, Petőfi első fordítójának, a neves magyar és német nyelvű írónak nekrológia M-th K-n betűjellel. A Pesti Hírlap előző napi számából került át a Szabadságba.⁴ Az itteni lelőhely nem ismeretes a Krk. sajtó alá rendezője előtt.

¹ Sziklay László: *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből.; Gáspár Imre*. Bp. 1955. 113–4; l. még Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: *Ó mért oly későn*. Bp. 1972. 33, 35–47.

² Mikszáth Kálmán *Krk.* 24: 218.

³ *Krk.* 60: 209–13.

⁴ *Krk.* 62: 105. Bisztray Gyula jegyzete: 267.

3. Gáspár Imre a Szabadságnak abban a számában (1881. dec. 18.), amelyet első ízben jegyez felelős szerkesztőként, közli a *Pallér Miksa szerencséje* c. elbeszélést teljes névaláírással. Már az első mondat elárulja, hogy Mikszáthnak egy ismert elbeszéléssel van dolgunk: „Szegény Tóth Edétől hallottam ezt a történetet, talán egy megírandó színmű egyik felvonását, ha meg nem dermed örökre a kéz, mely erőteljes tollát vezette.” Az elbeszélés *Hogy lehet meggazdagodni?* felirattal jelent meg 1878-ban a Családi Körben három folytatásban.⁵ Gáspár az elbeszélést innen vette át, mert a Krk. a Családi Körön kívül nem tud más lelőhelyről.

4. Az 1882. évi számok ugyancsak két Mikszáth-írást hoznak. Az *Új Salamon ítélete* című anekdotának műfaji megjelölése: Apró történet. A szerkesztő a következő megjegyzéssel kíséri: „Az Athenaeum nagy naptára’-ból, mely ép most jelent meg szokott dúsgazdag tartalommal, Ára 1 frt. - Szerző engedelméből közöljük az ügyes kis dolgot. Szerk.” (1882. okt. 8.) Az Athenaeum nagy naptára nincs meg az OSZK-ban. Bibliográfiai leírása szerint: „Athenaeum Nagy Képes 1876–1886 évekre, XVII–XVIII. évf. Szerk. Concha Károly. 4° Budapest, 1875–1885. Athenaeum.”⁶

Bisztray Gyula jegyzetei szerint az anekdota más-más címen jelent meg: *Egy új Salamon*, *Új Salamon ítélete*, *Salamon ítélete*. Az író két ízben dolgozta ki a témát. Mindkét változat olvasható a Krk-ban. Főszövege *Salamon ítélete* címmel az 1889. évi (*Az apró gentry és a nép*) lenyomatát követi.⁷ A többször megjelent történet lelőhelyeinek számát tehát szaporítanunk lehet: Közölte az Athenaeum Nagy Képes naptára és a Szabadság is.⁸

5. Rövidesen újabb, névvel jelzett elbeszélés jelent meg a lapban: *Hunyák Pál*. A szerkesztői jegyzet rövidítéssel adja a kölcsönző forrást: „A «R-g»-ből lapunknak átengedve” (1882. okt. 25.). Szinnyei bibliográfiájából az 1881. és 1882. évben csak egy olyan periodikáról értesülünk, amelyre a rövidítés illik: *Regényvilág*. Viszont ebben a folyóiratban nem található. Az 1880/81 – 1883/84-ig élt lapban csak egy Mikszáth-novella jelent meg: *A gőzoni Szűz Mária*.⁹ A novellát a Pesti Hírlap 1882. április 13-i száma hozta *A tótok s a Magyarország*

⁵ Krk. 30: 51–55. Bisztray Gyula jegyzete: 251–2.

⁶ Kislingstein Sándor: *Magyar Könyvészet*. II. 1876–1885. Bp. 1890. 310.

⁷ Krk. 33: 110–2, 305–7. Bisztray Gyula jegyzetei: 303–7.

⁸ Az anekdota forrását kiderítette Scheiber Sándor: *Folklor és tárgy-történet*. II. Bp. 1977. 297–300.

⁹ Regényvilág. 1881/82. 277.

1882. október 1.-i száma *Hunyák Pál* címen.¹⁰ A Regényvilág és a Szabadság ismeretlen forrás a Krk. előtt.

6. A Szabadság több ízben közli, kiknek a közreműködésével számol, de csak az 1883. júl. 1-i számban közzétett munkatársi jegyzékben szerepel először Mikszáth neve. A bejelentést nyomban tény igazolja. Ugyanez a szám hozzá *A százegyedik asszony* c. elbeszélést „Egy kis tréfa” műfaji megjelöléssel. A novella a már megjelent Mikszáth-írások közül való. A Krk. szerint első ízben a Pesti Hírlap 1883. március 15.-i számában jelent meg.¹¹ A Szabadság-beli közlés ezúttal is ismeretlen maradt.

7. A Szabadság 1884-ben más-más tárgyú melléklapokat is ad:

A) Igazmondó. Politikai lap.

B) Reform. A magyar gazdatisztek érdekeit képviselő lap.

C) Szabad föld. A magyar gazdák érdekeit képviselő lap.

D) Előre. A Székesfehérvári „Szabadság” iparügyi melléklapja.

Ezekben a melléklapokban olvasható Mikszáth következő elbeszélése: *Aki tudtán kívül házas*. A Szabadság eredeti közleménye. Teljes névalírással. A hat folytatás bibliográfiai adatai:

1. A Szabad föld. 1884. márc. 9. (I. 2. sz.)

2. Reform. 1884. márc. 16. (I. 2. sz.)

3. Igazmondó. 1884. márc. 23. (I. 3. sz.)

4. Előre. 1884. márc. 30. (I. 3. sz.)

5. Szabad föld. 1884. ápr. 6. (I. 3. sz.)

6. Igazmondó. 1884. ápr. 20. (I. 4. sz.)

Eredetileg a budapesti Hymen c. lapban jelent meg (1881. ápr. 3. – máj. 1.).¹² Újra közlésről van ezúttal is szó.

8. Az 1885. aug. 11. számban látott napvilágot *A lovak reparálója* mint „eredeti tárca”. Teljes névalírással. Először a Pesti Hírlap 1883. július 17-i száma hozta *Mi a foglalkozása?* címen, Scarron álnévvel.¹³ Másodszor itt. Harmadszor a Zalai Közlöny 1885. aug. 22-i számában *A lovak reparálója* címen.¹⁴ (Erről a kettőről nem tud a Krk.) Negyedszer ugyanezzel a címmel a Nógrádi Lapok 1885. szeptember 13-i számában jött.¹⁵ Még ebben az évben beleépítette *A lohinafi fű* c. elbeszélésebe.¹⁶

¹⁰ *Krk.* 63: 97–101, 329–36.

¹¹ *Krk.* 34: 62–7, 285–6.

¹² Rejtő István szíves közlése.

¹³ *Krk.* 66: 220-3, 447-8.

¹⁴ A Zalai Közlönyben még a következők jöttek: *A nagy demokráta* (1884. febr. 10.) és *A becsületbírak előtt* (1884. febr. 21.).

¹⁵ *Krk.* 3: 257–66.

¹⁶ *Krk.* 3: 17–8.

9. Az 1885. aug. 16-i szám tárcájaként volt olvasható *A jus primae noctis*. Ez is újraközlés. A Gondüző 1885. júl. 12. száma hozza először.¹⁷ A kritikai apparátus nem tud a Szabadságban való megjelenésről.

10. Az 1885. dec. 24-i szám tárcaként hozza *A képviselőház karzatá*-t mint „eredeti közleményt”-t. Ez is a Gondüzőből való (1885. okt. 25.), ahol *A karzat* a címe.¹⁸ A jegyzet nem ismeri a Szabadság-beli átvételt.

11. Az 1886. márc. 30.-i szám *Mikszáth Kálmán és Meszlényi Lajos* címmel cikket hoz, amelyben közli Mikszáthnak *Az én legújabb riválisom* c. karcolatát a Pesti Hírlapból (1886. márc. 28.)¹⁹ s Meszlényinek Mikszáth-hoz írt verséből egy részletet. Átvétellel van dolgunk ismét.

A székesfehérvári Szabadság 1881 és 1886 között egyik állandó főroma volt Mikszáth Kálmánnak. A lapnak szüksége volt az ő nevére, Mikszáthnak a lap honoráriumára. Mindenesetre tizenegy Mikszáth-írás újraközlésének ismeretét nyerjük belőle. Ez egyúttal mutat népszerűségének növekedésére is a nyolcvanas évek első felében.

SCHIEBER SÁNDOR

EGY ARANY-SZÖSSZENET ISMERETLEN EREDETI SZÖVEGE

Arany János műveinek kritikai kiadásában, a *Zsengék, töredékek, rögtönzések* című IV. kötetben jelent meg a költőnek 1867-ben írt, *A csillag-hulláskor* elnevezésű sorozata.¹ A keserű-lázongó hangú felszisszenések – a költő szavával „szösszenetek” – tudvalevően akkor születtek, mikor kéretlen-kelletlen „rá mérték” a Szent István-rend kis keresztjét. A látványos politikai gesztusnak szánt kitüntetés – Eötvös rábeszélő szavai szerint: „a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki”² – Aranyt keserű tépelődéssel töltötte el – s nem egészen alaptalanul.

Ő belső sugallatra jól érezte, hogy lekenyerezési szándék is bujkál a látványos gesztus mögött – elvégre ő Petőfi eszme- és fegyvertársa

¹⁷ *Krk.* 36: 125–34.

¹⁸ *Krk.* 71: 164–7.

¹⁹ *Krk.* 189–192.

¹ *AJ/ÖM.* IV. 139–141.

² Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. III. Bp. 1938. 195.

volt a forradalomban és szabadságharcban. Ezért volt első reagálása a teljes elutasítás, s csak a két új báró miniszter – Eötvös és Wenckheim – rábeszélésére engedett, akik közérdekre is hivatkoztak, bár azt is elismerték, hogy nemcsak a nemzet számára oly fontos kiegyezést, hanem őket mint új minisztereket személy szerint is kompromittálná az elutasítás.³ (Mellesleg Arany „fölszárkózhatott” volna melléjük rangban, mivel a Szent István-keresztrel bárói rang járt annak, aki folyamodott érte.)

Arany legfelső énjét, leghívebb álláspontját azonban Wenckheim belügyminiszternek írott levele fejezi ki: „eddigi életem egész folyama, egész viseletim, házi és anyagi körülményeim oly sekély egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti . . . valóban, benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felülről sem fogadhatom el e kitüntetést.”⁴ (Persze a „benső önállás” itt nemcsak szerény anyagi és társadalmi helyzetét, hanem független politikai meggyőződésére is értendő.) Ez a levél volt az, amelynek hatására a „Magyar Királyi Belügy-Minister” Eötvös József társaságában sietve fölkereste a költőt s megpróbálta más belátásra bírni.⁵

A költő elborult hangulatát, csöndes lázadozását fejezik ki *A csillag-hulláskor* rögtönzései. S elkeseredését csak fokozták a várható gyanúsítások. Ezek hatása alatt írta Tompának: „Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem . . . Mért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is . . . ? Rajtam van, rajtam szárad, pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert.”⁶ (S Tompa válasza-vígasza is a lényegét fejezi ki a Biblia szavaival: „a te világod nem e világból való”. A kiegyezés világa mindig idegen maradt számára: szemfényvesztő látszat-engedményeivel, megalkuvásaival.⁷)

Mindez hangot kap a kilenc versből álló sorozatban, ahol a költő rezignált beletörődését leginkább a X. fejezi ki:

. . . amit sorsom rám mért,
Elszenvedem – a hazámért.⁸

A versekről Voinovich Géza a kritikai kiadás jegyzetében azt írta, hogy az V. darab (Csillagot, keresztet noha rám aggattok, Boldog ez a

³ Ld.: Voinovich i. h.

⁴ *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. IV. A. J. levelezése író-barátaival. II.* Bp. 1889. 437.

⁵ L. uo. 438. Vö.: Voinovich i. m.

⁶ *Lev.* i. m. 279.

⁷ Vö. Keresztury Dezső: *A hallgató Arany.* It. 1950/ 3. 66–72.

⁸ *AJ/ÖM.* IV. 141.

kebel nem lesz már alattok.) a *Kisebb költemények* jegyzetes kiadásában jelent meg először, a IX. (ez *A szomorú kinézésű lovag* önálló címet viseli) a Budapesti Hírlapban 1882-ben, míg a többi a *Hátrahagyott versekben*, kettő – a VIII. és a XI. – kivételével, amelyek a kritikai kiadásban láttak először nyilvánosságot.⁹

A VIII. vers szinte illusztrációja lehetne Arany főnnebb idézett, Wenckheim báróhoz szóló levelének – jó adag öngúnnyal megöntve:

HIÚSÁGOM!

Ad notam:

Minek az a pörge kalap,
Ha a legény csak egy falat,
Csillagom, galambom.!

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?

Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom.

Közlése forrását, sajnos, Voinovich nem jelöli meg, de a vers hitelességéhez kétség nem férhet.

Az utolsó, XI. vers Voinovich közlésében így található, s így közlik azóta az újabb kiadások is:

Ha én egy jót alhatnám –
Száz keresztért nem adnám.¹⁰

Ez így suta, csonkának hat, s nem is első közlése a szösszenetnek: Tóth Béla már *A magyar anekdotakincs* IV. kötetében kiadta, mégpedig teljesebb szöveggel, négy soros változatban.¹¹

Mivel Tóth Béla anekdotája igen jellemző egyéb adatot is tartalmaz, az egészet idézzük:

„*Arany János és a Szent-István-rend.*

Arany Jánost a koronázás után a Szent István-rend kiskeresztjével tüntették ki. A nagy költő eleve nesztét vette, mi készül »ellene«. Ismeretes a levélváltás, mely e dologban közte és báró Eötvös József között folyt.

⁹ Uo. 242.

¹⁰ Uo. 141.

¹¹ Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. IV. Bp. é. n. 112–113.

Kevesbbé ismeretes, hogy Arany, mikor báró Wenckheim Béla is azt írta neki, hogy a kitüntetéstől nem vonhatja el magát, azt mondta:

– Hát majd ezt is csak elszenvedem a hazáért!

S az időben faragta azt a híres kis versét, melyet, sajnos, csak megmásítva közölhetek, mert bizonyos cambronnei fordulat van benne:

•Fogfájásban szenvedek,
Érdemrendet küldenek;
Hej ha egy jót alhatnám,
Száz ily rendért nem adnám. •

Hogy pedig a dolog humora teljes legyen: alig jelent meg a kitüntetés a hivatalos lapban, Arany Jánosnak egy bécsi udvari szabó rajzos mellékletekkel kísért ajánlatot küldött, hogy elkészíti számára a Szent-István-rend díszöltözetét; ez piros bársony ruha, zöld bársony palást, karmazsinvörös tafotával bélelve, hermelinnel szegve, és kócsagtollas, vörös bársony kalpag. Az ára pedig hatezer forint.”

A verset Tóth nyilván szájhagyomány alapján közölte (Voinovich e rögtönzés forrását sem adta meg), s látható, hogy két sorral bővebb a Voinovich közölte szövegnél, utolsó sorai is eltérnek a kritikai kiadás-tól. Bizonyos azonban, hogy nem az ismeretlen két sor volt az, ami miatt Tóth Béla csak „megmásítva” közölhette a verset. A „bizonyos cambronne-i fordulat”-ot máshol: a harmadik sorban kell keresnünk.^{1 2}

A „Fogfájás’ minden bizonnyal szépítés „Hasfájás’ helyett s ennek megfelelően az *alhatnám* helyén is drasztikusabb ige állt az eredeti szövegben – ami híven fejezte ki a költőnek az egész kitüntetési komédiáról^{1 3} alkotott véleményét, s egyben jól példázza, hogy „a legszemérmesebb magyar költő” nem tartózkodott a nyers szókimon-dástól, – ha politikai becsületéről volt szó.

Mindenesetre a Tóth Béla közölte négy soros változat a teljesebb s hitelesebb, s a kritikai kiadásban számolni kell ezzel a változattal – míg az a „bizonyos cambronne-i fordulat”-ot tartalmazó eredeti szöveg

^{1 2}A „cambronne-i fordulat” Pierre Jacques Etienne Cambronne (1770–1841) francia tábornokra vonatkozik, aki a waterloo-i csatában állítólag e szállóigévé lett mondatra: „La garde meurt et ne se rend pas!”, illetőleg a „Merde!” szitkozódásra fakadt. Tóth Béla nyilván ez utóbbi miatt használja a „cambronne-i fordulat”-ot, a *merde* első szó-tári jelentésére gondolva – s ez kétségtelenné teszi következtetésünk helyességét az eredeti szöveget illetően, amelyet Voinovich bizonyára tapintatból hagyott el, noha neki is ismernie kellett.

^{1 3}Maga nevezi így Tompához írt idézett levelében.

fölbukkan valahonnan –, amelyet – talán nem egészen rossz nyomon járva – a jegyzetekben kikövetkeztettünk.

Megjegyzendő még, hogy *A csillag-hulláskor* sorozat *Régi dal, új szöveg* (Székács, Arany, Szilassy . . .) című darabja a Hátrahagyott versekben ezzel a megvilágosító jegyzettel jelent meg (amelyet Voinovich nem vett át): „Kortes nóta volt a harminczas években, Szabolcsban, persze más nevekkel, a kik akkor nyertek kitüntetések. Dallama: »Kinyílott a tulipán!« Egy-két bántó czélzás Arany ellen is volt az ellenzéki lapokban, mikor a rendjelet kapta.”¹⁴

SZILÁGYI FERENC

¹⁴ HV. Bp. 1888. 417.

SZEMLE

Féja Géza: TÖRZSEK, HAJTÁSOK

Amikor szerkesztőnk kérésére Féja Géza új kötetét tanulmányozni kezdtem, hamarosan a szerző halálhírére olvastam az újságokban. Most már nyomatékosan támadtak föl bennem a régi emlékek. Két évig nemcsak évfolyamtársam, de szobatársam is volt az Eötvös- Kollégiumban; a következő évtizedekben már csak néhányszor, alkalmyszerűen találkoztunk. Elég sokat hallatott magáról, pályájának fordulatai sem maradtak rejtve a nyilvánosság előtt – életének csaknem minden szakában publikált is. Mindenesetre elég nagy a kanyar a kollégistakorunkban, nem tudom milyen efemer folyóiratban megjelent rilkei tónusú versektől a *Viharsarok*ig. Nem vagyok jó emberismerő, de róla alkotott képemet mégiscsak a kollégiumi közös évek alapozták meg. Hangos, turbulens fiatal volt, az ún. kraftausdruckok mestere, „gólyák” és jámbor filoszok elképesztője, aki fegyelemmel, rendszerrel nem sokat törődött, tekintélyek előtt nem borult le, s kezdettől fogva volt benne valami lázító és lázadó magatartás, amely nyugtalankodva kereste az útját. Nem örültünk annak, amikor Szabó Dezső valamelyik folyóiratában Horváth Jánost csúfondárosan megcsipkedte, viszont a Szabó Dezső körüli famuluskodása respektust keltett jórésztünkben. Lehet, hogy már ekkor elkezdődött későbbi ideológiájának kialakulása; önéletrajza, a *Szabadcsapat* ezt az időszakot már a megszépítő messzeségből ábrázolja. Hallottunk Bajcsy-Zsilinszky Endréhez való csatlakozásáról; aztán hamar megtalálta a helyét a népiek táborában; a *Vihar-*

sarok betiltása, irodalomtörténetének megjelenése, újságíróskodása 45 előtti pályájának fő állomásai.

A mi szakmánkat mint irodalomtörténész és esszéíró érintette; irodalomtörténészé szegődött egy új, lelkes, de sok tekintetben laikus hullám jegyében, és konokul át akarta értékelni az egész múltbeli magyar irodalmat. Akkor sem volt osztatlan sikere, régen túl is haladtunk rajta, – de én még ismertem egy tanár-nemzedéket, amelynek szemléletében Féja értékelései megragadtak; tanárokat, akik számára Féja volt az irodalom bibliája; tisztán, formálisan nézve volt valami imponáló és elrettentő a magatartásában: devalvált, revideált és rehabilitált szenvedélyesen – olyan magabiztos önkénnyel, amely a fejtetőre való állítástól sem riadt vissza. Ma már érdekes dokumentuma annak: hogyan lehet a múltat szűkös jelen mércék alapján átstilizálni. Ne lepjen meg, ha ezek után azt mondom, mégpedig korai tapasztalataim nyomán, hogy Féjában volt primér esztétikai fogékonyság, olykor egész finom változatban; volt füle és szeme a szépség egyedi változatai iránt. Hogy ítéleteiben, különösen a későbbi években, nem ez vitte a fő szót, az abból a döntő tényből adódott, hogy a kiforrott Féja mindig és mindenképpen elkötelezett író volt, nem éppen egy mozgalomnak, hanem egy egész, hosszú korhullámnak az elkötelezettje. A gyökerek korábbiak, mint a népi mozgalom, de ezen belül ásták magukat mélyre. Hogy értékeléseit, túlértékeléseit, voltaképpen egész eszmerendszerét megérthessük, erről a hullámról és erről a mozgalomról kell egyet-mást emlékezetünkbe visszaidéznünk.

Mint a történelemben mindig, itt is komplex folyamatról volt szó. A két háború közötti mozgalmakban a magyarságnak társadalmilag legmélyebb rétegei jelentkeznek és törnek fel a nemzeti köztudat és kultúra szféráiba; azt is elfogadhatjuk, hogy hihetetlenül sok történelem-alatti sorsélményt és valóságanyagot dobnak felszínre, addig burkolt konfliktusokat és szituációkat. S ebben a felbuzgásban volt még egy különösség: mindabban az életanyagban és az őstehetségek művészi-írói

élményeiben volt egy bizonyos adag világnézeti és kulturális archaikum is: a néplélek ősi, mesei-babonás, irreális hiedelmeiből, fogalmaiból, olykor kultikus sejtelmeiből. Az irodalmárnak emlékeznie kellett arra, hogy a században nem ez volt az első kirobbanás: magyar archaikum, archaikus sorsélmények hökkentették meg a minden rendű kortársakat Ady lírájában is, és megtalálták valódi recepciójukat a húszas-harmincas évek fiataljaiban. Egy nomenklatúrája is keletkezett ezeknek az őselményeknek, amire éppen Féja esetében figyelniünk kell.

Tartozom annak a kimondásával, hogy Féja személetében, élményvilágában, egyéniségében nem hordozott ilyen primér archaikumot – az őselményeket nem spontánul éli át vagy teremt, voltaképpen csak merít azokból a forrásokból, amelyeket mások fakasztottak föl. Kétségtelen valódi értékei ellenére is szekundér jelenség; azokat a nagy élményeket, amelyek körül eszmevilága forog, a kor néhány nagy „mítoszat” nem ő fedezte föl, de ő propagálta, ő sugározta a publicisztika közegein át; ő maga ilyen mélységekbe nem tudott leszállni. Nem is volt olyan kutató-intellektuális hajlamú, iskolázott koponya, hogy a tudomány nyelvén beszélhetett volna ezekről a mélységekről – minden Eötvös-kollégium ellenére sem. De szenvedéllyel nyomozza mindenütt, jelentőségét nyilvánvalóan túl is hangsúlyozza, egy kicsit belletrizálja is. Egy irányt érzek, amely felé a mozgalom árnyalásában öneki van döntő szerepe: a „rég Magyarorságra”, a múltnak a nagy európaizáló hullám előtti évszázadaira is ráfújja valahogy az archaikum lehelletét; titkos rokonságot sejt a népi archaikum és az ősi Magyarország kultúrájának mélyei között; ez az akkoriban nem egyedülálló nosztalgikus regresszió mindenképpen rokona a népi mítoszkeresésnek.

Könyvének előhangja (*Pálya vagy sors?*) bennünk is fölveti ezzel a gyakran pályát változtató egyéniséggel kapcsolatban a kérdést: vállalt-e valóban valamilyen sorsot? Igen, mégpedig olyan mértékben, hogy már aszkézisről beszélhetünk: egy kisebb rangú apostol sorsa az övé, aki valóban megszállott és igehirdető – többnyire a publicisztika eszközeivel. Az ilyen

apostol vivőereje: a föltétlen hit, egyrészt a mesterekben, másrészt a belőlük kihallott eszmékben, szerepe a mesterek követése és védelme, pátosza az ighirdetés. Tudományos elemzést nem is szabad tőle várni.

Eszmerendszerét az „ősélmények” nyomán nem nehéz áttekinteni. Ha az ember a kötetet nagyjából egyfolytában olvassa végig, nyomon kísérheti bizonyos kulcsszavak sűrű ismétlődését: a nép, a mélység és a folklór – ez a három szó vezet. Valaki vagy valamely alkotás, irodalmi mű értékét az határozza meg, hogy mennyi köze van a néphez, milyen mélységeket hoz fel belőle, az irodalmi műnek mennyire vannak folklór-gökerei, mennyi benne a valódi vagy vélt archaikum. Paraszti ősélményeket, archaikumokat fedez föl – nyilvánvalóan túlhangsúlyozottan. Volna ebben a szemléletben valami babonás-mágikus, – ha elsődleges lenne. Nagy szavakat, emfatikus mondatokat lehet összeszedni, mindegy, hogy kiről: „állandóan népének ütőerén tartja kezét”, – Erdei Ferenc műve „a mélyek mélyéről feltört vallomás”, Erdei maga is „a nép mélyéből” tör elő; Darvas egy jelenete „bibliás lélegzetű valóság”, a „magyar őszövetség”-regényének hőse „a pokol köreit járja”; „a gyerek elemi kapcsolatot tart a mélylélekkel”; az új környezetbe került gyerekekben „mély tárnák szakadnak föl.” Darvas „a nép színe előtt akart tanúságot tenni hűségéről.” Persze mélységeket másutt is lehet fölfedezni; hogy Böll regényeinek világát megértse, Kölnbe akar utazni, „kutatni Ó-Köln nyomait”, a kölni katakombákba leszállni, ahol valamikor a 12. században az eretnekek gyülekeztek. És még különös csodaképpen Böll is „a halhatatlan, mert valaminő formában szüntelen jelentkező folklórból merít” – írta a másik varázsige Féja szemléletében.

Nem tudom, illik-e varázsigéket tudományosan megközeleltetni – ez ellen talán Féja maga tiltakozott volna leginkább, az átélés hevével és a dikció erejével igazolva létjogosultságát. A kései, higgadt kutatónak azt kell megállapítani, hogy a „folklór” Féja irodalom- és történet szemléletében afféle meta-

fizikai ősprincípiumot jelent, a kollektívum, főként a „népi” kollektívum mélyén működő mítikus teremtőerő, minden igazi kultúra végső forrását; a folklór mindenható ihletése elől kitérni már elfajulás, dekadencia. „Szabó Pál nemzedéke a társadalmi valóság bátor leleplezése mellett a folklórt vallotta csillagának.” Nem ennek a szerény recenzióknak a hivatása az, hogy a kollektívumban, a nagycsoportokban rejlő kultúrateremtő erőről vagy az egyéni teremtő tehetségről elmélkedjen; a népköltészet ihlető hatását a magas irodalomra sem akarom kétségbevonni. Semmiképpen sem helyeslem Féjának e kötetben is továbbfolytatott hadjáratát a „lesüllyedt kultúrelemek” (gesunkenes Kulturgut) ellen: ilyen is van, az erővonalak nemcsak alulról törnek fölfelé – a kultúra felsőbb szintje is hat az alsóbbra. Ha Móricz folklór-gyökereiről olvasok, még valahogy reális talajt érzek a lábam alatt, de amikor – hogy a későbbi példákat mellőzzem – Bulgakovnál is ezt az elvet találok magyarázatul, akkor már meghökkenek. *A mester és Margarita* valóban többdimenziós regény, s a jelen és a bibliai múlt fölé feszülő fantasztikus szférának megvan a maga művészi és eszmei jelentősége, de hogy ez a fantasztikus történet a „folklór-időben” zajlana, mint ahogy azt Féja ismételten hangoztatja, annyira ködös, hogy végülis nem mond semmit. Bulgakov regényeiben háromféle idővel találkozunk, „a harmadik a folklóridő, abszolút időnek is nevezhetjük, mivel nem szűkül kategóriává, maga a szabadság.” „Reménytelennek tetsző években vissza kell térnünk a folklórhoz, hogy megmentjük a lelkünket.” „Bulgakov a földre hozza az ördögöt, a folklór beárad a mai életbe.” „Lássuk be végre, hogy minden folklór ősköltészet” (Bari Károllyal kapcsolatban). Ime, egy újabb – nem az egyetlen bizonyíték arra, hogy Féját, az irodalmárt és a publicistát is besorozzuk a nagyarányú szimplifikálók hadsoraiba, akiktől a múlt században Burckhardt óvta Európát.

A szóbanforgó mintegy pályázató kötet – amely a szerző egy-két nyilatkozatából sejtvé már féligmeddig a halál árnyékában készült – nagyjából az utolsó tíz életév irodalmári és

publicisztikai természetét tartalmazza, a szerző tagolása szerint három nagy egységben: *Ősök és kortársak, Ki a főhős?, Honalapítók* (ez utóbbiban már alig akad irodalmi vonatkozás). A címadó közlemény Kós Károlyból indul el, és fiatal erdélyi költőket ismertet. Én magam a kötet anyagát, az egyes közlemények mondanivalójához képest, a következőképp csoportosítanám: 1) A múltból vett, részben újraértékelő szándékkal megkomponált, jórészt másodlagos alapra támaszkodó író- és közéleti ember-protrék; mondjuk *Szenczi Molnár Albert emlékezete, Dózsa György, Vallomás Rákócziról, Achim L. András* – és mindjárt mellette *Bajcsy-Zsilinszky Endre*. (Szerencsére nem az irodalomtörténész feladata közös nevezőre hozni őket.) – 2) Irodalmi alapjellegű portrék a jelenből és a közelmúltból, személyes emlékekkel, találkozások, barátságok, ismeretségek, vallomások színeivel-mozaikjaival átszőve (pl. Sinka Istvánról, Erdei Ferencről). – 3) Rövidebb vagy hosszabb, a terjedelemtől függetlenül ilyennek minősülő olvasmánynaplók, amelyek szintén lehetnek értékelő szándékúak, de inkább csak szubjektív benyomásokat rögzítenek, egy-egy ritka esetben éppen a fűszövegek szintjén, – rövidebb változatban pl. Illés Endréről, hosszasabban Böllről és Bulgakovról. Polemikus, korrekciós szándékát ereszti szabadon, amikor Robotos Imrével szemben Csinszkát védi és Ady Lajost befekeztíti; a Krúdy világa című kötethez *Krúdy és legendái* címén egész sor helyreigazítást fűz – egyik esetben sem sikerült neki az összképet lényegesen módosítania.

Nagyon meg kell választanunk a mércét, amelyet ezekre az írásokra alkalmazunk. Féjának kezdettől nem volt szándékában az irodalomtudománnyal, pláne annak maibb, modernebb változataival megismerkedni; a műelemzések, az író-monográfiák és modern portrék korában ezek a méltatások nem illeszthetők be a sorba. Jórészt egy sokat olvasó ember olvasmány-élményeinek elsődleges lecsapódásai, különösebb feldolgozás vagy átvilágítás nélkül, de Féja egyéni élményein és eszmevilágán átszűrve, egy irodalmár, de nem tudós publicista

tollából. Persze, tudom én, hogy idős korban már nehéz újat tanulni, de az erős odaadottság a saját mitológiájához már az előző évtizedekben is merevvé tette Féja szemléletét. Kiáltó példája ennek állásfoglalása, még pontosabban értetlensége az izmusokkal kapcsolatban (a Bulgakov-tanulmány elején), amelyet hamarosan a könyv megjelenése után az ÉS kritikusa is kipécézett. A szürrealizmus a valóság szemfényvesztő kerülgetése, az „absztrakt” a valóság gyarló behelyettesítése, az „abszurd” cinkos alkú az élet és a történelem néha csakugyan félelmetes abszurditásaival, és így tovább. Izlés dolgában nem jellemzi Féját a rugalmasság, a változni-tudás. Ahhoz is Darvas József *Részeg esőjének* kellett jönnie, hogy a modern regényformák megjelenését elismerje, és a modern életformával megindokolva propagálja is.

Hogy mennyire nem tud túllépni amúgy sem túlszéles körein, arra meggyőző példa a *Ki a főhős* című tanulmány, amely valójában a *Háború és béke*vel kapcsolatban teszi föl a kérdést, és teljes magabiztossággal teszi meg Kutuzovot a regény főhősének. Miért? Mert ő a regényben „a nép érzékszerve”, „a cárral, a diplomatákkal, az egész egykorú társadalmi fölépítmény akarnokaival és léhűtőivel szemben mindig a népet és a történelmet képviseli”, benne rejlik „egy nép lelkének a tökéletes ismerete”.

Mi az emlékezetes az egyes közleményekben? A *Szenczi Molnár Albert emlékezetében* az ismert adatokra támaszkodva, nem az életpályát meséli el újra, hanem a sors, a vállalás, a meggyőződés és a munkaösztön lázát érezteti meg; egy-egy fiatal költőről (Farkas Árpád, Sárándi József, Veress Miklós) lírai beleélésű portrét rajzol, odafigyel Sütő Andrásra és Gion Nándorra; *A honalapítónak* címzett Kodály-tanulmány Féja-féle ötvözet portréból, sorsábrázolásból, személyes emlékekből, vitairatból, amelyben folklór-monoteizmusának szabad tere engedhet. Ha nem szaktudósként ovasom a könyvet, be kell vallanom, hogy ez a személyes kötődés gyöngébb vagy erősebb fokon szubjektív hitelt ad írásainak. A személyes kötődés

rögzíti meg benne a konkrét életrajzi mozzanatok: találkozásainak, barátkozásainak, beszélgetéseinek, vitáinak, egy-egy személy vagy ügy melletti kiállásának emlékeit. *A Sinka-kérdés* című közlemény – tudva azt, mit tett Féja Sinkáért – egyúttal, egy kritikus időszakban – számvetés is, azon túl, hogy egy megdöbbentő költősors és emberi tragédia ábrázolása; dokumentum, nemcsak Sinkáról, hanem Féjáról magáról is. Egy-egy kort is jellemző emlékfoslány szépírói erővel elevenedik meg: Darvas József letartóztatásának és rendőri felügyelet alól való kiszabadulásának története, közös vidéki útja Tarpára Bajcsy-Zsilinszky Endrével, az éjszakai beszélgetés a vasúti vendéglőben, a reggeli szekerezés a honfoglalás idejét őrző tájon keresztül. Hogy állításaiban, korrekcióiban, amelyekre nagy mértékben hajlik, mi a tudományos tényként elfogadható, azt egyenként kellene és lehetne megvizsgálni; az utókor számára ő maga a fontos, a korrigáló, a nyugtalan, sóvár és lázadó lélek, aki mindig azonosnak vette az objektív igazságot a maga szubjektív hiteivel.

Ez a szerény recenzió egyúttal búcsúzás is tőle. Valljuk be, hogy ez a búcsú nem mindennapi, inkább szorongató. A formátumról, a teljesítményről, a magatartásról lehet vitatkozni – de fájdalommal kell konstatálnunk, hogy egy olyan ember ment el közülünk, aki nagy idők, nagy emberek, nagy eszmék kortársa és harcostársa volt, s ő maga már-már utolsó, dokumentum-értékű hírmondó a magyar szellemi élet és a magyar irodalom egykori nagy hullámáról, hiteiről, hőseiről és alkotásairól. (Szépirodalmi, 1978.)

BARTA JÁNOS

LEIRHATÓ-E SZEZÁM HEGYE? *

„Úgy tekintek a magyar lírára, mint valami süket Ali baba, aki mivel nem tudja már megtanulni az ajtónyitó varázsigt, ablakoskákát üt Szezám sziklafalába, itt is egyet, ott is egyet, amott még egyet, és ezeken az ablakokon át aztán lát is csillámló kincseket, de mindig csak azokat, amelyek az ablak négyyszögébe esnek, az összeset és az összefüggést soha.”

Franz Fühmann

Ha a recenzens, aki tulajdonképpen germanista, azzal a vallomással kénytelen kezdeni, hogy hasonlóképp tehetetlenül áll a magyar irodalom Szezám-hegye előtt, mint Franz Fühmann, aligha jogosította fel magát ezzel arra, hogy átfogó kritikát írhasson *A magyar irodalom kézikönyvéről*. De azt legalább hálásan méltányolhatja, milyen hézagpótló és nagy nehézségekkel járó vállalkozás feltárni a német olvasónak a szóbanforgó irodalmi kincsek „összességét” és „összefüggéseit”.

A vonzódás és az elkülönülés bonyolult folyamata során, amely a magyar nemzeti irodalom arcélét alakította, évszázadok óta erősen kifejlődött Magyarországon a más irodalmak, nem utolsósorban a német nyelvűek iránt tanúsított érdeklődés is. De tényleges kölcsönhatásokról nyilvánvalóan csak a munkásmozgalom kialakulásával és internacionalista stratégiájával valamint a vele szövetséges antiimperialista erőkkel összefüggésben lehet beszélni. A Magyar Tanácsköztársaság bukása után a húszas években magyar emigránsok jelentős kultúrpolitikai és irodalmi szerepet játszottak a németországi proletár-forradalmi irodalmi mozgalom kialakításában; Lukács György befolyása, akárhogy minősítjük is ma, csak Becheréhez és Brechtéhez mérhető. Magyar értelmiségiek körében a harmincas években Thomas Mann termékeny együttműködésre talált, amely – miként Mádl Antal kimutatta – nem csekély

*A *Handbuch der ungarischen Literatur*ról. Szerzők: Nemeskürty I., Orosz L., Német G. B., Tamás A. Szerkesztette: Klaniczay T. Corvina, 1977.

mértékben hozzájárult a harcos humanizmusról kialakított felfogásának árnyalataihoz. Az NDK-ban a hatvanas években a legtehetségesebb költők, köztük Stephan Hermlin, Franz Fühmann és Heinz Kahlau fedezték fel Ady Endre, Füst Milán, József Attila és Radnóti Miklós költészetét; szép fordításokban közzétették az olvasók számára és ezúton olyan önálló, német nyelvű lírai alakulatokat hoztak létre, amelyek tematikai felfedezéseikkel és művészi megoldásaikkal fontos tényezőkké válnak az NDK lírájának kontextusában, a Radnóti-fordítások például klasszikus, elsősorban antik formáikkal, a József-fordítások pedig a munkásosztály forradalmi gondolati és érzelmi világának szubjektív-expresszív tolmácsolásával.

Minél sokrétűbben alakulnak azonban a kölcsönviszonyok a szocialista világirodalmon belül, annál élesebben szembeszöknek a felcserélhetetlen nemzeti sajátosságok, amelyek nem utolsósorban a mindig más nemzeti-irodalmi hagyományokban gyökereznek. A fejlett szocialista országok szellemi-kulturális életének gazdagságához hozzátartozik tehát mindinkább más népek szellemi-kulturális öröksége is. Bármennyit fejlődött is azonban az elmúlt évtized alatt az NDK-olvasók érdeklődése a baráti Magyarország és a magyar kultúra iránt, a nyelvi korlátok még mindig olyan áthághatatlanok, hogy a magyar irodalom csupán fordítások útján fejtheti ki hatását. Annál fontosabbá válnak az irodalomtudományi és irodalomkritikai közvetítések. Egyelőre azonban nem sok hozzáférhető közülük. Az 1963-ban Budapesten megjelent, Klaniczay-Szauer-Szabolcsi-féle *A magyar irodalom története*, a magyar irodalom első és eddig egyetlen német nyelvű marxista fejlődésrajza már régóta nem kapható az NDK-ban. Ugyanez a helyzet a magyar elbeszélőirodalom és líra néhány reprezentatív antológiájával. Így azután a Klaniczay Tibor által kiadott *A magyar irodalom kézikönyve* a közönség nagy érdeklődésére számíthat az NDK-ban.

Természetesen a legkülönbélebb várakozások fűződnek egy ilyen könyvhöz, amelyek aligha elégíthetők ki mind (az ilyen NDK-beli olvasói várakozások szöszlőjává tenné meg magát a recenzens; nála hivatottabbnak kell arra a kérdésre felelniök, mennyire érte el vagy szárnyalta esetleg túl ez az összefoglalás a hat kötetes *A magyar irodalom története* által képviselt tudományos szintet).

A szerzők mindenekeelőtt a minden irodalomtörténeti munka előtt felvetődő metodikai problémával találják szembe magukat: egyfelől tudósítaniuk kell a legfontosabb irodalomtörténeti tényekről, méltányosan elemezniük az egyes művészszemélyiség eredeti teljesítményét és az egyes mű specifikus értékét, másfelől mindezt be kell ágyazniuk a történeti-kulturális-irodalmi folyamatba. Hogy mennyire változó koncepcionális lehetőségek adódnak ezen a téren, jól érzékelteti, ha össze-

hasonlítjuk a magyar kézikönyvet az NDK-ban 1975-ben kiadott *A szovjet irodalom kézikönyvével*. Emennek szerzői előbb egy zárt irodalomtörténeti összefoglalást közölnek, majd ezután következik a lexikális rész, amelyben rövid monográfikus cikkek mutatják be a szovjet írókat viszonylag részletes műinterpretációkkal. Ezáltal *A szovjet irodalom kézikönyve* elsősorban a szó szoros értelmében vett kézikönyvként bizonyul praktikusnak. *A magyar irodalom kézikönyvének* szerzői ezzel szemben az írói portrékat és az irodalmi művekről szóló információkat az irodalomtörténeti folyamat ismertetésébe ágyazzák bele. Valójában a magyar irodalom egy kötetes történetével van dolgunk. Az áttekinthető tagolás, a történelmi és kultúrtörténeti miniatűröket, szerzőportrékat, bizonyos szerzői csoportosulások és műfaji változások jellemzését nyújtó rövid fejezetek természetesen kézikönyvként is hasznosan forgathatóvá avatják ezt a könyvet (a névmutató gyorsan eligazít a keresett szerzőhöz).

A művésznek mint „fontos embernek” (Brecht) pótolhatatlan szerepét ugyanolyan nyomatékkal hangsúlyozza a könyv, mint a mű pótolhatatlan, egyedi értékét, de egyszersmind megmutatkozik a nemzeti-irodalmi – és gyakran a világirodalmi - összefüggés is, amely egy bizonyos mű kifejlődésének közege: az elődök, a fegyvertársak, az ellenfelek és örökösök, a kedvező vagy hátrányos alkotási és hatáskelési feltételek stb.

A magyar irodalom kézikönyve szerzőinek figyelemreméltó teljesítményét abban látom, hogy érzékeltetik a német nyelvű olvasóval azt a történelmi erőteret, amelyben a magyar nemzet és a magyar nemzeti irodalom kialakult. A magyar irodalom eredményei és határai fejlődéstörténetének minden szakaszában e történelmileg megalapozott alkotási és befogadási feltételek következményeként mutatkoznak meg, anélkül természetesen, hogy az irodalmi és történelmi folyamat között a könyv valami mechanikus összefüggést feltételezne. Mindamellettt már a periodizáció megmutatja, hogy irodalom és társadalom e dialektikus összefüggésének ábrázolásánál a magyar irodalomtörténészek elvben hasonló metodikai problémák előtt állnak, mint az NDK-beli kollégáik: hagyományos művészi korszak-fogalmak mellett (*A barokk irodalma, Felvilágosodás és klasszicizmus*) minden átmenet nélkül történelmi szempontú (*A reformkor irodalma, Szocialista eszmék és modern irányzatok*), esztétikai szempontú (*A népiesség irodalma, A realizmus kibontakozása*) és speciális irodalomszervezeti kritériumokhoz igazodó (*A Nyugat és kora*) korszak-fejezetek szerepelnek. Ha az ilyen koncepcionális kérdésekre mindig csak a mindenkori nemzeti irodalom figyelembevételével található is konkrét megoldás, egy bizonyos ponton nemzetközi vitákban talán mégis kicserélhetők és általánosíthatók az egyes nemzeti

filológusok tapasztalatai. Az NDK-ban a tizenegy kötetes irodalomtörténet körüli vitákban most éppen igen nagy az igény az ilyen módszertani közös nevezőkre.

Az arányokról egy ilyen irodalomtörténet kapcsán mindig lehet vitatkozni. A recenzióknak a jelenkori irodalmi folyamatokra irányuló különleges érdeklődésével függhet össze, hogy éppen a két utolsó fejezet olvastán (*Szocialista eszmék és modern irányzatok* és *A jelenkori irodalom*) tölti el némi elégedetlenség és fájjalja, hogy a legújabb irodalmi folyamat „történelmi rendszerezéséről” (536) végképp lemondtak a szerzők. Az idevágó történelmi, kultúrpolitikai és irodalmi jelenségekről ejtett, olykor igencsak futólagos megjegyzések (pl. 443 vagy 534) csekély segítséget nyújtanak az olvasónak, hogy tájékozódhassék az ellentmondó jelenségek sűrűjében és felismerhesse, minősíthesse a jellegzetes fejlődési tendenciákat. Bármilyen nehéz is egy perspektivikusan nyitott, eleven irodalmi folyamatban „felbecsülni az egyes irányzatok jelentőségét, szerepét és történeti helyét” (536) az bármennyire ezt a nehézséget igazolják az NDK-beli irodalomtörténetírás legfrissebb tapasztalatai is – éppen a szocialista országok jelenkori irodalmára vonatkozó ilyen általánosításokra van szükség, ha a marxista-leninista irodalomtudomány nem az irodalmi jelenségek leírására akar szorítkozni, hanem kamatoztatni is más nemzeti irodalmak gazdag tapasztalatait a maga országabeli irodalmi gyakorlatban.

Az irodalmi folyamat általános történeti megalapozása mellett másik módszertani alapelveként a szerzőknek az az állandó törekvése ötlik szembe, hogy a művészi fejlődés viszonylagos öntörvényűségét, az irodalmon belüli fejlődés- és hagyományvonalakat is megmutassák. Minden irodalomtörténeti feldolgozás alapproblémája: a művészeti haladást nem csupán állítani vagy természetes felfelő ívelődésként feltüntetni, hanem hagyomány és újítás ellentmondásos egységét konkrétan megmutatni: mint befogadást és folytatást, de mint az elődök és kortársak tartalmi és formai felfedzéseinek bírálatát és elvetését is. Ez különösen olyankor sikerül, mikor az egyes műnemek és műfajok fejlődését történelmileg áttekinthető időszakazon belül követik nyomon. Példaként hadd említsem itt csak a 19. századi regény bemutatását: a műfajnak mint a romantika népies-anekdotikus elbeszélőművészetének kialakulását. Elsősorban Jókai nyomán; a zsánerképből és anekdotából összetevődő regényhagyomány eljut egy bizonyos elbeszélési módig; de a Balzac-féle széles társadalmi regénytablóhoz hiányzik a fejlett polgári viszonyok nagy nyilvánossága; a „német”-típusú fejlődési és nevelési regényhez pedig hiányzik az a polgári értelmiség, amelynek futná az crejéből, hogy humanista eszményeit leglább a szellemi életben érvényre juttassa. Politikai következmény a határozatlan liberalizmus iránti affi-

nitás, az illuzionizmus és a kompresszímok keresése. Jellegetes esztétikai követelmény a „hangulat-novella”: az 1867-es „kiegyezés” után a társadalmi fejlődés válsága nem annyira a társadalomkritikus analízisben, hanem inkább a művészi személyiség válságtudatában jelentkezik – a nyugateurópai modernizmus visszhangja épp úgy kimutatható ebben, mint a magyar helyzet specifikus sajátosságai. A századforduló táján bekövetkező korszakváltás válságélményének visszhangja nem regényírótól származik, hanem a lírikus Adytól.

Az alapvonalak kidolgozása konkrét irodalmi anyag tükrében a lírára és drámára vonatkozólag is megtörténik. Ennek során épp úgy megmutatkoznak azok a nehézségek, amelyek a történelmi és irodalmi szempontból egyaránt jelentős, önálló drámán alapuló magyar nemzeti színház megteremtését gátolták, mint annak a történelmi okai, hogy miért juthatott hangsúlyos szerephez az operett, amely tudvalevőleg jelentékenyen hozzájárult a külföldiek romantizálóan giccses Magyarország-képéhez.

A műncemek fejlődésének ilyen alapvonalai igazolják és magyarázzák azt a spontán benyomást, amely alighanem bárkiben kialakul, aki a magyar irodalommal ismerkedik: a világirodalmi szempontból legjelentősebb teljesítmények líraiak. A magyar irodalomnak ez a különleges vonzereje azonban a magyar nyelvterületen kívül a legnehezebben érzékelhető, mivel a nyelvi korlátok itt érvényesülnek leginkább. Néhány kiváló műfordításon kívül legalábbis a magyar költészet fordításainak javarésze erőltetett, iskolás fordítás, amelyek nyelvileg még úgy ahogy megfelelnek az eredetinek, de költői varázsuk nincs. Így történhetik meg azután – s ez aligha túlzás –, hogy a fordításokra utalt olvasó olyan európai rangú költőt, mint Petőfi, „az istenek magyar kedvencét” (229), valahová Theodor Körner és Ferdinand Freiligrath közé hajlamos besorolni. Ilyenkor egyet kell értenie az embernek Franz Fühmannal, miszerint a rossz fordításnál még az is jobb, ha nincs fordítás. A fordítás külön probléma olyankor, amikor magyarul nem tudóknak irodalomtörténeti módszerrel próbálják felnyitni a magyar irodalom Széam-barlangját, kiváltképp akkor, amikor líráról van szó. Már az anyanyelven is merész, de aligha elkerülhető vállalkozás, ha szövegrészeket kiemelünk összefüggésükből az irodalomtudományi értelmezés és elemzés alátámasztásául: a komplex költői alakulatokat, amelyek meghatározott esztétikai hatás keltése céljából művészi szervezettek és szerkesztettek, így szükségszerűen néhány idézhető „igazolványszóra” és „kijelentésre” redukáljuk. (Az NDK-beli írók az utóbbi években igen polémikusan reagáltak az irodalomtudomány és irodalomkritika e módszertani nehézségére és ezzel az irodalomtudósok és kritikusok probléma- és módszertudatát mélyítették – bár kielégítő megoldásokat és

eljárásokat nem találtak.) A saját nemzetének irodalomtörténetét tanulmányozó olvasónak azonban sokféle lehetősége van, hogy mindig megtalálja a forrásokhoz. Egy idegen nyelvű irodalom történő bevezetésénél ez természetesen nehezebb. Itt a kiválasztott szövegpéldák különösen reprezentatív érvényűek – többnyire a költővel való első találkozást jelentik. Nyilvánvaló azonban, hogy a rendelkezésre álló fordítások minősége határokat szab a szerzőknek. Az idézetek inkább csak arra jók, hogy az olvasó nagyjából áttekinthesse egy-egy szerző irodalomtörténeti helyét, megérthesse szellemi szándékait, felfigyelhesen esetleg bizonyos formai megoldásokra is, de a szöveg esztétikai hatására nézve inkább a szerzők értékítéletére kénytelen hagyatkozni. Ezzel kapcsolatban hadd tegyem szövé, hogy a kiválasztott szövegekben a kihagyások nincsenek mindig feltüntetve (pl. Radnóti: *A la recherche*, 483. o. vagy József Attila: *Óda*, 461. o.), úgyhogy a kompiláció mivolta nehezen felismerhető.

A terminológia annyira egységes, amennyire a tudományfejlődés és a nemzetközi érintkezés mai állása megengedi. Ezzel már jeleztem is, hogy az olyan központi irodalomtudományos fogalmak használata ill. értelmezése, mint romantika vagy realizmus, egyes korszak-elnevezéseké, mint „Jugendstil” (az irodalomban?) vagy olyan műfaji fogalmaké, mint színmű (a konfliktust felhígító dráma) a nem-hungarológust kérdésekre készíti. Ez nem jelenti azt, hogy érintkezési nehézségekre gondolnék. Arról sem lehet szó, hogy valamiféle „kötelező” terminológia egysége uralkodjék. A terminológiai problémákban többnyire rejtőz elméleti nehézségek inkább azért tudatosítandók, hogy a nemzeti irodalmak fejlődésének komplexitása és ellentmondásossága és világ-irodalmi vonatkozásaik minél differenciáltabb és teljesebb tudományos – és terminológiai – meghatározást nyerhessenek. A germanistának például segítségére lehet a magyar romantikának „A magyar irodalom kézikönyvé”-ben adott értékelése abban, hogy a romantika jelenségének vizsgálatában mindenfajta szűkös nemzeti-irodalmi szemléletet leküzd-hessen, a nemzeti-irodalmi megjelenési formák egész gazdagságát befogadja és kellő következetességgel relativizálja a „klasszikusnak” a német irodalom történetéből származtatott nézetét.

A magyar irodalom kézikönyvének széleskörű hatásához az üdítően egyszerű, erőteljes és a művészi tárgyához méltó tudományos nyelv is hozzájárulhat. Jótékonyan mentes a könyv sok németnyelvű irodalomtudományi közlemény felfuvalkodott szakzsargonjától. Ez a szerzők mellett a kitűnő fordítók érdeme is. A korán elhunyt műfordítónak, Irene Kolbnak és Engel Gézának, a magyar és német irodalom közti kapcsolatok jeles közvetítőjének köszönhető, hogy a magyar irodalomnak ezt a kézikönyvét egyáltalán nem fordításként olvassuk.

Néhány pontatlanság vagy félreértés könnyűszerrel kijavítható, ha újabb kiadásra kerülne sor. Példaként csupán néhányról közülük: a „völkisch” fogalmára (406, 413) a németben politikai tehertétel nehezedik, és az adott összefüggésben „volkskümmlich”-hel kellene helyettesíteni; *Az emberek próbája* címet a „Die Probe des Menschen” épp oly kevésbé fejezi ki, amint *A holmit* a „Die Sache” (124); Sarkadi *Körhintája* nem mint „Ringenspiel” (548) lett híres, hanem mint „Karussell”; hogy az olyan tulajdonneveket mint Angyalföld és Hűvösvölgy miért kell lefordítani, nemigen értem. Elvértve eltévedtek a fordítók a stílusrétegekben is – de ezeknek az eseteknek a taglalása itt azt jelentené, hogy eltorzítanánk a nyelvi összeteljesítmény valódi arányait.

Említést érdemel még végül a részletes ajánló bibliográfia. Mind az érdeklődő laikusnak, mind az irodalomtudósnak bőséges kiegészítő információkkal szolgál, hogyan igazodhatik el, ha saját szakállára irodalmi vagy tudományos felfedezőutakra támad kedve.

A bevezetőben feltett kérdésre, hogy az idegennek leírható-e egy nemzeti irodalom – jelen esetben a magyar – Szerszám-hegye, ez lehetne a válasz: meg kell próbálni – és a magyar kollégák megmutatták, hogy ez sikerülhet is. Kézikönyvük nem tudja és nem is akarja pótolni a szépirodalom olvasását, de olvasásra csábít, és olyan ismereteket közöl, amelyek termékenyebbé teszik az olvasást. Mivel pedig az irodalom a nemzeti önismeret egyik legnemesebb eszköze, kulcs is egy ilyen kézikönyv a szóbanforgó nép megértéséhez. Mindenekelőtt ezzel érdemelték ki a szerzők a német olvasók hálás nagyrabecsülését.

JOSEPH PISCHEL

Köpeczi Béla: FÜGGETLENSÉG ÉS HALADÁS

A kötet alcíme *Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, s kilenc tanulmányt foglal magába. Ezek közül egy a 16. századi erdélyi kancellár, Kovacsóczy Farkas *Dialogus*ának bemutatása, egy a magyarországi és erdélyi kartézianizmus politikájával foglalkozik, egy a tévesen Bethlen Miklósnak tulajdonított francia emlékirattal, majd egy Thököly valláspolitikájával. Négy dolgozat meríti tárgyát a Rákóczi-kutatás köréből, végül az utolsó a *Télémaque* közép- és keleteurópai hatását méri fel. A Rákóczi- és Fénelon-művek és gondolatok utóéletének nyomozása a 19. századig vezeti el az olvasót.

Köpeczi Béla kedvvel és rendkívüli hozzáértéssel foglalkozik az eszmék, köztük a politikai eszmék történetével, változásaival, s ha

szabad így kifejezni magunkat: funkció-váltásaival. Könyvének mottóját Marx Károlytól veszi: „... a kormányokat és cselekedeteiket saját korukkal és a kortársak tudatával kell mérnünk.” Szerzőnk azonban nem politikai történetet, hanem eszmétörténetet ír, s az eszmék története a tágabb értelemben vett *irodalomban* tükröződik legjobban. Köpeczi Béla munkásságának az kölcsönöz különleges nyomatékot, hogy vizsgálódásaival az adott kor irodalmi műveire irányítja a történetírás figyelmét: historikusaink ugyanis gyakorta éppen ezeket tekintik másodlagos forrásnak vagy „elhanyagolható mennyiségnek”. Áll ez a „forrásérték” még a szépirodalomra is, hiszen a Rákóczi-kor belső feszültségeit nem annyira történetírói forrásokból, hanem a kuruc költészet egykorú, hiteles emlékeiből lehet igazán megismerni.

A sok vonatkozásban kiemelkedő Kovacsóczy-tanulmány (*A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas dialógusáról*) bevezetése nyíltan feltárja, hogy szerzője Rákóczi politikai eszméinek forrásait kutatva jutott el a 16. századi politikai gondolkodás vizsgálatához: „... a fejedelem ifjúkori könyvtárában egy francia Seneca-kiadás, Machiavelli *Il Principe*-jének francia fordítása mellett ott találjuk Lippus Brandolinus *Dialogusát* az emberi életről. Justus Lipsius *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri sex*... c. művét, sőt Montaigne esszéit is.” (13) Kovacsóczy műve bizonyára nem jutott Rákóczi kezébe, a magyar politikai irodalomnak azonban méltó megindulása. Az egyetlen példányban reánk maradt dialógus újrafelfedezése és tüzetes elemzése szerzőnk érdeme. Kovacsóczy Farkas mozgalmas pályaképének is tömör, de minden vonatkozást megvilágító rajza e tanulmány. A *De administratione Transylvaniae* (1584) Petrarca és Erasmus politikai elméleteit (könyveit!) veszi mintaképül, de egészében az erdélyi politikai valóságból nő ki, hiszen arról szól, vajon a kiskorú fejedelem (Báthori Zsigmond) mellé kormányzótanácsot kell-e választani vagy csak egy-személyes *rectort* (igazgatót). Az erdélyi rendek az utóbbit akarták, a Werbőczy-féle jogrendszer szellemében, maga Kovacsóczy az előbbit, s kancellárként csakugyan maga is tagja volt a kormányzó triumviratusnak. A *Dialogus*, fejti ki a szerző, „nem humanista játék... különbözik azoktól a humanista írásoktól is, amelyeknek szerzői politikailag elkötelezetlenül, vagy jelentéktelen pozíciókban osztogatták a jó tanácsokat a fejedelmeknek. Egy egész ország sorsáért felelős államférfi megnyilatkozásáról van szó...” (23) A nagy humanista műveltséggel megírt párbeszéd azért is jelentékeny, mert szemlélete túlmutat a rendi-nemesi felfogáson, s más viszonyok között tovább él Zrinyi Miklós és Rákóczi Ferenc gondolatvilágában (30). Kovacsóczy politikai elmélete nem való-sult meg, 1594-ben Báthori Zsigmond kivégeztette, a későbbi események (a török ellen indított háború kudarca) mégis őt igazolták.

E tanulmány érdemei közé számítjuk a padovai aristotelizmus jelle-
gének, változatainak rövid tisztázását is, hiszen ennek hatását a magyar
szellemi életben még a 17. század folyamán is nyomon követhetjük.
Jacopo Zabarella művei az 1670-es években felbukkannak pl. a gyön-
gyösi református iskola könyvtárában (v.ö. MKSz, 1940. évf.), de
másutt is.

Hazai filozófiai gondolkodásunk történetének igen jelentős folya-
mata Descartes eszméinek befogadása és feldolgozása. Eddig is nem egy
részletes tanulmány (Turóczi-Trostler József 1933, Tordai Zádor
1962) vázolta ezt a hatást, Apáczai minden monográfusának (Erdélyi
Jánostól kezdve) szembe kellett néznie vele: Köpeczi Béla áttekintése
most a sajátosan politikai összefüggéseket keresi. Descartes óvatosan
kétértelmű magatartása és elmélete nem fejtett ki határozott politikai
tanítást. „Ezt a filozófiát materialista értelemben is lehetett magyarázni
anélkül, hogy ennek a következménye politikai radikalizmus lett volna,
ahogy ez történt P. Bayle esetében, és olyan utópista forradalmárokat is
befolyásolhatott, mint Morelli. Felhasználták az abszolutizmus ideoló-
giai alátámasztására, de szolgálhatta a polgári forradalomhoz vezető
felvilágosodást is – s mindkét esetben a »józan észre« való hi-
atkozás-sal.” (34–35.) *L'arvatus prodeo* („álarcban járok”), mint maga Descar-
tes mondta. Éppen ezért értünk egyet a szerzővel, Henri Lefebvre
tételének cáfolatával, amely a *Dicours de la methode*-ot a harmadik
rend forradalmi kiáltványának nevezte (34). Azt is elhisszük a legújabb
francia kutatásnak, hogy Descartes racionalista okfejtései Rousseau
*Contrat socialj*ának is alapul szolgáltak, maga a „társadalmi szerződés”
eszméje (és olykor kifejezőmódja) mégis inkább a 16. századi francia
hugenották, a jezsuita Suarez, és a nagy német jogász, Althusius művei-
ben található több-kevesebb világossággal (35).

Ismeretes, hogy Descartes eszméi nálunk Johannes Coccejus (Koch)
német származású hollandiai teológus szentírásmagyarázatával együtt
hatottak. Itt (36) kiegészítésül azt szeretnők megjegyezni, hogy Cocce-
jus „szövetségi teológiája” annyiban volt új és megnyerő, hogy a biblia
két részét egymásra vonatkoztatta, sokszor allegorizálta, s így hatott a
dogmatikus tanrendszer feloldása irányában. Merész gondolatai heves
harcokat robbantottak ki Európában és nálunk is. Eszméit főként a
puritánusok, később a pietisták tették magukévá. – A tanulmány gaz-
dag anyagának egészére nem térthettünk ki, de felhívjuk a figyelmet
Pósházi János 1654-es utrechti disszertációjának ismertetésére (39),
Apáti Miklós politikai eszméinek bemutatására (51) és Bethlen Miklós
igen tág szellemi látóhatárának szép rajzára (53–59). Apátival kapcso-
latban már húsz évvel ezelőtt (Fil. Közl. 1958) említettük: milyen kár,
hogy reánk maradt jegyzőkönyvének (Debr. Ref. Koll.) éppen az a része

hiányos, amelyben könyveinek katalógusát adja. A politikai és filozófiai művek nyilván elől szerepeltek a ma 177. számmal kezdődő jegyzékben. Az Apátitól Zrinyi Ilonára alkalmazott Ennius-idézetet Csokonai a *Dorottya* mottójául használta. A szerző végül megkérdezi: „Miben áll a magyar kartézianusok politikája?” A gazdasági, politikai és kulturális helyzet sajátos látásában és abban az akaratban, hogy reformokkal járuljanak hozzá országuk haladásához. A kartézianusoknak, akár plebejusok, akár nemesek, akár arisztokraták, ez a törekvése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, amelyeket Magyarország és Erdély gazdasági és társadalmi elmaradottsága és nemzetközi körülmények magyaráznak.” (59)

A *Bethlen Miklós francia emlékiratai* ismét egy hosszú ideig vitatott irodalomtörténeti kérdést tisztáz véglegesen. Bebizonyítja – mégpedig számos új levéltári forrás felhasználásával –, hogy a *Mémoires historiques du Comte Bethlem–Niklos, Contenant l’Histoire des derniers Troubles de Transylvanie* nem származhat a nagy magyar államférfitől, hanem Dominique Révérend abbé, francia diplomata (1648–1734) műve, aki a fiktív emlékirat első részét gálans szerelmi regénnyé változtatta, s csak a saját helyszíni tapasztalatai alapján készült második rész ad a valóságot megközelítő képet Apafi Mihály és Teleki Mihály Erdélyéről. Az 1736-ban megjelent mű újra napvilágot látott „a Rákóczi-szabadságharc nagy igazoló iratában, az *Histoire des Révolutions de Hongrie* c. munkában is.” (67) Ezt Brenner abbé, Rákóczi Ferenc francia diplomatája szerkesztette, aki a regényes részleteket elhagyta, mint a történelmi valóságnak meg nem felelőket. Mindennek tisztázása azért fontos, mert a francia művet 1804-ben és 1864-ben magyarra is lefordították, s bár Szalay László az *Önéletrás* első kiadója már 1858-ban megállapította a történeti valóságot, a fiktív emlékiratot még a 20. században is tulajdonították Bethlen Miklósnak (69). Persze nem egészen alaptalanul, mert az adatok jelentékeny része a Bethlen-család köréből származott, s magát az erdélyi kancellárt kortársai, így Teleki Mihály is, nevezték és gúnyolták „franciá”-nak (80). Az Apáczai-tanítvány, kartézianus, franciául kitűnően tudó Bethlen Miklós csakugyan feltűnő jelenség lehetett a 17. század Erdélyében.

A *Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvélemény* c. rövidebb tanulmány azért nem kíván részletesebb ismertetést, mert e tárgyról Köpeczi Béla terjedelmes monográfiát is tett közzé (*Magyarország a kereszténység ellensége*, Bp. 1976). Thököly szabadságharca igen kiterjedt és ellentmondásos nemzetközi visszhangot váltott ki, és még a protestáns szolidaritás eszméje sem volt elég, hogy ennek jogosságát elismerjék. A nagy Leibnitz és Daniel Defoe egyaránt elítélte a királyuk ellen lázadókat, s a kereszténység ellenségeinek nevezte őket, mert

török segítségre támaszkodtak. Egyedül a francia publicisztika védte a Thököly-felkelést (Jean Leclerc, Eustache Le Noble). E tanulmányban még két apróság rövid magyarázatát szeretttük volna megkapni. Drabik (Drabitus) Nicolaus cseh-morva misztikus prédikátor neve (kivégezték Pozsonyban 1671-ben) talán még ismerős a Comenius-irodalom magyar szakértői előtt, de Donald Cargill skót vallásos forradalmáré (szül. 1610 körül) már aligha. 1681-ben őt is vérpadra küldte II. Károly angol király. (92. ill. 91. l.)

A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában c. szintén rövidebb dolgozat lényegében a fejedelem ifjúkori francia olvasmányaival s a belőlük merített tanulságokkal foglalkozik. Rákóczi kora magyar világának legképzettebb fejedelmei közé tartozott: Zrínyi Miklós méltó örököse volt. Méltányoljuk e tanulmányban a 17. századi abszolutizmus különféle változatainak tömör bemutatását (96–97) és azt a későbbiek során részleteiben is tisztázott megállapítást, hogy a feudális társadalmi rend keretein belül kibontakozó abszolút uralom Rákóczi gondolatvilágában *paternalis* jellegű, tehát atyai gondoskodás a népről. Ezt a legkülönbözőbb államelméletekben felbukkanó gondolatot Rákóczi – sok uralkodó kortársával szemben! – komolyan vette. Érdekes az is, hogy a magyar rendiség más képviselői is vonzódtak a francia gondolatokhoz, akár tudtak franciául (mint Ráday Pál), akár nem (mint Bercsényi Miklós). Az utóbbiak latinul ismerték meg a francia iratokat.

A fejedelem politikai gondolkodását elemzi a *Rákóczi Bossuet és Fénelon között* c. tanulmány is. Mindkét nagy francia főpaptól tanult (a *Politique tirée de l'Écriture Sainte*, ill. a *Télémaque* c. művekről van szó), de egyikük példamutatását sem fogadta el egészében. Bossuet tagadta a zsarnok fejedelem ellen kibontakozó ellenállás jogát (a bibliai Makkabeusok példáját egyszerinek tekintette), Rákóczi az *Aranybullára* hivatkozva, a magyar rendi viszonyoknak megfelelően, helyeselte és gyakorolta. Fénelon nagy nevelési művéből főként a paternalis királyság eszméje és rajza ragadta meg. „Nem kétséges tehát, hogy a zsarnoki módszerek elvetésében, a nemesség megbecsülésében és a hódító háborúk elítélésében Rákóczi egyetért Fénelonnal” (188). Egyetért vele erkölcsi szigor tekintetében is, s ezt főként a nemességtől követeli meg. Kevésbé ismert adat, felkutatása Köpeczi Bélának köszönhető, hogy a *Télémaque* egy részét Rákóczi latinra is lefordíttatta a Nemesi Compania fiataljainak nevelése céljából (116). A janzeizmusnak a fejedelem gondolatvilágára gyakorolt befolyásáról is e tanulmányban esik szó: politikailag ez éles jezsuitaellenességében nyilvánul meg.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa c. nagyobb tanulmány (126–156) kitűnő áttekintése a kor magyar és külföldi propaganda-

irodalmának. Rámutat az európai közvélemény nagy jelentőségére és megcáfolja azt a régebbi hiedelmet, hogy a magyar szabadságharc jó-részt visszhangtalan maradt Európában. Kiemeli a magyar politikai írók (pl. Ráday Pál) jelentőségét és különösen Brenner Domokos volt szepesi prépost nagyszabású diplomáciai és irodalmi tevékenységét: ő volt a Rákóczi-kor legbuzgóbb francia publicistája, még a háború befejezése után is erélyesen védte a magyar ügyet és Rákóczi erdélyi fejedelemségének jogos és hasznos voltát. Ő írta az *Egy lengyel királyi tanácsos levelét*, nem Ráday Pál vagy Vay Ádám, mint régebben vélték. A változatos császárpárti vagy kuruc elkötelezettségű külföldi irodalom telve van a kor hatalmi érdekeinek megfelelő ellentmondásokkal. A császárral szövetséges Anglia és Hollandia közírói elítélik a magyar „lázaszt”, legfeljebb a protestánsok elnyomását sajnálják, a francia publicisták (főként Eustache Le Noble és Jean de la Chapelle) viszont kikelnek az összes magyar sérelmek miatt, hivatkoznak a népjogra (Grotiusra!), noha XIV. Lajos lábbal tiporta mind a vallásszabadságot, mind a népjogot. Ez utóbbiak még a magyarság pusztán rendi-közjogi érvelését is magukévá teszik. Egyetértünk a szerzővel abban is, hogy „Erdély függetlensége egyáltalában nem tűnt anakronisztikusnak” a kor számos politikai gondolkodója számára (166). Az olasz és a német kisfejedelemségek Európájában miért is lett volna az? Rákóczi nem volt politikai utópista, legfeljebb a nagyhatalmi politika erőviszonyai nem kedveztek tiszta szándékainak.

Adatokban igen gazdag *A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában* c. nagy tanulmány (157–187). Végső tanulsága az, hogy a 18. század közvéleményének nem volt egységes Rákóczi-képe. A szabadságharc bukása után a jezsuita és egyéb katolikus történetírák (Hevenes Gábor, Timon Sámuel, Spangár András, Kolinovics Gábor, Palma Ferenc, Katona István, Pray György) a szabadságharcot egységesen *seditió*nak, *rebellió*nak nevezi és értékeli, bár megvan az az érdeme, hogy nagy forrásanyagot gyűjt össze. Alig különb a helyzet a protestánsoknál (Bél Mátyás, Hányoki Losontzi István, Budai Ézsaiás), őket is az aulikus szellem vezérli. Tárgyilagosabbak a német protestáns történetírók (J. Ch. Engel, I. A. Fessler). Az oktatás általában elavult volt, hazai históriát alig tanítottak, s ez állapot miatt főként a felvilágosodás protestáns vezérei (Bessenyei György és Kazinczy Ferenc) panaszkodtak (169–170). A *Ratio educationis* (1777) elrendelte a hazai történelem tanítását, de e tárgyat a nemesi ellenállás fokozódásával lassanként megszüntették. (A protestánsok, akik a *Ratio*t nem fogadták el, a régi nyomokon haladtak.)

Ismeretes, hogy Rákóczi-harcának igazi jelentőségét a nép, a kisenemesség őrizte. Ezt igazolják az énekes könyvek (*Bocskor-kódex*,

Bathó-énekeskönyv, V. *Szolga Mihály diáriuma* stb.) és a népköltészet termékei egyaránt. Az osztályharcos kuruc versek (pl. a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*) töredékei még a 19. században is kimutathatók. A szépirodalom is a megszokott kettős szemléletet tükrözi: Ányos Pál elítéli, Kazinczy Ferenc ápolja a kuruc hagyományt. A magyar jakobinusok szemlélete sem egységes. Laczkovits János kigúnyolja a saját korának parlagi nemességével azonosított kurucokat, Martinovics Ignác viszont felismeri a szabadságharc forradalomra mozgósító hatását. A Rákóczi-szabadságharc igazán nemzeti szellemű megítélését a reformkor (Vörösmarty, Petőfi) alakította ki. E tanulmánnyal kapcsolatban említjük, hogy Rákóczi Ferenc gyömrői beszédének sajátkezü fogalmazványa az Országos Levéltárban van, s e sorok írója tette közzé a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* c. egyetemi segédkönyvben (II. rész, Bp. 1952, 1022–1023. l.). Molnár Gergely nyelvtaníró és Tomka-Szászky János historikus nevének kisebb torzulását (163. és 168. l.) nyilván észre nem vett géphiba okozta.

A kötet záró tanulmánya, *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*, ismét gazdag és a hazai kutatás számára jórészt ismeretlen anyagot tartalmaz, Fénelon 1699-ben napvilágot látó államregényének diadalútjáról. A burgundiai herceg neveltetése céljából készült antikizáló, a legszebb klasszikus francia prózában megírt műnek olyan csodálói voltak, mint a romantikus Chateaubriand és a realista Stendhal. Közép- és Kelet-Európa népeinek számára viszont főleg az uralkodás jellegének, a jó kormányzás ismerveinek illusztrálására, tehát politikai és nevelési célra használták. A 18. század legnagyobb sikerkönyvének számított, de nemzeti nyelvű fordításai még a 19. század közepén is készültek. Érdemes megjegyezni, hogy első német fordítása már 1700-ban, egy évvel a francia kiadás megjelenése után napvilágot látott. Latinul 1743-ban és 1744-ben jelent meg, az utóbbi a híressé vált Trautwein-féle fordítás. Cseh nyelven viszonylag későn (1796–97) vált olvashatóvá, s a fordító panaszkodik is emiatt. Újgörög nyelven viszont már 1742-ben elkészült. Az első román fordítást 1818-ban Petru Maior, az „erdélyi triász” tagja nyújtotta. Megjelent szerbül és bolgáruul is, ez utóbbi csak 1845-ben. Nagyon gazdag az orosz *Télémaque*-irodalom, kiemelkedő Tregyiakovszkij hexameteres fordítása 1766-ból. Lengyelül már 1726-ban felbukkan egy verses *Telemachos*. – Ismeretes, hogy magyarra Haller László fordította még az 1740-es években, ez jelent meg 1755-ben, de később más prózai és verses fordítások, átdolgozások is készültek a 18. század végéig. Még a neimesi ellenállás is felhasználta Fénelon eszínét. Szerzőnk a máig kéziratban levő debreceni fordításról is beszámol (202), ez Domokos Lajos főbíró munkája, s a magyar nyelv erejét akarta vele próbára tenni.

Köpeczi Béla tanulmánykötete a jó áttekintések minden erényével rendelkezik. Széles szellemi és irodalmi látóhatár jellemzi, adatokban gazdag (s ezeknek egy része levéltári munka eredménye), széleskörű bibliográfiával vezeti tovább az olvasó érdeklődését. Érdeme az is, hogy magyar érdekű tanulmányai mindig a hazai történelem és irodalom nemzetközi összefüggései között jelennek meg. Nem illik egy ilyen viszonylag kis könyvön névmutatót számonkérni, ez a kötet mégis megérdemelte volna. (Szépirodalmi, 1977.)

BÁN IMRE

Juhász Géza: CSOKONAI-TANULMÁNYOK

Juhász Izabella gondozásában jelent meg Juhász Géza poszthumusz *Csokonai-tanulmányok* kötete az Akadémiai kiadónál. A könyv a kiváló tudósak, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egykori professzorának közel húsz éves Csokonai kutatásairól ad összefoglaló képet. Az összegző igény ellenére is – jóllehet Juhász Géza 1965-ben azt írta Klaniczay Tibornak: „összeszedtem idők folyamán megjelent, továbbá néhány majdnem kész tanulmányomat . . . Láthatod majd, hogy e . . . cikkek átfogják Csokonai egész pályáját, s igyeksznek elfogadható választ adni fejlődésére” – a cím helyesen informál, mert az olvasó cikkgyűjteményt és nem sok, lazán illeszkedő szeletből összeálló monográfiát tart a kezében. A munka *jellegét* azért fontos hangsúlyoznunk, mert az egyes cikkek között olykor jelentős az átfedés, amin azonban a lépcsőzetesen épülő, monografikus mű lehetőségét elvetve, az utólagos sajtó alá rendezést mérlegelve, nem ütközhetünk meg.

A szerző *konceptiója* egyértelmű. A Juhász Géza kutatásaiból előrajzolódó Csokonai forradalmi indulatú költő, korának leghaladóbb elméivel egyszinten mozgó ember, aki ugyan – mint a tanulmányíró mondja *Csokonai „forradalmi kitél”-ja* című írásában – esetleg „egyedül is fölhatolhatott a politikai tisztánlátásnak arra a fokára, ahova legtudatosabb forradalmár kortársai együtt érkeztek fel”, még valószínűbb azonban, hogy radiális meggyőződéséhez „valamilyen közösséghez tartozás tudatából meríthetett erőt.”

A dolgozatok túlnyomó többségében központi kérdés: a kronológia. Ahogy Szuromi Lajos utószavában írja: „Juhász Géza filológiai lelkiismeretességgel látott munkához, szenvedélyes bűvárlásainak eredménye az lett, hogy elfogadható rendet teremtett ott, ahol az induláskor szinte minden reménytelen volt.” Nem felesleges talán emlékeztetnünk itt

sem, hogy az 1956-os, Vargha Balázs gondozásában megjelent *Összes Versei* óta a Csokonaival foglalkozó irodalmárok ma is lényegében Juhász Géza időrendje alapján dolgoznak.

A könyv beosztása szerint két nagy egységből áll, logikusan azonban inkább háromból. Első része egy *Fejlődésrajz* alcímű portré, amely lényegében anticipálja a tanulmányok gondolatmenetének főbb pontjait. A második rész a *Műhelytanulmányok* felírást viseli. Ez a szerző által tervezett, de már úgy látszik meg nem valósított monográfia „II. Megformálás fejezete helyett” ezen a címen tömöríti „az azonos témát feldolgozó, részben publikált írások”-at. Végül szerkezetileg nem jelölve e tanulmánysor utolsó darabjából nő ki egy megint összefoglaló rész, amely Csokonai címjegyzékeit veszi számba.

A *Fejlődésrajz*ból külön is kiemeljük a *Polgári környezet* című fejezetet, amely nagy bizonyító erővel, igen ékesszólóan foglalja össze Juhász Géza nézeteit a kor Debrecenéről. E fejtegetések nagy múltú, sokra hivatott és reményeiből sokat be is váltó várost láttatnak velünk, melynek a Martinovicsék bukása utáni hanyatló korszakát élesen elhatárolja a szerző az azt előző idők progresszív felívelő periódusától. Ez a Debrecen-tabló azt példázza, hogyan segíthet az egészséges lokálpatriotizmus tudományos koncepció kialakításában is.

A második rész, melynek gyakran „szüniultán” tanulmányai a kötet öt-hatodát teszik ki, Csokonai magyar és latin nyelvű zsengéinek vizsgálatával kezdődik. A *Zöld kódex* rejtélyeit felderítő írás jellegéből adódóan taxatív, kronológiát kereső és beállító, a sorrend és a költői szándékosság kérdéseit reflektorozza. A latin nyelvű zsengéket osztályozó cikk Varga László, Tóth Béla és főként Gaál László segítségét is igénybe véve hiátus, metrum és olvasási hibák szerint igyekszik e korai művek csoportosítására és besorolására. A Csokonai zsengekben fellelhető magyar ritmusrendszereket és ritmikai versmértékformákat kutató tanulmány egy-egy versforma vagy hatás apropójára kötetlenebbül fejt ki amit odaillőnek gondol 28 választott verséről, és ezzel mintegy előtanulmányát képezi a kötet vége felé található szintetikusabb *Csokonai verselése* című munkának. Néhány kisebb terjedelmű cikk után, mint a *Tógátus becsvágygal*, *Csokonai diákkori versei*, *Csokonai ismeretlen jördítései*, *Az első magyar münépdal* egy terjedelmében hasonló ám, mint azt jeleztük, a koncepció szempontjából központi jelentőségű darab következik, amely a „Forradalmi káté” névvel aposztrofált *A Szamár és a Szarvas* című dialógussal foglalkozik. E tanulmány kulcszerepére felhívja a figyelmünket az is, hogy a Csokonai radikalizmusa mellett felsorakoztatott érvlánc legfontosabb bizonyítékait (az 1973-ban Kazinczynak küldött Gorani-levelet, a kettejük levelezésében beálló szünetet stb.) a tanulmánykötet számtalan lapján olvashatjuk még. A

Csokonai tizenkét radikális verse 1794-ből című dolgozatot – amely megint erősen a költő forradalmiságát van hivatva kidomborítani – a könyv leghosszabb és az egyik legnagyobb újságot tartogató írása a *Csokonai Rozáliája* követi, melynek felfedezés-számba menő hipotézise mellett nem szabad érzéketlenül elmennünk, még akkor sem, ha a bizonyító érvek mellé a közelmúlt kutatásai könnyen aligha elutasítható cáfoló ellenérveket is sorakoztattak. A továbbiakból még három tanulmányt emelünk ki. Az *Árpádiás*ról szólót, a költő helyesírását taglalót (bár ez utóbbi önmagában értelemszerűen nem, sokkal inkább mint az időrend megállapítását elősegítő, kiegészítő módszer válik fontossá.), végezetül pedig a *Talányos Csokonait*, mint az irodalomtörténeti kézikönyv Csokonai fejezetére adott választ, reflexiót.

Kezdő irodalomtörténész, aki még csak csekély mértékben támaszkodhat saját eredményeire, úgy érezzük, nem ítélné illetékesen egy ilyen közel életművet kitöltő elmélyült kutatásról, részletező bírálata helyett ezért inkább a cikkgyűjtemény két exponáltabb gondolatát konfrontáljuk más kutatók véleményével, szükségszerűen kiegészítve a szerző gondolatait a halála után napvilágot látott eredményekkel is.

Első sorban Csokonai „végletes” radikalizmusáról: Juhász Géza a felvilágosodást és a forradalmat megbonthatatlan egységben látja, a társadalmi és a költői fejlődés között már-már azonosító, szoros párhuzamot von. Csokonai pályája így töretlen, az elképzelés elsimítja a költői út egyenetlenségeit. Ez a „fő vonal”-at kijelölő beállítás kiválóan érdekes; a Csokonai értőknek jól eshet tapasztalniuk, hogy merész érveinek többnyire „masszív logikai alapja van”. A jól átgondolt koncepciót azonban nyilván nem a kérdéskört lezáró végeredményként kell felfognunk, sőt ellenkezőleg: más, esetleg homlokegyenest eltérő koncepciók és hipotézisek csokrába kell helyeznünk. Példának felhozzuk Julow Viktor 1975-ös *Csokonaijának* ilyen és ehhez hasonló megállapításait: „Csokonai nem a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, több és kevesebb is annál a magyar felvilágosodás *korának* költője.” S miközben a szerző gondolatainak a súlyát mérlegre vetjük egy a költő tehetségéhez méltó módon tarka és árnyalt portré kialakítása érdekében, tudnunk kell, hogy a magyar felvilágosodás poétáinak fejlődésében egyáltalában nem végfázis a forradalom. Hogy felvilágosodás és forradalom mennyire nem megbonthatatlanul egy, azt éppen a korszak másik nagy teremtő géniuszának, Berzsenyinek a pályája mutatja. Juhász Géza fejtegetéseit követve azonban, melyekben a társadalmi jelenségeknek a költőre vonatkoztatása a ma olvasója számára túl direkt, nem szabad elfelejtenünk, hogy írójuknak már nem volt módjában csiszolni régebbi írásainak némely nyersen maradt részletét.

Ugyanezt kell meggondolnunk, ha a *Csokonai Rozáliája* című tanul-

mányt idézzük fel, melynek már jeleztük komoly becsét. Ebben a munkában a szerző meggyőző logikával fejti ki: Rozália nem lehetett más, mint Földi felesége, Weszprémi Juliska. A cikk értékeitől azonban tanácsos elválni, mert a szerző *A polgári irodalomtörténetírás Rozáliája* fejezetnek azt a feltevését, melyszerint Csokonai szerelmeivel kapcsolatban azért „tartózkodtak a kutatók, hogy felderítsék az igazságot”, mert így elhihetők: „radikális verseit sem kell hát komolyan venni”, azok „pusztán csak visszhangozzák” a francia felvilágosodás nézeteit. Különösen érdemes ezt az elhatárolást megtennünk, ha szembe nézünk az azóta eltelt idők kutatásaival is. Vargha Balázs például 1974-es *Csokonaijában* *Az éjnek istenihez, A bátortalan szerelmes, Az utolsó szerencsétlenség* című versek ihletőjeként Ilosvay Krisztinát jelöli ki. Nagy Sándor pedig az *Alföld* 1973/11-es számában a Weszprémi Juliskát egészen új színben feltüntető cikkében alapvetően cáfolja Juhász Géza nézetét.

Nem célunk egy kötetől azt számonkérni amiről nem szól, habár a kijelölés kétségtelenül kizárás is, hiszen egy könyv végülis sokkal kevesebb dolgot tartalmaz, mint amiről lemond. Úgy érezzük azonban, hogy a stílus problémájáról aránytalanul kevés szó esik, a szerző mintha be nem vallottan különbséget tenne haladó és kevésbé haladó stílusok között. A népiség, a Csokonainál meglehetősen tisztázatlan realizmus, a felvilágosodás aufklärista stílusa (ha ugyan ilyen egyáltalában létezik) jobb besorolást kap nála, mint a szentimentalizmus, a barokk, vagy pláne a rokokó. Szuromi Lajos utószavában igen helyesen Szauder József átfogó klasszicizmus elméletére figyelmeztet és „álproblémának” minősíti a stílusok hierarchizálását. A stíluszintézis, az egyenrangú stílusirányzatok keveredésének és egymásrahatásának gondolatáról azért talán mégsem kell lemondanunk, még akkor sem, ha a klasszicizmust tekintjük a stílus főágának, amelyről a többi irányzat mintegy leágazik. A barokk, sőt a sokáig mereven elutasított rokokó jogosultságáról éppen a legújabb kutatások győzhetnek meg bennünket. Julow Viktor az *ItK* 1973-as évfordulós számában a barokkot nyomozza Csokonai stíluszintézisében és egy építészeti műszóval élve: „klasszicizáló barokk”-ról beszél; Gyenis Vilmos ugyanott néhány késő-barokk és rokokó elemet kísér végig; és Szauder József megkezdett, töredékben maradt rokokó kutatásai is új fényt vethettek volna a „rokokó költőre”, a Juhász Géza által rokokó elemei miatt vitatott Horváth János Csokonai portréra, amely pedig igen tág határok között „lelki hajlam”-nak értelmezi e stíluskötöttséget. Julow Viktor *Csokonaijában* ezt az „álproblémát” is érinti, mikor a tárgyalt szerzők álláspontjainak közös elemeire mutat rá: „Waldapfel József és Juhász Géza múlhatatlan érdeme, hogy a korábbi, többé-kevésbé torzított Csokonai-elképzeléseket tagadva, s Horváth János felfogását továbbfejlesztve azt emelte ki különös hangsúllyal,

ami a költőben valóban a leglényegesebb és leginkább előremutató: felvilágosodott világnézetét és népiességét.”

Juhász Géza *Csokonai-tanulmányok* könyvéről összegezőképpen elmondhatjuk, hogy alapvető, fontos munka. Az összegyűjtött cikkek, írások méltón képviselik alkotójukat. A szerző kiterjedt, mégis egységes elképzelés által rendezett kutatásainak, főképpen a versek kronológiája és a korai művek feltárása terén, sokat köszönhet a Csokonai irodalom.

KROÓ ANDRÁS

Széles Klára: REVICZKY GYULA POÉTIKÁJA ÉS AZ ÚJ MAGYAR LÍRA

A századfordulón előadóművészek, írók és érzelmes olvasók lelkesedtek Reviczky Gyula lírájáért. „Népszerűsége a szomorúság varázsának győzelme volt” – jegyzi meg egy helyütt találóan Komlós Aladár. Mostanra elapadt, jóformán semmivé foszlott ez az elragadtatás, hogy az irodalomtörténeti érdeklődés lépjen a helyébe. Csak a legutóbbi évtizedben is két terjedelmes monográfia vállalkozott a költői életmű átvilágítására (nem is említve a korábbi – s mindmáig mellőzhetetlenül fontos – elemzéseket). Mezei József könyve folyamatában mutatja be a Reviczky-lírának a „szimbolizmussal való élmény-azonosság”-át, Széles Klára pedig az oeuvre kristályosodási pontjait, a versek poétikai hierarchiáját kívánja kitapintani vizsgálódásaiban. Aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk: ezt a megélt kutatói érdeklődést, a – Reviczky jelentőségéhez képest – feltűnő és kitüntető figyelmet bizonyonnyal a költő sajátos határhelyzete, átmenetisége indukálja. Reviczky bánatosan lebegő lírájában in statu nascendi szemlélhetők azok a jellegzetességek, félénk újdonságok, amelyek egy fokozatosan avuló, kiüresedő költői modor és gyakorlat meghaladásának vágyáról tanúskodnak, s némiképp már a századelő poétai forradalmát involválják. Nem csupán a *Tűnő ifjúság*, az *Altató* szerzőjével ismerkedik, ki ebben az életműben elmélyül; érzékelnie kell a népnemzeti iskola eszményeinek válságát és deformálódását is csakúgy, mint egy sejtelemszerű előleget Ady és a nyugatosok hangvételéből, markánsan új versépítő gyakorlatából.

Széles Klára is ebben a különös kettősségben, átmenetiségben ragadja meg Reviczky költői karakterének, lírai életművének és legkiválóbb – általa „remek”-nek nevezett – verseinek a szubsztanciáját. Nincs kétség: a lényeg tapintja ki, s a helyes fölismerésből táplálkozik könyvének

számos kitűnő megfigyelése és elemzése. Roppant meggyőző például, amit a Reviczky-dalok ellégiesüléséről, elanyagtalanodásáról kifejt, mind tárgyi, mind alanyi oldalról a folytonos ellenpontozásban, két pólus közti libegésben, egy sajtáságos interferenciában fedezve fel a tökély kritériumát. Ugyanily joggal idézhetnők a monográfia más részleteit is. Ámde bármennyire tetszetős és meggyőző ez a koncepció egyes költemények, a verstípusok, sőt az egész Reviczky-líra esetében, épp annyira veszélyes is, mihelyst áthágja önnön illetékességének körét, és egyetemes, mindent magyarázó elvvé lényegül. Úgy tartjuk, Széles Klára mértéktelenül túlfeszíti saját munkahipotézisét, alapjában helytálló felismerését, hogy – szándéktalanul bár – tulajdon elméletének kelepécéjébe essék. Vörös fonalként húzódik végig a könyvön a kettősség-koncepció, különös dualizmust, átmenetiséget tételez a szerző szinte mindenben és mindenütt: a 19. század második felének Európájában és Magyarországon, az eszmék és a művészetek világában szintúgy, mint a társadalomban, feltűnik ez természetesen Reviczky származásában, személyiségében, osztályhelyzetében, eszményeiben, költészetében stb. Néhol már-már kínossá válik a buzgalom, amellyel Széles Klára a kettősségeket leltározza. (Lásd pl. III./1-es jegyzet: 227.) Oly tetszetős ez a dualizmus-elmélet, olyannyira az evidencia és a koherencia benyomását kelti, hogy épp e túl tökéletes, bármire illő, mindent magyarázó mivoltában tetszik csinált konstrukciónak s ébreszt alapos kételyeket. Ennyire tán még átmenetiségében sem lehetett homogén irodalom és társadalom, a nagyvilág és a kisvilág, emberi habitus és költői gyakorlat! S Reviczky és lírája sem afféle mágikus tükör, amelyben a korszak összes lehető kettőssége önmagára ismerhet.

Függetlenül eme prekonceptiónak tetsző elmélettől, Széles Klára igen sok elismerésre érdemes újat, poétikai és egyéb szempontokból érvényeset tud mondani a költői oeuvre-ről. Könyve számos előtanulmány összegezésének tekinthető, más anyagokon is kipróbált vizsgálati módszerei árnyaltak és csiszoltak, lehetővé teszik a differenciált elemzést, természetessé a minőségérzéseket és a finom megfigyeléseket. Legfőbb és sikerrel valóra váltott törekvése az, hogy – eltérve a szokványos, az életműveket lineárisan, a kronológia rendjében feltáró irodalomtörténeti gyakorlattól – a csomópontokat, az értékképző gócoakat ragadja meg, s az egyes művek analízisében csakúgy, mint az általánosítás szférájában kimutassa a tökély előfeltételeit és ismérveit, a Reviczky-versek maradandó hányadának újságát és a költőutódok művészetében hasznosítható hozományát. Korszerű, termékeny metódus ez, létjogosultságát a monográfia vitathatatlan eredményei tanúsítják. Széles Klára legfőbb erőssége a tipizálás, az értékek biztos kezű kiválasztása és a külön figyelemre méltatott versek elemzése. Cáfolhatatlan igazság-

nak tűnik, hogy a Reviczky-líra három műfaj – a dal, a példázat és az elmélkedés – köré jegecesedik (számos határesetet, átmenetet produkálva persze), s meggyőző, amit e három típus hierarchiájáról, a dal mennyiségi és minőségi fölényéről kifejt. Kitűnően ábrázolja, amint a hagyományos, készen kapott műfajok (a helyzetdal, a tájvers stb.) felbomlanak, deformálódnak költőnk kezén, hogy sajátos képződményként, mintegy lebegve létezzenek régi és új minőség határmezsgyéjén. Jó példák, találó kommentárok szemléltetik – az eredet, az ihletők felől nézvéen – a Reviczky-versek helyét az irodalomtörténeti folyamatban, a tradíciók meghaladásának kísérletét, a találatokat és a kudarcokat, az almanach-líra, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Tompa stb. örökségének áthasonított sugallatát. Karakterisztikus s a további kutatások során aligha mellőzhető, amit a szerző a speciális Reviczky-műfajok s a reprezentánsként kiemelt művek arculatáról elmond avagy felvázol csupán. Korántsem lényegtelen, hogy rámutat a költő műfordításainak és saját verseinek beszédes rokonságára, „egyenmű érzelmi közegé”-re (42.), regisztrálja a ciklusalkotásban, a mottóválasztásban és a címadásban feltárulkozó tudatosságot, nem mindig valóra váltott szándékot az önelvű szerkesztésre, építkezésre, s kivált fontosnak – bár újabb kutatást, finomítást igénylőnek – ítéljük, amit a konvencionális elemekben dúskáló Reviczky-líra rafinált hatásmechanizmusáról, az extenzitálásában jócskán zsugorodó, ám intenzitásában egyszersmind gyarapodó szókincsről s a képzetkapcsolódások, a zenei hangzás különös játékaikról olvashatunk (193–199). Hasznosak, szerfőlött tanulságosak a függeléként csatolt táblázatok, holott a vizsgálódó elmén átrebben egy sejtelenlyi kétség: lehetséges, hihető, hogy oly nagy számú „Remek”, egységes szerkezetű darab rejtezik a Reviczky-dalok népes csoportjában, mint ahányat Széles Klára elősorol? . . .

Miért, hogy az eddig vázolt erények és eredmények (listájuk nem is teljes!) ellenére mégis vegyes benyomásokat kelt e monográfia? Bizonyos részletek, összefüggések aránytalanságában (túlburjánzásában avagy véznaságában), némely állítások fedezetlen voltában és más tényezőkben – főként a szerkesztés és a stílus esendőségeiben – lehetjük föl az okokat. Mindenekelőtt: Reviczky költői rangjához, a magyar líra történetében (mert határainkon túl aligha számolnak vele) elfoglalt helyéhez képest feltűnően túlméretezettnek véljük a bevezetőt (15–37). Oly nagyarányú az alapozás, hogy felhőkarcolót kellene elhordania, csakhogy költőnk méretei sokkalta szerényebbek. Az előljáróban felvonultatott művészek és gondolkodók nagysága viszont nyomasztó súllyal nehezedik Reviczkyre, árnyékukban még valóságos önmagánál is kisebbnek látszik, értékei, újságai eléggé szánsalmanosan összetöpörödnék. Ugyanezért hisszük helytelennek a zárófejezet Rimbaud–Reviczky,

Mallarmé–Reviczky párhuzamát. Olyan nem épp jogos analógiák ezek, amelyek költőnk számára roppant előnytelenek, korántsem alkalmasak szerény (ám végül is létező!) vívmányainak, tényleges jelentőségének hiteles átvilágítására, s szándéktalanul is az életmű kisszerűségét, szegényességét hangsúlyozzák. Végtére is Reviczky súlyát, fontosságát hazai irodalmunkban nem a világlíra gigászai, hanem a magyar költészet folyamata, az adott fázisban betöltött szerepe felől nézvést ítélnélhetjük meg objektívan!

Ámde egyéb kifogásaink is akadnak a bevezetővel kapcsolatban. Túlméretezett ugyan – a reá épített konstrukcióhoz képest –, ahhoz azonban mégsem eléggé terjedelmes, hogy minden ízében hiteles, árnyalt jellemzését adhassa a benne tárgyalt társadalmi, művészeti, bölcséleti stb. változásoknak és áramlatoknak. Ezért érezzük nemegyszer, hogy Széles Klára csak kevéssé aládúcolt összefoglalásokra, érthető, de korántsem örvendetes egyszerűsítésekre kényszerül. Túlon túl merész (és tetszettségében is elfogadhatatlan) az a gondolati ív, amit a szerző a 19. század második felének egyéniségkultusza és a fasizmus, a „diktátorok, fűhrerek” közé rajzol (20–21.); ez a folyamat sokkal bonyolultabb és több ágú volt a valóságban. Sommásnak, s így némileg torzítónak látszik a szintézis, amit a könyv a századvég nagy művészeti metamorfózisáról fölvezet (23–25.). Általánosságban természetesen igaza van Széles Klárának, csupán a „kis” részletek hibáznak. Kettőt a lehetséges ellenvetések közül. Az építészet a romantikából és az eklektikából mégsem tüstént váltott funkcionálisra, közbeékelődött egy átmeneti periódus. A Bauhaust nem a romantika és az eklektika előzte, hanem a szecesszió. (Vö.: pl. Pevsner: *A modern formatervezés úttörői*. Bp. 1977.) A zene ismeretében nem állja meg a helyét az a kitétel, amely fordulatot lát a pályakezdő Richard Strauss és Mahler zenéjében, s a fegyelmet, a szűk, redukált apparátust emlegeti e váltás lényegeként. Többnyire az ellenkezője igaz. A magunk részéről szimplifikálásnak tartjuk a 31. oldal adta képet a magyar polgári átalakulásról, valamint a történelmi-társadalmi háttér és a művészetek viszonyáról, s úgy gondoljuk, hogy a szerző túl szigorúan ítéli meg a Gyulai–Salamon stb. féle népiességet (37.). Nem értjük, minő kritériumok alapján véli a monográfus egyaránt a szentimentalizmus képviselőjének Kleistet, Turgenyevet(!), Heinét és Lenaut (39–40.), s eléggé keveset mond számunkra, hogy Reviczky olyan világirodalmi óriásokhoz, szintézisteremtőkhöz vonzódott, mint Shakespeare, Goethe, Homérosz stb. (38.). Elvégre Marxnak és – Kierkegaard-nak is ugyancsak voltak a kedvencei, így költőnk karakteréhez nemigen jutottunk közelebb. Széles Klára jó irányban keresi a Reviczky-személyiség irodalmi rokonságát (34–35.), csakhogy végül annyi francia, német, orosz, magyar regényhőst sorakoz-

tat fel analógiaképp, hogy a poeta saját arcvonásai mosódnak el teljesen. Képtelenség, hogy Reviczky ennyiféle – egymástól is különböző – figurához hasonlítson egyszerre!

Nagyobb hiba, hogy amily alaposan és hitelesen mutatta be Széles Klára a költő és az elődök viszonyát, az áthasonított hagyományt, éppoly kevésbé meggyőzően tárgyalja és dokumentálja a Reviczky-örökség utóéletét, inspirációját. Elvékonyodnak, gyakorta elszakadnak a száalak, amelyek Reviczkytól az új magyar líra felé vezetnek. Számtalanszor visszatér Ady neve mint folytatatóé, feltűnik Kosztolányi, Tóth Árpád is stb. Fájdalom, a bizonyítással, a cáfolhatatlan argumentációval adósunk marad a monográfia. Szép, de kellő fedezet híján való a kinyilatkoztatás: „Legmagasabbra pedig Ady lírájában szárnyal tovább mindaz, ami Reviczkynél vívmánynak nevezhető” (207.). A példák, az utalások eléggé gyérek, bizonyító erejük csekély. Nem értjük, miben készíti elő Adyt pl. a *Futó idő* c. Reviczky-dal (101.) ugyanily joggal Csokonai *Új-esztendei gondolatok* c. versére visszautalónak is vélhetnők. Egyáltalán: melyik Adyra volt nagy hatással Reviczky, hiszen az *Új versek* költője aligha tekinthető homogén jelenségnek. Eddig úgy tudtuk, hogy a *Versek* és – kevésbé – a *Még egyszer* poétája rezonált szépen a bánat dalaira, Széles Klára azonban minduntalan azt sejteti, hogy az „igazi” Ady a folytató. Sajnos, e hipotézis szinte semmi sem igazolja. S félrevezető, ha a *Midász király sarja* c. verset Ady első kötetéből valónak nevezzük (207.), holott a harmadikban foglal helyet.

Végképp nem fogadhatjuk el azt a törekvést, amely előbb óvatosan (108., 136–137.), utóbb pedig egyértelműen (205.) a szecesszióba horgonyozza bele Reviczky lírai életművét. Ellentétben többekkel hiszünk a szecesszió terminus lényegkifejező és termékeny voltát, ezért utasítjuk vissza a jelentését, kontúrjait teljesen fellazító, „parttalanító” próbálkozásokat. Ha már Reviczky is szecessziós, ki nem az a század utolsó harmadában? S mi legyen a véleményünk eztán az irodalomtörténetírásunkban eddig számontartott, s legutóbb Mezei József könyvében elemzett szimbolista élményről? Avagy szimbolizmus és szecesszió bízvást szinonímának tekinthető? Nem hinnénk.

Még néhány megjegyzés. Különös, hogy egy poétikát taglaló munka egyáltalán nem foglalkozik verstani kérdésekkel. Főlösképpen ismertetni a *Pán halála* „cselekményét” (126.), megtévesztő, ha krími háborúnak aposztrofáljuk (61.) a 1877–1878-as orosz-török konfliktust. (A krími háború kifejezés csak az 1850-es évek közepére érte autentikus.) Jeleznők, hogy hibás az I./45-ös és az I./72-es jegyzet (215., illetve 217.; mindkettő *A magyar irodalom történetének* IV. kötetére utal valójában), egyszer meg a számozásban akad eltérés: II./54-ről beszél a főszöveg (169.), hátul viszont csak 53-as numerust találunk (225.). Egy

gondosabb korrektúra bizonytalansággal kigyomláta volna az Akadémiai Kiadóhoz korántsem illő helyesírási hibákat is (pl. „lélekzetvétél”: 164.).

A szerkesztés nem erőssége Széles Klárának. Sokalljuk és didaktikusnak tartjuk az összegező részeket, gyakran találkozhatni átfedésekkel, önismétlésekkel (9–10. – 49–50., 130. – 183–184. stb.) Figyelmetlenség, ha a szerző ismert dologként hivatkozik arra, amit csak félszáz lappal később fog bemutatni (lásd: *Imakönyvem*: 101.). Vegyes érzéseket kelt a monográfia stílusa is. A szókincs igényes, gazdag, árnyalatos, alkalmas Reviczky lírájának méltó bemutatására. A szöveg, a mondat-szerkesztés viszont annál nehezkesebb, körülményesebb, helytel-közzel útjában áll a megértésnek. Egycztetési hibák, képzavarok, germanizmusok („Súlyt fektet a címválasztásra”: 185. stb.), a tárgyhoz nem illő („testhezálló”: 119.) vagy erőltetett kifejezések („felrémlődhet”: 104., „töményíti”: 129.), kényszeredett mondatok („Reviczky nem a világról, hanem *Magamról* ír”: 165.) kedvetlenítik az olvasót. Feltűnően sokszor elsikkad a határozott névelő, s szerepel –helytelenül! – állítmányként melléknévi igenév („A főnevek zöme elvont vagy elvont értelemben használt”: 86. stb.). Megannyi, a befogadást, a ráhangoló-dást nehezítő „apróság”!

Kétségtelen: az eddiginél sokkal többet tudunk Reviczkyről e könyv olvastán. S nemcsak mennyiségben gyarapodott, árnyalatokban is gazdagodott tudásunk. Kár, hogy elismerésünket számos kifogással kellett ellenpontoznunk! (Akadémiai, 1976.)

LŐRINCZY HUBA

Z. Szalai Sándor: GÁRDONYI GÉZA

Gárdonyi Géza életművének, emberi és művészi pályájának kiváló ismerője – Z. Szalai Sándor –, újabb könyvben foglalta össze korábbi írásainak fontosabb szempontjait és megállapításait. E szempontokat és kutatási eredményeket már eddig is volt alkalmunk megismerni, hiszen a Szépirodalmi Könyvkiadó emlékezetes Gárdonyi-sorozatának (1962–1966) egyik sajtó alá rendezőjeként 1970-ben a szerző egy terjedelmesebb tanulmánykötetben publikálta a hézagpótló filológiai munka szaktudományi következtetéseit (*Gárdonyi műhelyében*). Az újabb pályakép az Arcok és vallomások-sorozat céljaihoz és szándékaihoz igazítva könnyedebb hangvétellel, esszéisztikus oldottsággal és a sorozat jellegéhez mérten a szükségesnél talán kevesebb írói vallomással idézi fel az életút legfontosabb állomásait.

Z. Szalai Sándor maradéktalanul igyekezett megfelelni a sorozattal szemben támasztott kiadói kívánalmaknak. Alapvető módszere a környezeti hatásokat és az író legfontosabb pszichikai tulajdonságait összekapcsoló mozaik-technika alkalmazása, amely az életpálya időbeli kronológiájára építi a pályakép ívét, s közben bemutatja a kiemelkedő művek genezisést és eszmei értékét. Ezzel az egyszerű és a cél érdekében legkézenfekvőbb megoldással az olvasó elé villanthatnak a Ziegler-család alakjai, a sályi gyermekkor idilljei, a tanítóképzős évek és a tanítói pálya küzdelmes napjai, az újságírói robot nélkülözései, s közben megismerjük a fiatal író mulékony szerelmeit, sikertelen házasságát, majd mindezek nyomában nyugtalan értelemkeresését.

A szerző avatottan, az írói pálya biztos ismeretében bánik anyagával, az olvasó pedig érdeklődéssel kalandozza be a különböző Gárdonyi-életrajzokból már eddig is ismert tájakat, hatásokat és indító élményeket. Z. Szalai Sándor értő kalauza olvasójának: Gárdonyi élményeit hitelesen szembesíti a kibontakozó művészi világgéppel és ízléssel. Általában már eddig is feltárt tényekről és összefüggésekről esik szó a könyvnek ebben a részében, és csak elvétve bukkanunk újszerű megállapításokra. Mert szívesen olvastunk volna például az egyébként részletesen bemutatott tanítói pályával kapcsolatban arról is, hogy vajon az akkori tanítóképző milyen műveltséggel és tudással bocsátotta útjára a későbbi írókat? Érdekes, hogy eddig még senki sem vállalkozott arra, hogy a tantervek, a tankönyvek és a tantestület együttes hatását vizsgálja meg a pályakezdő Gárdonyi korai műveiben, szemléletében. Gyanítjuk, hogy Gárdonyi nagyon is kevésnek érezhette ezt a felkészítést s bizonyára ezzel is magyarázható az a hatalmas energia, amellyel – már az egri években – korának, a századfordulónak minden társadalomtudományi, filozófiai és művészeti irányát igyekezett megismerni. Eklektikus világgépének egyik fontos magyarázatát találhatnánk meg ebben az indíttatásban.

Z. Szalai Sándor a terjedelmi lehetőséghez mérten részletezően mutatja be Gárdonyi írói indulását is. Újszerű és érdekes az eddig kellően nem méltányolt Dante-fordítási kísérlet, amely nem csupán kuriózum lehet, mert ez a vállalkozás Gárdonyi önként vállalt szellemi próbatételének is felfogható. Úgy érezzük azonban, hogy a szerző a kellettén erőteljesebben exponálja ennek jelentőségét. Ugyanakkor mellőz olyan értékeket, amelyek az életmű kifejlődésének szervezőségeit mutatják. Nem beszél például a *Pöhölyék* Bródy Sándor által is nagyrabecsült értékéről, holott Gárdonyi írói művészete a századfordulóig alighanem abban a tematikai és eszmei vonulatban hozott igazán újat, amely *Az árva legény*-típusú korai novellájától a *Pöhölyék* darabjain keresztül *Az én falum* című novelláskötetig tart. Szociális érzékenysége és elemző igénye ezekkel kapcsolódott a századvég realista szándékaihoz.

A könyv szerzője választott módszerével – az írói személyiség intimitásait is feltáró mozaik-technikával – akkor került nehéz feladat elé, amikor Gárdonyi egri huszonöt esztendejének „belső életét” állította az olvasó elé. Ez az időszak már kevésbé mozgalmas negyedszázada volt az író életének, így a hangsúlyt itt inkább már a művek – regények és drámák – hangulati atmoszférájának és eszmei értékének feltárására esik. Igaz, Gárdonyi „egri műhelye” ekkor sem szűkölködött intimitásokban. Z. Szalai Sándor nagy türelemmel és alaposan foglalkozik a Margit-szerelmekkel, a válóperrel, a Mila-szerelmmel, az író betegségével, a titkosírással stb. Mindezek emberi reményeket, csalódásokat, örömeket és bánatokat hordoznak, és feltárják az emberi sors eddig kevésbé ismert mélységeit is. Ugyanakkor némileg elnyomják a művek objektív értékelését, illetve olyan szubjektív értékrendet tudatosítanak, amely félrevezető lehet Gárdonyi műveinek történeti és esztétikai megítélésében. Z. Szalai Sándor igyekezett áthidalni ezt a sorozat jellegéből is eredő aránytalanságot, és néhány olyan távolabbra tekintő szemponttal nyitott teljesebb horizontot, amelyek további gondolkodásra serkenthetnek olvasót és szakembert egyaránt.

E. vizsgálati szempontok közül fontos kérdés lehet Gárdonyi és a Nyugat viszonya, amiről figyelemre méltó fejtegetést olvashatunk Z. Szalai Sándor könyvében. Ezek szerint Ady és Hatvany Lajos nagyobb megértést mutattak Gárdonyival szemben, és mindent megtettek azért, hogy kimozdítva egri magányából az új irodalmi törekvésekhez kössék. Szándékuk azonban hajótörést szenvedett Osvát Ernő makacs ellenállásán. Úgy tűnik, hogy még mindig sok tisztázatlan kérdés van ekörül, de az bizonyos, hogy Osvát Ernő szerepének summázó elítélése téves következtetésekre adhat lehetőséget. Bármit jelentett ugyanis számára a Gárdonyi-ügy, mégis csak ő volt a Nyugat egyik legfontosabb szerkesztő egyénisége, akinek multhatatlan érdemei vannak század eleji irodalmi életünk megújításában. Hiányzik tehát a kérdések árnyaltabb megközelítése, mint ahogyan helytelen irányba vezető gondolatsort indíthat el Horváth János Babits-ellenes megnyilatkozásának ilyen módon történő felidézése is. Vagy más összefüggésben – a megfelelő dokumentálás hiányában – ugyancsak tisztázatlanul hagyja a szerző azt a fontos megállapítást is, hogy „Móricz Zsigmond gyakran felkereste Egerben, bátorította az egyre nehezebb időkben”. Sok mindent másképp látnánk, ha Gárdonyi és Móricz kapcsolatának e „gyakorosságát” dokumentálni is tudnánk.

Nagyon fontosnak látjuk Z. Szalai Sándornak azt a titkosírás esztétikai természetű feljegyzéseiből kikövetkeztethető megállapítását, hogy Gárdonyi, aki a századforduló népiességének is felfrissítője volt, 1908 után. – tehát már a polgári radikalizmus előretörésének, majd az erősen

szociális töltésű avantgarde tendenciák megerősödésének idején – egy nagyfokú „átállásra” készült. Ha ez így igaz, akkor ennek az emberi-művészi „átállásnak” a tartalma lehet igazán izgalmas: Gárdonyi útja az erőteljesebb, drámaian tagolt realista próza felé vezetett volna vajon, vagy pedig az európai polgári regény lélektani intellektualizmusát és elvontabb jelképességét hasonította volna a magyar fejlődés lehetőségeihez? Ennek megválaszolása sok vitatott kérdést segítene eldönteni, s főképpen igazságot tehetne a Gárdonyit mindenképpen az irodalmi konzervatizmus körébe utaló és a törekvéseivel szemben nagyobb megértést mutató értékelések ellentétében.

Z. Szalai Sándor új könyve figyelemre méltó pályaképpel gazdagította a Gárdonyiról szóló szakirodalmat. Legnagyobb érdemét abban látjuk, hogy bátran felvetette az írói életműnek azokat a kulcskérdéseit, amelyek – megfelelő elemzéssel – közelebb vihetnek bennünket a Gárdonyi-problémák megnyugtató megoldásához. Ugyanakkor igényesen és színvonalasan segíti elő az író munkásságának népszerűsítését is. (Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1977.)

E. NAGY SÁNDOR

Turczel Lajos: PORTRÉK ÉS FEJLŐDÉSKÉPEK

Két kor mezsgyéjén a címe Turczel Lajos előző könyvének, amely – úttörő módon – mutatta be a Csehszlovákiában a két háború között kialakult magyar kulturális és irodalmi élet társadalmi hátterét. Azóta is úgy tartjuk nyilván mint aki felkészülten és szenvedélyesen ismerteti szűkebb hazája magyar művelődésének hagyományait. Ezúttal tanulmánykötet formájában tesz tanúságot e felkészültségéről és szenvedélyéről.

Jegyzetekkel is ellátott, tehát filológiai is alátámasztott tanulmányai három műfajba sorolhatók. Vannak a kötetben ismeretterjesztő cikkek arról, hogy mit jelentett Kassa, Losonc, Gömör megye és a mai Szlovákia számos más tája az egyetemes magyar kultúra fejlődése szempontjából Kazinczy, Kármán, Tompa Mihály, Petőfi és mások szereplése kapcsán. Szépen megrajzolt portrék és a szlovákiai magyar irodalomnak főleg a két háború közti időszakából vett „fejlődésképek” (én inkább azt mondanám: világnézeti – társadalmi elemzések) szolgálhatnak – hogy a kötet fülszövegét idézzük – „előmunkálatként . . . a megírásra váró csehszlovákiai magyar irodalomtörténethez”. Jól megfogott könyv-

ismertetések és (pld. a csehszlovákiai magyar könyvkiadás mai helyzetéről szóló) adatközlések képviselik a kötetben a harmadik műfajt.

Mindhárom alapján bátran kimondhatjuk: hasznos könyv a Turczel Lajosé. A felkészült egyetemi oktatónak a szó legnemesebb értelmében vett ismeretterjesztő munkája – misszió. Hiszen az, ami a szakember számára könyvtárnyi terjedelmű szakirodalomban feldolgozott közhely, egy mai szlovákiai magyar átlag-olvasó vagy éppen egy ünnepi megemlékezés részvevője számára revelációként hathat, megerősíti szülőföldjéhez való ragaszkodásában, nemzeti öntudatában, de a szocialista humanizmus nemzetköziségében is. Turczel Lajos e cikkei nyomán a mai Szlovákia egyes tájainak olyan arculata is élénk tárul, amelyről mostanában nagyon sokszor szokás megfeledkezni.

Nem kevésbé jelentős Turczelnak, az adatokat, összefüggéseket feltáró s a tudomány műhelyéből kikerült műveket megbíráló *tudósnak* a munkássága sem. Mint előző művében, e tanulmányaiban is hasznos adalékokkal szolgál a csehszlovákiai magyar művelődés haladó hagyományainak feltárásához, de jelenének az eddiginél hitelesebb bemutatásához is. S ha az előbb az irodalom népszerűsítőjéről kellett elismerő szavakat írunk, most a kutató tudós erudícióját kell kiemelniünk olyan területen, amelyet az egyetemes magyar művelődés- és irodalomtörténetnek csak igen kevés munkása ismer. Az 1918-ban bekövetkezett államfordulat előtti fejlődés ismeretében nagyon is érthető, hogy Erdély két háború közötti irodalmát nálunk is, ma is sokkal jobban ismerik, mint a Szlovákiáét, – viszont éppen Turczelnak előttünk fekvő fejtegetései győznek meg arról, hogy a húszas évek második felének, a harmincas éveknek a csehszlovákiai magyar haladó mozgalmi (s főleg a Sarlóé) milyen erjesztő hatást gyakoroltak az egész magyar progresszió további ideológiai, kulturális – és irodalmi fejlődésére.

Mint minden hasonló műhöz, ehhez is fűzhetünk megjegyzéseket. Semmi esetre sem a minden áron a „kákán is csomót” keresés szándékával. Azt itt most csak *mellékesen* említjük, hogy Turczelnak Kazinczéről, Kármánról, Tompáról, Petőfi pozsonyi, eperjesi, stb. tartózkodásáról szóló ismeretterjesztő cikkei gazdagabb irodalomra is támaszkodhattak volna, illetőleg jobban elmélyülhetek volna a felhasznált forrásokban. Elvégre az, aki tudománynépszerűsítést végez, maga dönti el, hogy hallgatói vagy olvasói befogadóképessége milyen mértékű elmélyülést tesz szükségessé, illetőleg lehetővé.

Már lényegesebbek azok a megjegyzéseink, amelyek a megírásra váró csehszlovákiai magyar irodalomtörténetet előkészítő tanulmányokkal kapcsolatosak. Látszólag ellentmondunk sajátmagunknak, amikor azt kérjük Turczel Lajostól: a továbbiakban 1) jobban tartsa szem előtt – a múltnak kétségtelenül értékes társadalomtörténeti elemzése mellett –

az *esztétikai* szempontokat is; el kellene végre dönteni, melyek azok a *művészi* irányok, amelyek az 1918 után bekövetkezett ájultságból tör-tént felocsudás után a csehszlovákiai magyar lírában, prózában és drá-mában felléptek. Ugyanakkor 2) dialektikusabban, bizonyos – mereven beidegzett – jelszavak sutba dobásával kellene a két háború közti korszak számos szereplőjének ellentmondásosságát hangsúlyozva meg-közelíteni a valóságot. Kimondatott, hogy az első nemzedék, az „öre-gek” kivétel nélkül dilettánsok voltak. Úgy hangzik ez, mintha a továb-biakban aztán csupa „műértő” következett volna. Turczel jól látja, hogy 1918 után Budapest „vidék”-e hogyan kényszerült önálló kultu-rális életre, – csak azzal nem számol, hogy „szakmai”, „művészi” szempontból a dilettantizmus felszámolását egészen 1938-ig sem sike-rült teljesen elvégezni ugyanakkor, amikor az úttörés – mondjuk ki nyíltan – hősi munkáját végző öregeket sem lehet egyértelműen csak dilettánsoknak nevezni. A „kúriát, kvaterkát” képviselő dzsentroid típusok mellett, sőt, a maguk szerény eszközeivel ellenük harcoló – igaz, nem nagy számú – íróról, művészettörténészről (Nyiresi Tichy Kálmán), levéltári és egyéb történelem-szakértőről (Alapy Gyula, Bognár Cecília), zongora- és csellóművészről (Schmidt Bella, Paulusz Ákos), stb. stb., sem volna szabad megfélekedni, még akkor sem, ha a megnevezettek egyike sem volt – nem is lehetett – ekkor még marxista. De éppen ennek a nemzedéknek nem egy tagja volt csöndes, szívós munkával többek között annak is úttörője, hogy a milléniumi Magyar-ország botor művelődéspolitikája következtében mély kulturálatlanság-ban élő tömegek is részesüljenek a magasabb műveltség áldásaiban. „*Szétvinni az irodalmat, – ha fölhígítva is – kispolgári, népi körök-be*”. (127.) Mi (az adott helyzetben, a húszas évek első felében!) egészen másképpen értelmezzük az idézett mondatot, mint Turczel: arra vetjük a hangsúlyt, amit kiemeltünk belőle, amit (1937-ben) a komáromi munkágyerekkel csináltak – a Magyar Nap tanúsága sze-rint – Petőfi: *Az apostolából* . . . (159–160.) Lám Turczelnek e kötet-ben közölt, a múltat ismertető cikkei is „higítanak”, mert *az adott helyzetben* a kultúrának még a legigényesebb munkása is rákényszerül. Számos adalékkal szolgálhatnánk annak bizonyítására, hogy Sziklay Ferenc, akitől Turczel a kifogásolt mondatot idézte, jó pár *ezer* ismeret-terjesztő előadással járta végig Szlovákiát – s ezekben az előadásokban a széles paraszti rétegeknek szóló, Adyt bemutató fejtegetés éppen úgy szerepelt, mint a képzőművészeti avantgarde irányok bemutatása dia-pozitívokkal . . . Amikor pedig az idézett (s kifogásolt) mondat írójának a „Voggenreiter Verlag magyar osztálya”-ként, majd Kazinczy-kiadó-ként sikerült a csehszlovákiai magyar könyvkiadást megindítania, 1924-ben több ezres példányszámban adta ki Petőfi: *Tündérralom* és

Bolond Istók című műveit, met a magyarországi könyvkiadás szűklátó-körű irredenta politikája miatt a nagy magyar költő *akkor* nem kerülhetett volna másként a szélesebb szlovákiai magyar olvasó-rétegek kezébe. Az „Olcsó Könyvtár” mintájára tervezett füzet-sorozatból, sajnos, csak ez az egy jelent meg, de ez nem azon múltott, akiről beszélünk.

Végezetül: ha a csehszlovákiai magyar művelődés két háború közötti történetéről valóban *hű* képet akarunk kapni, igen gondosan kell ügyelnünk a *kronológiára* is. Ne csapjunk vissza 1937-ből 1922-be – Turczel könyvében számos ilyen esettel találkozunk. S ne hallgassuk el azt sem, hogy Győry és Darkó, a szóban forgó korszaknak két legjelentősebb szlovákiai magyar alkotója, *kinél* kezdte el Kassán a „Lehrjahré”-t.

Megjegyzéseinkkel semmi esetre sem akartuk kisebbiteni Turczel Lajosnak, a felkészült irodalomtörténésznek az érdemeit. Mindössze azt akartuk kijelölni, hol van még kutatni valója. Könyve így is igen tanulságos, hasznos, irodalomtudományunk látókörét tágító, jelentős munka. (Madách, 1977.)

SZIKLAY LÁSZLÓ

KÖLTŐK, ÍRÓK AZ ÍGY ÉLT . . . SOROZATBAN

1972-ben indult a Móra Kiadó azóta sikeres sorozata, az akkor megszűnt *Nagy emberek* élete helyett. Alapvetően általános iskolások számára (pontosabban: felső tagozatosoknak) készülnek darabjai. A kiadói szándék csak az irodalom témaköréből nézve is világos, olyan példaképeket állítani a tanulók elé, akik az emberi helytállás, küzdőképesség, célratörés, humanizmus, hazaszeretet és sok más egyéb téren követésre érdemeset tettek. Mindezt ún. népszerűsítő életrajz keretében feldolgozva, gazdag képanyaggal illusztrálva. Már előjáróban meg kell jegyezni, hogy a képeknek (kötetenként 80–100 körüli) nagyon fontos szerepe van. Megkockáztatható, hogy nem annyira a szöveg illusztrációi, hanem már-már önálló betétek, amelyek kitűnően idézik a kort, formálhatják a szemléletet. Ezzel azt is jeleztük, hogy a sorozat ötvözni törekszik az életrajz és a történelmi képeskönyv jellemzőit.

A műveknek végső soron kettős követelmény mércéjéhez kell alkalmazkodni, ami nyilvánvalóan megnehezíti a sorozatszerkesztő (F. Kemeny Márta) munkáját a szerzők kiválasztását illetően. A kötetekben érvényesülnie kell az irodalomtudomány újabb eredményeinek és szemléleti változásainak, ugyanakkor olvasmányosan, gyermekolvasók világá-

nak, szintjének megfelelően kell írni. Az eddig megjelent íróportrék bizonyítják, hogy a szerkesztői munka sikeres; neves írók, irodalomtörténészek, az ismeretterjesztés kiváló szakemberi készítettek az egyes darabokat. A szerzői feladatokról Tüskés Tibor summázata mond a legtöbbet: „A mi feladatunk, megismerni (Zrinyi – L. A.) életét a maga valóságában, s életéből megérteni a bennünket gazdagító értékeket.”

A szakirodalmi eredmények hasznosításán túl mindegyik szerző első-sorban az eredeti források felhasználását, tényszerű nyomonkövetését és idézését tartotta lényegesnek. Ez tartalmi szempontból némi meghatározottságot ad az egyes köteteknek, olyat, aminek szerkezeti következményei vannak. Nevezetesen, valamennyi szerző vázolja „hősének” életútját s eközben szembesíti az adott kor fontos problémáival, aláhúzzák a létrehozott művek jelentőségét az irodalom fejlődése szempontjából, s szűkreszabott lehetőségek között elemzik-magyarázzák a fontosabb alkotásokat. Meg kell azt is jegyezni, hogy vannak kötetek, amelyeknek szerzői nem kívánnak mindenben igazodni az irodalomtudományhoz. Földes Anna például több helyütt kiemelte, hogy a pontos és valóság-hű életút nyomonkövetése irodalomtörténészek feladata: „De ez már (a szülőhely körüli vizsgálódás – L. A.) az igazi, az irodalomtudomány pecsétjével ellátott életrajzhoz tartozik”. Természetes, hogy az ilyen jellegű művek jobban kötődnek az önéletírásokhoz, ragaszkodnak az írók, költők által fontosnak tartott dolgokhoz, de az – úgy vélem – nem lehet vitakérdés, hogy a tény, mindenütt tény.

Határozott és több kötetben megvalósított szándéka a szerzőknek, hogy az *Igy élt* . . . keretében jellemrajzot adjanak. Ez Petőfi pályaképeben sikerült a legjobban. Fekete Sándor olvasóinak követendő példát kínál: „Ez az élet nemzeti történelmünk része, annak egyik legszebb emberi teljesítménye: a forradalmár küzdelmeinek örök mintája. Tanulni belőle – minden új nemzedék kötelessége . . .” Hasonló célokkal bocsátotta útra *Kazinczy* életrajzát Z. Szabó László: „Hitét és elszánt-ságát, szenvedélyét és lobogását kell példának tekintenünk.”

Ennek megfelelően kapott nagy hangsúlyt a képi szemléltetés. Az egyes könyvek negyede-harmada illusztráció, illetve fénykép. A képanyag általában kifejezően válogatott, hozzájárult az alkotók alaposabb, az egyes korok áttekinthetőbb és mélyebb megismeréséhez. Szükséges viszont azt is megjegyezni, hogy sok esetben *tényszerűen* hibás a képalírás. A *Vörösmarty* kötet 17. oldalán a képszöveg a költő lakóházáról beszél, holott Bertók azt írja: „a házat többször átépítették. Talán azzal (. . .) a külsővel, amilyenek Vörösmarty *Minden Munkái* 1847-es kiadásának címlapján láthatjuk.” A *Kazinczy*-kötet 197. oldalán a kép melletti mondat szerint testőrtiszt látható, valójában egy főnemes jobbágyok körében stb.

Az eddig megjelent darabok alapján mondhatjuk, hogy lassan körvonalazódik egy népszerű magyar költészettörténet (Zrinyi, Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi, Arany), s e tekintetben még külön figyelmet érdemel, hogy két életrajz írója – költő, kiknek érzékenysége és átélő képessége kitűnően kiegészíti az életrajzírás „kötelező” szabályait. Keresztúry Dezső a legszebb erényeket megcsillantó esszévé nemesítette a biográfiát, példamutatóan szép elemzéseket ad, eszmeileg mélyülő utat összegez, kiindulván abból, hogy aki tudni akarja, miként élt *Arany János*, olvassa el műveit! Arany életműve – maga mondja – nem egész, „töredék”. A látszat szerint ebből következően hiányzik belőle az egyértelmű teljesség és folytonosság, ami jellemzi Petőfi vagy Ady művészetét. A szerző megfogalmazása szerint: „Elsorvadt benne a kockázatot minden áron vállaló merészség, a küldetés megszállottsága vagy a céltudat, amely szerepet formál, és pályát épít.” De – folytatódik ellentétes kötőszóval a gondolatmenet, mintegy jelezve, hogy vita, érvelés, cáfolat meg bizonyítás az író módszere. Elsősorban nem az évszázados tévképzetekkel szembenézve, hanem Arany eredeti szándékainak és eredményeinek kölcsönhatását föltárva bizonyítja, hogy miért, miként lehetett a költői realizmus egyik legnagyobb alkotója.

A sorozat célkitűzéseit egyértelműen *Petőfi Sándor* életrajzában sikerült megvalósítani. Fekete Sándor személyében – túlzás nélkül állítható – kitűnő biográfusa van a költőnek. A szerző megtalálta a legmegfelelőbb hangot és módszert, hogy Petőfi életét ne csábító látványosságok, s ne hevületek révén közelítse, hanem a tények új szempontú átvilágításával. Könyvében szépen harmonizálnak a tettek és magatartásformák a korosztálynak megfelelő szinten előadott elvi eszmei alapokkal. A tényyszerűség, a dokumentumok, levelek tanúságainak felhasználása az érdekesség és olvassmányosság mellett a korabeli helyzet ábrázolásának hitelességét eredményezte (nemcsak itt, hanem mindegyik kötetben). Március 15-ike egyike a fiatalság körében szívet dobogtató napoknak. Sokszor és sokféle módon szóltak már róla, s mégis, Feketének ezeken túli feszültséget és újszerűséget sikerült adnia. Arra helyezte a hangsúlyt, hogy Petőfi és társai *veszéllyel* néztek szembe azon a napon, úgy, hogy tudatában voltak tetteik lehetséges következményeinek. Miért fontos ez? Mert ekként a nap nem „diákfelvonuláshoz” hasonlít, s nem tűnhet egy „kicsit nagyobb méretű majálisnak”, amilyenné „történelmi” emlékezetünk tette. Nagyon fontos, hogy „a tett következményeitől való félelem legyőzésének” belső vonását odarajzolta Petőfi arcképére, pontosabban letisztította e jegyet a rárakódott feledéstől. „Talán még az eszméit megpecsételő halálnál is csodálatraméltóbb, hogy békés mindennapjaiban követni tudja a *Ha férfi vagy légy férfi*... erkölcsi parancsát” – írja, valamint azt is, hogy

mennyire könyörtelen volt önmagával és barátaival szemben az elvek megtartása tekintetében. A világgép alakítás és az ezért folytatott küzdelem csaknem plasztikusan jelenik meg a könyv lapjain; Fekete az ítélkező költő-forradalmár alakját a küzdő ember megmutatásával tette igazán elevenné. Meggyőzően, olvasmányos stílusban.

A máig ható értékek számbavétele volt Tüskés Tibor célja is. *Zrinyi* nagyságát két oldalról mutatja meg: amit tett és mit nem tett aspektusából. Nem csupán azért érdekes ez, mert ekként „többoldalú” Zrinyi-képet rajzolhat. Fontosabb, hogy Tüskés nézőpontjából a *cselekvő* ember látszik legjobban. A Zrinyiben állandóan munkáló tettvágy s az erre sarkalló érzések nyomkövetése és szemléletessé tétele adja a könyv egyik értékelhető vonását.

A példaként felmutatott, a mindenkori jelen viszonyaihoz idomított Zrinyi-ábrázolásokat az irodalomtörténet számon tart Ányos Pál óta. Tüskés jól választott dokumentumokkal illusztrálja, miként ér napjainkig a poeta és államférfi és katona szellemi hatása. De jól tudja, hogy a példaadóra helyezett hangsúly eszményítést eredményezhet, rejtve maradhat így az érző, a világ változásaira érzékenyen reagáló és aszerint tevékenykedő ember. Kiemeli az író, hogy Zrinyi a „népek, nemzetek testvéri összetartozását” hirdette. E korszerű öröksége akkor válik igazán szembetűnővé, ha elgondolkozunk azon, amit az író feltételez: ha Zrinyi Velencében vagy Párizsban él, és olaszul, franciául beszél, „ma talán a világirodalom nagy alkotóival egy sorban emlegetik.” Kétségkívül, Zrinyi írhatott volna horvátul, olaszul, latinul, németül – de művei magyarul születtek. A miértre magyarázatot a kor és az életút felidézése tartalmaz. A biográfiának vannak homályosabb pontjai (a történelmi helyzet megoldásának feltétlen kényszere nem kapott elegendő teret, s a barokk vallásosság Zrinyije sem), de a világgép ellentmondásos egysége megfelelően kiemelt, hogy a költőnél „az ész és az indulat erői, a súlyos, komor érzések és a nagyratörő vágyak egyensúlyban vannak.”

Mindegyik kötet tartalmazértékűt, de néhányánál felvetődik a kérdés, milyen dokumentumok, adatok alapján írt a szerző? Lengyel Dénes *Jókai* Mórról készített könyvében természetesen nem törekedett arra, hogy új kutatási eredmények szerint vázolja a „nagy mesélő” pályaképét. A sorozat jellegéhez alkalmazkodva „beszéli el” Jókai élettörténetét, olykor visszafogottan, elhallgatva mindazt, amire nem véli elég érettnek a fiatal olvasókat. A biográfus némi anekdotázó hajlammal gyűjtötte egybe az író ifjú éveinek mulatságos eseteit, de ezeknél érdekesebbek a valóságos tények. Lengyel Dénes pl. Jókai 1863-as rabságának „komfortját” Laborfalvy Róza érdemeinek tudja: „végigjárta az összes hatóságokat és addig könyörgött, hogy szinte

csodát tett: összkomfortos börtönt teremtett urának.” Nagy Miklós szerint az író népszerűsége és a nagy tragika hírneve együtt sem nyomott annyit a latban, mint a „büntárs” Zichy Nándor befolyásos rokonsága: „nem lehetett a gróffal kesztyűs kézzel bánni, ha nem mérnek a rabtársnak is hasonló mértékkel.” Eltérően indokolja továbbá a két szerző Jóikáiek visszavonult életét Laborfalvy Róza hajlott korában, s másként írnak az özvegy író helyzetéről a Feszty családdal közös házban. Nem pályaképet meghatározó eltérések ezek, de – tekintetbe véve, hogy mindkét szerző kitűnően jártas a forrásokban – elgondolkoztatók, hiszen itt a *tények különbözőségéről* van szó.

Más kötetekben – mint a Bertók László által írottakban *Csokonai, Vörösmarty* – a tények hiányait átélés hidalja át. Az elismerésre hiába váró, megalázó helyzetek sorába kényszerülő és olykor gyengének mutatkozó Csokonait ábrázolva sehol nem feleli, hogy korának „egyik legmodernebb emberét és legnagyobb magyar költőjét” a neki megfelelő mértékkel lehet csak mérni. Ebből következett, hogy biográfiájában a személyiség belső jegyeire és az életút egyedi történetére figyelt, kevesebb teret szentelve az összehasonlításoknak vagy párhuzamos művelődéstörténeti jelenségek felvázolásának. A Csokonai-kutatás a második centenáriumon nagyot lendült, de eredményei nyilván nem kerülhettek Bertók könyvébe. Azt mégis meg kell jegyezni, hogy feltétlenül tágitania kellett volna vizsgálódásai körét a Vitéz Mihályt ért szellemi hatások, valamint a műfordítások irányába. A kétszáz év előtti poéta kivételes adottságai e téren méginkább szembetűnnek, mert a hozzá eljutó hatásokból azonnal ki tudta emelni a lényegeset, azt, ami harmonizált szándékaival, színesítette eszközeit, tágitotta és emberközponttá tette szemléletét. Ezekről nincs ugyan szó, de az egyértelmű, hogy Bertók azonosulni tudott a költői hittel, ami Csokonait az országon végigvitte. Sikerült érzéketessé tennie azt a lankadatlan bizodalmat, megújuló tettvágyat, amivel Vitéz verseinek kiadását intézte. Könyvének ezek a vonásai, valamint magyarózó kommentárjai mutatják, hogy Bertók a Csokonaiban megtestesülő *költő-sors* jegyeit tette hangsúlyossá olvasói számára.

Második sorozatbeli kötetének „hőse”, Vörösmarty Mihály olyan viszonyrendszerben élt és alkotott, amely nem csupán egyéni sorsában, de a hazáéban is változásoktól volt terhes. Bertók ennek rajzában jó történeti érzékről tesz bizonyosságot, szépen követi annak az útnak az állomásait, hogy a költő miként lesz felleljáró „műzsafiból” országos jelentőségű eszmék és tervek „szócsövévé”. Kiemeli annak jelentőségét is, hogy a romantika európai stílusirányzata mennyivel nagyobb, mondhatni döntő szerepet játszott a magyarság sorsában, mint a nyugati nemzetek irodalmában. E ponton – bár nem részletekbe menően –

szólt arról, miként módosult a romantika tartalma, hogyan telítődött meg a nemzeti hivatástudat, az öneszmélés, saját hangra találás jegyeivel. Regisztrálja sokrétű kapcsolatát a kor vezető politikusaival, s egyben azt is megmutatja, miként alakultak verssé a vezéreszmék. Súlyának megfelelően ismerteti azt a szerepkört, amit Vörösmarty a nemzeti szellemi élet intézményes kereteinek – Magyar Tudós Társaság, folyóiratok, Kisfaludy Társaság, színház – megszervezésében és föllendítésében vállalt. S természetesen azt is, hogy „triásza” miként irányította a magyar irodalmi és színházi életet mintegy másfél évtizeden át, és mily nagy lélekre valló módon vonult vissza az újabb generáció fellépte után. A kitekintések a kor fontos eseményeire, a történelmi csomópontokra természetszerűleg egyszerűsített formában történnek, inkább csak jelzésére szorítkoznak a reformkori pezsgésnek, de a szerző ezzel teremtette meg az alapot annak bemutatásához, hogy a költő „együtt élt” korával. A kapcsolatrendszer rajza annál inkább fontos, mert ekként *egységében* láthatja az olvasó a műveket és az ihlető közeget. A művek mellett gyakran idéz levelekből, kortársi visszaemlékezésekből és egyéb dokumentumokból. Vörösmarty nagyságának egyik kritériumát a források nyomán abban látja, hogy „együtt lélegzett korával, a néppel, a hazával, az emberiséggel!”

A Vörösmartyról szóló könyvben a történetiség, Z. Szabó László *Kazinczy*ról írott biográfiájában a stíluseszmény és ízlés problémája jelentkezett összetetten. A „fentebb stíl” viszonylag elkoptatott fordulata erről nem sokat árul el, sőt, bizonyos értelemben hibás iránymutatást adhat. A klasszicizáló ízlés Kazinczynál és kortársainál összefügg egyfajta érzelmességgel, az antikvitás idézése idilli és elvont költészetben jelenik meg. Következésképpen a „fentebb stíl” nem egynemű jelenség, nem lehet határozott ars poeticához kapcsolni, annál kevésbé, mert benne a kor uralkodó ízlésirányai futnak össze. Így Kazinczynál sem lehet szó egyöntetűségről. Írásaiban nagy számban le lehet emelkedetten érzékeny jegyek, amelyek azt erősítik, hogy összetett stíluseszményt hirdet, előtérbe helyezvén a művészi kidolgozás „mesteri” tökélyét. Az ismert goethei mondat („Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da”) alapján van némi létjogosultsága annak, hogy – miként a szerző említi – az „arisztokratizmus gögjét” érezhessük teoretikus szándékú írásaiból és leveleiből. Ez – bizonyos mértékig érthetően – kevesebb teret kapott a könyvben, de meg kell jegyeznünk, hogy erre történő utalások nélkül szimplifikálódik a tény, hogy Kazinczy a kifejezés korszerűségéért, hajlékony eleganciájáért folytatott küzdelme végül is kifejezője egy a korhoz viszonyított modernbb életvitelnek, műveltségnek és gondolkodásnak. Ha erről kevesebb szó esik, akkor nem lehet eléggé megalapozott a konklúzió, amely szerint

ízlésnemesítő szorgoskodása összefügg egyéniségének felvilágosodott karakterével, európai látókörével és – ezeken túl – irodalmunkért folytatott harcával. Az ebbéli tevékenység Kazinczynál episztolákon, leveleken és személyes barátkozásokban át konkretizálódott. Rengeteg kapcsolatot épített, amelyek közül néhányról nem a tényleges helyzetnek megfelelően ítélik a szerző. Idézzük a Csokonaihoz fűződő kontaktus lényegét: „Kettejük között nem volt szoros barátság, csupán alkotói kapcsolat.” A mondat tényei elfogadhatók, de a „csupán” degradálja Kazinczy segítségét, illetve a másik oldalról azt, amit Csokonai köszönhet neki. Ez tekintettel a sorozat olvasóira, hibának minősül. Mert ismeretek hiányában nem láthatják világosan, hogy az „alkotói kapcsolat”, tanács, iránymutatás a fiatal poétának több, mintha lelken-dezve „Barátom”-nak nevezik.

A sorozat egyik-másik darabjában erősen kísért az idealizálás és a stilizálás veszélye. A Csokonairól szóló kötet egyes pontjain észlelhető volt ez, de Bertókot „igazságosztó” szándéka megóvta attól, hogy a realitások fölé emelje „hősét”. A *Puskin*ről szóló könyvben viszont szinte lapról lapra érezhető, hogy Gessen a romantikus zsenitudat alapján írt (megjegyzendő, hogy ez fordításkötet és az idegennyelvű gondolkodásmód szó szerinti átültetése is oka annak, hogy az életrajz túlságosan emelkedetté vált). A biográfus annak bizonyítására törekszik, hogy a kivételes képességű ember szinte születése pillanatától élethivatására készül, s ennek megfelelően minden esemény, minden történet az *utóbb* elért eredményekből kap sajátos (de a realitásnak nem mindenütt helytálló) megvilágítást. Nyilvánvaló, hogy a kamaszos szembeszegülésben, érzékeny igazságvágyban, összetett belső, pszichés jellemzők legalább annyira meghatározóak voltak, mint a francia forradalom Pétervárra érkező eszméi. A megközelítési módból is következik, hogy Puskin életének anekdotikus mozzanatai kerülnek előtérbe, olyanokra, hogy ezáltal sokhelyütt szegényedik a mindennapok cselekvő emberének képe. Ugyanakkor a részletekben Gessen pontosan és tárgy-szerűen követi a pálya alakulását, s érdekes, gazdag ismeretanyagot tár az olvasók elé. Könyvének külön értéke az a száznál több eredeti kép, amelyek kitűnő bepillantást adnak a múlt század eleji orosz életmódba, társadalmi viszonyokba.

Az írói, költői életút rajzolatában gyakori eszköz az *ellentétezés*, amely végül is jó lehetőség az érvek ütköztetéséhez, a fejlődés, előbbrelépés mozgató rugóinak láttatásához. Egy-egy pálya tényei serkentetik használatát, hiszen példának okáért a még alkalmazkodni tudó Vörösmarty is összeütközésbe kerül a székesfehérvári gimnázium tanáraival, Kazinczy tanárai ellenére jutott el az ismeretek fontosságának megértéséhez, s a líceumban Puskin is szembeszegült oktatóival. További és

hasonló tények kiemelése helyett az ebből következő szemléleti össze-
tevéőkire kell irányítani a figyelmet. Az összeütközések tényének sarkítá-
sából eredően a szerzők feltételezik, hogy a pedagógusoknak fel kellett
volna fedezni és istápolniok kellett volna a tehetségeket, előjogokat,
kedvezményeket biztosítani. Az ilyen megfogalmazásokban újra éled a
hajdani irodalomtörténetírás egyik – ma már – tévesnek minősülő
szemléleti pontja, a *visszakövetkeztetés*. Nem arról van szó, hogy a
jelenkori álláspont visszavetítése bármelyik kötetben domináló lenne,
de néhányban kísért a veszélye. Ezt elkerülendő helyes az az álláspont,
amit Földes Anna képviselt, aki munkája során Móra szavait tartotta
irányadónak: „Nem vagyok csillag, csak rőzsetűz, de az, amíg ég mele-
get tud adni az egyszerű embereknek.”

*

A sorozat még nyitott, de az eddig megjelent biográfiák sikere
bizonyítja, hogy van (közönség)igény az életrajzok iránt. A kettős
követelmény (irodalomtudományi és olvasói) szükségképpen érezteti
hatását. A szerzők élnek népszerűsítő eszközökkel, egyszerűsítéssel,
olykor – mint láttuk – megkérdőjelezhetően szólnak jelenségekről,
felhasználva ugyanakkor (néhol hivatkozással) az irodalomtudomány
eredményeit. Mindezzel együtt az a *szemléletformáló hatás* értékelendő
magasra, amelyet különböző úton-módon (egyes esetekben vitatha-
tón), de végül is elérnek a kötetek.

LACZKÓ ANDRÁS

TÁRSASÁGI HÍREK

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1978. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉSEK

Társaságunk 1978-ban két vándorgyűlést rendezett. Május 19–21 között vendégszeretetéről híres Sopron város fogadta a résztvevőket. A vándorgyűlést a TIT irodalmi választmányával és Győr–Sopron megyei, valamint Sopron városi szervezetével közösen rendeztük. Dr. Erdélyi Sándor tanácselnök megnyitó szavai után Tolnai Gábor üdvözölte a jelenlevőket és emlékezett a 100 éve született Horváth Jánosra. Az ülészak első napján a 70 éve induló Nyugatról tartott előadást Tolnai Gábor, Bata Imre, Móricz Virág, Erki Edit. A következő nap témája a magyar felvilágosodás volt, amelyről előadást tartott Bíró Ferenc, Vörös Imre és Köpeczi Béla. 12-én, a 150 éve született Lev Tolsztojról Török Endre referátumát hallhatta a vándorgyűlés közönsége, majd a századforduló magyar szellemi mozgalmairól – különös tekintettel a magyar tolsztojánus mozgalomra – Milosevics Péter, Miszoglád Gábor, Prőhle Jenő és Gerencsér Zsigmond beszélt. Tartalmas és szép kiegészítése volt a harmadik napi programnak a kiállítás, ahol bemutatták Sopron város értékes Tolsztoj-gyűjteményét s az Európa Könyvkiadó Tolsztoj-kiadványait. A kiállítást Dr. Augusztinovicz Elemér nyitotta meg. Az irodalmi kirándulás résztvevői megkoszorúzták Szerb Antal és Széchenyi István sírját.

*

Nyíregyházi vándorgyűlésünkön a 100 éve született Krúdy Gyulára emlékeztünk a TIT irodalmi választmányával, Szabolcs–Szatmár megyei szervezetével és a megyei Krúdy-emlékbizottság részvételével rendezett közös ülészakon, október 20–22 között. Krúdy szülőházának megkoszorúzása után kezdődött el a tudományos ülészak. A megye nevében Gyúró Imre tanácselnökhelyettes üdvözölte a megjelenteket, majd Tóth Dezső Krúdy növekvő olvasottsága és marxista megítélése közötti ellentmondásról beszélt. Ezután a Krúdy-emlékbizottság az irodalmi és képzőművészeti pályázat díjait adta át. Tolnai Gábor üd-

vözlő szavaival folytatódott az ülészak, ahol először Sőtér István előadása hangzott el, majd Bori Imre, Kemény Gábor, Nemes István, Barta András, Katona Béla, Lőrinczy Huba, Halász László válaszolt a Krúdy életmű egy-egy állomására. A harmadik napon a mai magyar drámáról alakult ki élénk vita. Bécsy Tamás referátumához Ablonczy László, Berkes Erzsébet és Páskándi Géza szólott hozzá.

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket a vezetőségi határozat szellemében változatlanul havonta tartottuk meg az ELTE Bölcsészettudományi Kar tanácstermében. Felolvasó- és vitaüléseinkről, vándorgyűléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napisajtóban, az Élet és Irodalomban, és a Magyar Rádió Gondolat című irodalmi rovatában.

*

Január 16-án Benyhe János tartott előadást *A latin-amerikai »boom« előzményei és környezete* címmel. Felkért hozzászólók: Kulin Katalin és Scholz László volt.

*

Február 15-én az ELTE Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszékével közös rendezvényen emlékeztünk meg Waldapfel Józsefről halálának 10. évfordulóján. Waldapfel József munkásságát Tolnai Gábor, Tarnóc Márton, Szigethy Gábor, Mezei Márta, Tamás Anna, Kerényi Ferenc, Wéber Antal és Pándi Pál méltatta. (Az ülészak anyaga megjelent az It 1978/4. számában)

*

Február 3-án vitaülést tartottunk, ahol a vitaindító referátumot Németh Lajos tartotta *A századforduló művészete* címen.

*

Március 30-án Nagy Miklós előadása hangzott el *A magyar regény a századfordulón* címmel. Felkért hozzászóló Szegegy-Maszák Mihály és az azóta elhunyt Rónay György volt, aki betegsége miatt a felolvasó ülésen már nem tudott megjelenni.

*

Az április 27-ére meghirdetett előadás technikai okok miatt elmaradt.

*

Május 29-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az ELTE Bölcsészettudományi Kara, az Eötvös Kollégium és a Társaság közös rendezésben emlékezett meg Horváth János születésének 100. évfordulójáról. Az Akadémián tartott tudományos ülészakon Szabolcsi Miklós megnyitó szavai után Horváth János munkásságát Sótér István, Keresztury Dezső, Bán Imre, Németh G. Béla, Benkő Loránd méltatta. Bocskay úton levő emléktáblájának leleplezésénél Barta János mondott beszédet.

*

November 9-én a TIT Budapesti irodalmi szakosztályával közös rendezésben *A készülő új magyar világirodalomtörténetről* Köpeczi Béla és Vajda György Mihály tartott előadást.

*

December 14-én Boldizsár Iván tartott vitaindító előadást *Publicisztika és irodalom* címen. Felkért hozzászóló Tamás István és Nyakas Szilárd volt.

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság 1978. évi közgyűlését az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok rendezésében Keszthelyen tartotta augusztus utolsó hetében, ahol Társaságunk is képviseltette magát. A közgyűlésen kilenc ország – Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Románia – több mint száz irodalomtudósa vett részt. Magyar részről előadást tartott Sótér István, Keresztury Dezső, Láng István, Mádl Antal, Wéber Antal, Nagy Miklós, Szász Ferenc, Vajda György Mihály.

*

Társaságunk Goethe-tagozata rendezésében, november 21-én Karl-Heinz Hahn a Nemzetközi Goethe-Társaság elnöke *A Goethe Társaság története és feladatai* címmel előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián.

*

Aranykoszorús emléklappal tüntette ki a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot a TIT Országos Elnöksége az irodalmi ismeretterjesztésben elért eredményeink elismeréseként. A díjat Kurucz Imre a TIT főtítkára adta át.

*

Mint az It 1978/3. számában megjelent tudósításban közöltük, megalakult a Társaság Borsod–Abaúj–Zemplén megyei tagozata. A tagozat helyi vezetőjét – Kovácsné Ónodi Irént – a vezetőségi ülés határozata értelmében kooptáltuk a vezetőségbe.

*

Wéber Antal, Társaságunk főtítkára Bécsben vendégprofesszor. Külföldi tartózkodása idején a Társaság vezetősége Pálmai Kálmánt kérte fel a főtítkári teendőik ellátására. A vezetőségi ülés határozatának értelmében Pálmai Kálmánt kooptáltuk a vezetőségbe.

Az 1978-ban felvett új tagok névsora:

Bánszki István, Baranyai Zsolt, Csép Attila, Erdei Iván, Hajnalné Németh Valéria, Hargittay Emil, Kemény Gábor, Krajkó András, Lázár István, F. Mándi Ildikó, Miskeyné Róna Judit, Ötvös Péter, Rusznyák Péter, Szerző Árpádné, Szigeti Lajos Sándor, Voigt Vilmos, Zakar Ildikó.

CSÁKY EDIT

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 31. – Terjedelem: 24,15 (A/5) ív

79.6780 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

00048099

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz (Binder Pál antológiájáról szólva)	302
KOMÁROMI GABRIELLA: Ifjúsági regényeink valóságviszonya	324

VITA

ACZÉL GÉZA: Rangrejtve vagy rangejtve? (Töprengések egy év lírájáról)	345
---	-----

DOKUMENTUM

PÉTER LÁSZLÓ: Móra Ferenc levelei Engel Vilmoshoz	372
VEZÉR ERZSÉBET: Bíró Vera: Dunavarsány	384
GERGELY PÁL: Berzeviczy Alberthez írott magánlevelekből	389
BUDAYNÉ MOSONYI KLÁRA: Zilahy Lajos levelezéséből	393
MALLER SÁNDOR: Németh László és Sárospatak	404

FILOLÓGIA

MERÉNYI OSZKÁR: Egy ismeretlen Berzsenyi-óda?	415
RUSVAY TIBOR: Madách Hírlelője	427
SCHEIBER SÁNDOR: Mikszáth-írások a székesfehérvári Szabadságban	433
SZILÁGYI FERENC: Egy Arany-szösszenet ismeretlen eredeti szöveg	436

SZEMLE

BARTA JÁNOS: Féja Géza: <i>Törzsek, hajtságok</i>	441
JOSEPH PISCHEL: Leírható-e Szciam hegye?	449
BÁN IMRE: Köpeczi Béla: <i>Függetlenség és haladás</i>	455
KROÓ ANDRÁS: Juhász Géza: <i>Csokonai-tanulmányok</i>	462
LŐRINCZY HUBA: Széles Klára: <i>Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra</i>	466
E. NAGY SÁNDOR: Z. Szalai Sándor: <i>Gárdonyi Géza</i>	471
SZIKLAY LÁSZLÓ: Turczel Lajos: <i>Portrék és fejlődésképek</i>	474
LACZKÓ ANDRÁS: Költők, írók az <i>Így élt...</i> sorozatban	477

TÁRSASÁGI HÍREK

Beszámoló a Társaság 1978. évi munkájáról (Csáky Edit)	485
Tagfelvételek	488

Ára: 18 Ft

Előfizetés egy évre: 72 Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324-4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest